

82.3(543)
Т 98

БОҚИЖОН ТЎХЛИЕВ

№

**ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ
ВА
ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР
ФОЛЬКЛОРИ**

~~Nizomiy nomli
T D P U
kutubxonasi~~

15324

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
ToshDFO'ZAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

ТОШКЕНТ – 2014

~~Ўзбекистон Республикаси
Кутубхона ва маданият маркази~~

УДК: 811.512.154 (076)

КБК 81.2Ў36-8

Т-50

Боқижон Тўхлиев.

Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фольклори.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги фольклор таъсирини ўрганишга бағишланган. Унда асосий эътибор асарнинг образлар тизими таҳлилига қаратилган. Мазкур китоб адабиёт тарихи мутахассисларига, қадимги туркий тил ихлосмандларига, ўқитувчилар, талаба ва аспирантларга, илмий тадқиқотчиларга мўлжалланган. Ундан қадимги туркий тил ва адабиёт муаммоларини ўрганувчи тўғарақлар фаолиятида ҳам кенг фойдаланиш мумкин.

Монография № А-3-182 рақамли «Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фольклори таъсирини тадқиқ этиш» ҳамда ИТД - 1-165 “Таълим босқичларида бадиий асарларни шарҳлаш ва изоҳлаш йўли билан ўрганишнинг илмий-методик асосларини тадқиқ этиш” мавзуларидаги лойиҳалар доирасида яратилган.

Масъул муҳаррир:

А.П.Қаюмов – Ўзбекистон ФА академиги.

Такризчилар:

Ҳ.Ҳамидов – филология фанлари доктори, профессор

Н.Жабборов – филологифанлари доктори, профессор.

Монография Низомий номли Тошкент давлат педагогик университети Илмий кенгашида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган.

УДК: 811.512.154 (076)

КБК 81.2Ў36-8

ISBN 978-9943-4144-0-2

© «BAYOZ», 2014.

© Боқижон Тўхлиев, 2014.

МУНДАРИЖА

Кириш.....4

I БОБ. ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИ ТУРКИЙШУНОСЛАР БАҲСИДА...11

1.1. Масаланинг ўрганилиш тарихига доир.....11
1.2. Адабиёт ва фольклор муаммосига умумий бир назар..19

II БОБ. «ҚУТАДҒУ БИЛИГ» БАДИИЯТИДА ФОЛЬКЛОР МОТИВЛАРИ 66

2.1. Синов мотиви.....73

2.2. Тайёргарлик мотиви.....84

2.3. Кураш мотиви.....94

2.4. Туш мотиви.....98

2.5. Учлантириш мотиви.....108

III БОБ. БАДИИЙ ВАРИАЦИЯ.....112

ХУЛОСА.....134

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....139

КИРИШ

*Ушбу китобни отам Тўхлибой Каримов ҳамда
онам Савринисо Каримоваларнинг порлоқ
хотираларига бағишлайман*

Маънавий меросни ўрганиш кечаги кун сабоқларини хотирлаш, уларнинг ўзига хос томонларидан ўрнак ва сабоқ олиш, йўл қўйилган хато ва камчиликлардан тегишли хулосалар чиқариш, шу асосда эртанги куннинг аниқ ва ишонарли режаларини тузиш демакдир. Зеро, «**Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ.** Бу ҳақиқат кишилик тарихида кўп бора ўз исботини топган»¹. Бизнинг тарихимизда эса билишимиз лозим бўлган масала ва муаммолар оз эмас. Шулар қаторида адабиётмизнинг энг қадимга даврлари билан алоқадорлари ҳам талайгина. Маънавий юксак инсонларгина тарихдаги, тарихий меросдаги муносиб жавҳарларнинг қадрига етади.

Агар гап миллат маънавиятини юксалтириш устида борар экан, табиийки, уни бой ва қадимий маданий меросимизсиз тасаввур этиб бўлмайди. Шунинг учун Президентимиз ўринли тарзда «Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, **маънавий мерос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар** энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади»², – деб таъкидлашган эди.

Шукрларким, биз бундай маънавий мерос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликларимиз билан истаганча фахру ифтихор қила оламиз. Тарих саҳнасида бунёдга келган бир қатор ёзма обидалар барча туркий халқлар учун муштараклиги билан ажралиб туради. Улар туркий халқлар адабиётларининг кейинги босқичларидаги тараққиёти учун умумий асос вазифасини адо этган. Туркийшуносликда ана шундай ёдгорликлар қаторида XI асрда яратилган икки буюк обида: Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» ҳамда Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғот ит-турк» асарлари ҳақли равишда қайд этилади.

Каримов И. Юксак маънавият – снгилмас куч, – Тошкент, Маънавият, 2008, 4-бет.
Ўша китоб, 29-30-бетлар.

Уларда олға сурилган ғоя ва мавзулар ҳамиша ўз бадиий жилоси билан кишини мафтун қилади, бадиий тасвирдаги ўзига хослик киши ҳайратини оширади, шеърый мисралар муаллифларидаги кузатувчанлик, нозик туйғулар завқ келтиради.

Айниқса, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» достони ўзининг юксак бадиияти, сеҳрли жозибаси, юксак инсоний фазилатлар тараннуми билан ажралиб туради. Достон мисраларидаги чуқур мазмун, нозик шеърый жаранг, олам ва одам ҳақидаги фавқулудда нозик ва нодир кузатишлар, киши калбини ҳаяжонга соладиган халқона оҳанглар ўз сеҳрига тортади.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, «Кутадғу билиг» туркий халқлар оғзаки ижоди анъаналаридан жуда пухта озикланган дастлабки йирик ёзма адабиёт намунасидир. XI асрдаги адабиёт қадимги ва янги даврлар орасидаги ўзига хос кўприк бўлиб, янгича анъаналарнинг бошланиш нуқтаси эди. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, бу давр бадиий ижодга, унинг ижтимоий-эстетик вазифаси ва аҳамиятига қарашдаги янгича тафаккур тарзининг майдонга келиши билан характерланади.

«Кутадғу билиг» туркий ёзма адабиётнинг энг йирик қадимий обидаларидандир. Бу асар – туркий халқлари ифтихори, улар маданиятининг олий кўрсаткичларидан бири. Аммо унинг аҳамия-тини фақат туркий халқлар манфаати йўлидагина белгилаш бир ёқламалик бўлур эди. Бу хилдаги асарлар бутун инсониятга, бутун жаҳонга тегишли бўлади. Шунинг учун ҳам уларнинг аҳамияти умумжаҳон миқёсига моликдир. Асарни бутун жаҳон олимлари ўрганаётганлиги ҳам мана шу миқёслар билан белгиланади.

Адиб билдирган фикр-мулоҳазаларнинг бошқа бирорта ижодкорга ўхшамаган бадиий ифодаси, айниқса, соф туркона сўзларнинг жаранги, улар замиридаги юксак инсоний туйғулар ифодаси дилларимизга ҳузур ва ҳаловат олиб киради. Шунда беихтиёр шоирнинг бундай даражага қай тарзда эриша олгани ҳақида ўйлашга рағбат сезилади, ана шу улкан ижоднинг қонуниятлари ҳақида фикрлар уйғонади. Буларнинг барчаси бизда ушбу асар бадиияти ҳақида махсус кузатиш олиб боришга ундаб туради.

Ундаги мавзу ва ғояларнинг кенг кўлами тасодифий эмас. Юсуф Хос Ҳожиб инсонни эзгуликка чорлайди. Ҳар бир

кишининг ёмон хислат ва хусусиятлардан қутулиб, юксак маънавий фазилатлар эгаси бўлиши учун даъват қилади. Бунда халқ мақолларидаги мағзи тўқ фалсафага ҳам таянади. XI асрда машҳур бўлган кўплаб мақоллар Маҳмуд Қошғарий эътиборига тушган эди. Шулардан бири шундай жаранглайди:

“Эзгу эр сўнгтуки арир, ати қалир”- яхши одамнинг сўнгаки тупроққа чириса ҳам номи абадий қолади”. Энди бу фикрни Юсуф Хос Ҳожиб асарида кўрайлик:

Киши туғди, ўлди, сўзи қолди, кўр,

Ўзи барди йанглук, ати қалди кўр.

Инсон туғилади, ўлади, кўргин, унинг сўзи қолади,

Инсон ўзи ўлади, оти (мангу) қолади, назар сол.

Аmmo инсон учун ҳар қандай номнинг эмас, балки эзгу номнинг абадийлиги мос ва муносибдир:

Тирик ўлгү ахир, тўшанур ериг,

Киши олса эзгун, кўр, ати тириг.

Тирик охири ўлади, ерга тўшанади,

Киши яхшилик билан ўлса, кўргин, оти тирик қолади.

Демак, киши ўз умрнинг мазмунига эътибор бериши, бу дунёда муносиб ҳаёт тарзини танлаши ва унга мос хатти-ҳаракатларни қилиши лозим.

Ҳар бир одам қилмишига яраша мукофот ёки жазо олади. Адиб бунга мисол сифатида қоя этагидаги кишининг овоз чиқарганда келадиган акс садога эътиборни тортади:

Сэни сиз тэсалар аны сиз тэгил,

Такы анда йеграк йанут сөзлагил.

Қайа йанкусында қуды болмагыл,

Сэни сэн тэгай-ул, аны сэн тэгил.

Сени сиз десалар, уни сиз дегин,

Ундан янада яхшироқ жавоб бергин.

Қоянинг акс садосидан қуйи бўлмагин (яъни қолишмагин),

Уни сен десанг, у ҳам сени сен дейди.

Кўриниб турганидай, «Қутадғу билиг» жуда катта маърифий-тарбиявий аҳамиятга эга. Ундаги эзгу ғоялар, юксак инсоний фази-латлар тарғиби ва тараннуми, айниқса, уларнинг ниҳоятда нодир бадиият либосида намоён бўлиши кўнгилларга завқ ва хузур бера-ди. Уларни ўқиб-ўрганиш, улардан баҳраманд бўлиш эса замон-дошларимизнинг, айниқса, ёшларимизнинг юксак

маънавиятли шахслар бўлиб камол топишларида муносиб ҳисса бўла олади.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳаёти ва ижодини жаҳон туркийшунослиги асар яратилган пайтнинг ўзиданок бошлаб юборган бўлишига қарамасдан, адабиётшунослик илми нуқтан назаридан жиддий ўрганиш эндигина тегишли даражасига эришиб бормоқда. Аммо у билан алоқадор бўлган масалалар шу қадар кенги, туркийшунослар, шарқшунослар бунга жиддий эътибор қаратмоқлари шарт. Хусусан, ушбу асарнинг майдонга келишига омил бўлган манбалар муаммоси атрофлича тадқиқ этишга муҳтож. Бу нарса туркий адабиётнинг шаклланиш ва ривожланиш қонуниятларини белгилаш учун жуда муҳим. Демак, масаланинг шундай қўйилишининг ўзиёқ унинг долзарблигини кўрсатиб туради. Бугина эмас, асарга манба бўлган омиллари ўрганиш ёзма адабиёт ва фольклор муносабатлари, адабий алоқалар, айрим образларнинг манбаи ва тараққиёти, бадиий тасвир принципларининг шаклланиши ва амалиёти, ўша даврда амал қилган бадиий тафаккур тарзи каби масалаларнинг реаллашувида ҳам муҳим ўрин тутди.

Маълумки, ҳар бир адиб, ҳар бир адабиёт бошқа кишилардан, жамиятдан, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий-маърифий жараёнлардан ажралган ҳолда, «биқиниб олиб» яшаши мумкин эмас. Туркий ёзма адабиёт вакилларининг қайси манбалардан қай тарзда таъсирланганини, бу алоқа ва таъсирларнинг интенсивлиги даражасини кўрсатиш улар ижодидаги асосий хусусиятларни белгилаш имконини ҳам беради.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, «Қутадғу билиг» туркий халқлар оғзаки ижоди анъаналари билан ижодий озикланган дастлабки йирик ёзма адабий ёдгорликдир. Ана шу «озикланиш»нинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиш ҳам энг муҳим масалалар каторига киради. «Алоҳида бир адабиётнинг у амал қилган муайян даврдаги поэтикаси тадқиқиғина эмас, балки бутун адабий-бадиий тизимнинг тараққиётини, бадиий шаклларнинг бутун адабий жараёни давомидаги ворислигини ўрганиш ҳам муҳимдир» (240,31). Бу жиҳатдан ҳам «Қутадғу билиг» ўзига хос аҳамият касб этади. Зеро, XI асрдаги адабиёт қадимги ва янги даврлар орасидаги ўзига хос кўприк бўлиб, қадимги анъаналарнинг бошланиш нуқтаси эди. Бошқача қилиб

айтадиган бўлсак, бу давр бадий ижодга қарашдаги янгича тафаккур тарзининг майдонга келиши билан характерланади.

Тадқиқотнинг бош мақсади XI асрдаги туркий тилдаги адабиётнинг поэтик хусусиятлари, айниқса фольклор ва адабий манбаларини аниқлашдан, шу асосда ўша давр адабиётининг тараққиёт қонуниятларини белгилашдан иборат. Бунинг учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш кўзда тутилади:

– «Кутадғу билиг» бадииятидаги оғзаки адабиёт билан алоқадор бўлган хусусият ва тамойилларни ўрганиш;

– ёзма адабиёт билан туркий халқлар фольклори орасидаги боғланишларни таҳлил этиш;

– асар бадииятидаги фольклорга хос тасвир принципларини белгилаш;

– Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлокий-маънавий, бадий-эстетик қарашларига омил бўлган манбалар доирасини муайянлаштириш.

XI аср ёдгорликларини ўрганиш бўйича қилинган ишларнинг ўзи алоҳида ўрганиш объекти бўлиши мумкин. Алоҳида таъкидлаш жоизки, бу ёдгорликларга қизиқиш шу пайтгача ҳам катта бўлган, уларни янада кенгроқ ва жиддий тарзда тадқиқ этиш ҳозир ҳам умумжаҳон туркийшунослигидаги энг долзарб масалалардан бири сифатида экун тартибда турибди.

«Кутадғу билиг»га доир илмий ишлар бир неча йўналишда олиб борилган, биз бу ўринда тарихий, ижтимоий-гуманитар, лингвистик, умумфилологик, матншунослик, шеършунослик, этнографик, педагогик ва бошқа аспектларни қайд этишимиз мумкин. Бу борада, айниқса, Г.Вамбери, М.Купрулизода, Фитрат, А.Саъдий, Р.Р.Арат, Н.И.Ильминский, В.В.Радлов, С.Е.Малов, Н.Н.Юдахин, А.Самойлович, П.М.Мелиоранский, В.В.Бартольд, Н.А.Баскаков, Е.С.Бертельс, А.Н.Кононов, А.А.Валитова, И.В.Стеблева, Н.М.Маллаев, А.П.Қаюмов, Ғ.А.Абдурахмонов, Қ.Каримов, Қ.Содиқов ва бошқаларнинг алоҳида хизматлари бор.

Айрим ишларда асарнинг туркий халқлар фольклори билан муносабатига доир қайдлар ҳам мавжудлигини эътироф этиш жоиз. Бу йўналишни дастлаб Е.С.Бертельс бошлаб берган эди¹. Кейинроқ А.А.Валитова ҳам шу мавзуда алоҳида мақола эълон

Бертельс Е. Э. К вопросу о традиции в героическом эпосе тюркских народов. Сов. Восток. IV, М.-Л.: 1947, с 73-79; Изречение Ибрахим ибн Адхама в «Кутадгу билиг». Суфизм и суфийская литература., М.: Наука, 1965.

қилган¹. Қ.Каримовнинг ҳам бу борада қимматли мулоҳазалари бор². И.В.Стеблеванинг ишларида ушбу мавзунинг айрим қирраларини ёритишга ҳисса бўладиган жиҳатлар мавжуд³. Турк олимларидан М.Купрулизода, О.Мусохоҳли, А.Дилачар⁴ ҳам бу йўналишга доир анча жиддий ва салмоқли кузатишларини беришган.

Шунга қарамай асар поэтик хусусиятларининг асл табиати, моҳиятини тадқиқ этишга оид қўплаб муаммоларнинг ҳалигача очик турганини ҳам эътироф этишга тўғри келади. Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзи асари ҳақидаги фахрияларида уни “Шоҳномаи туркий” деб қайд этганини мутахассислар яхши билишади. Шунга қарамай, ҳалигача асарнинг форс-тожик адабиётига муносабати борасида ҳам махсус тадқиқотлар яратилган эмас. Масаланинг бу тарзи Фитрат, Қ.Каримовлар томонидан қисман кун тартибига қўйилган эди.

«Кутадғу билиг»нинг туркий халқлар фольклорига муносабати масалалари эса монографик пландаги махсус тадқиқот объекти бўлган эмас. Мана шунинг ўзи тадқиқот йўналишининг янгилгини ташкил этади. Албатта, қўйилган масаланинг ечими, биз олиб борган кузатишлар ҳамда улар асосида чиқарилган хулосалар қадимги ёдгорликларимиз борасида фикрларга тегишли тарзда янгиллик қўшади деб умид қиламиз.

Ишда «Кутадғу билиг»нинг бадий қурилиши, ундаги таксир тамойилларининг туркий халқлардаги мавжуд қадимий оғзаки ижод анъаналари билан қай тарзда боғланиши, бу боғланишнинг қонуниятлари, ўзига хос хусусиятлари, қадимги туркий анъаналарнинг XI аср шароитида давом этиши ва намоён бўлиш хусусиятлари биринчи маротаба монографик планда ўрганилмоқда.

Валитова А.А. К вопросу о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг». Сов. Восток. М.: 1958, № 5, с. 88-102; Отражение легенды об Александре Македонском и нищем шах-заде в «Кутадгу билиг». КСИНА. Вып. 15., М. 1964., с 40-25.

Каримов Қ. Илк бадий дoston. – Т.: Фан, 1976.

Стеблева И. В. Поэтика древнегюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. – 215 с.; Поэтика "Кутадгу билиг". – СТ, 1970, № 4, с. 94-100.

Dilacar A. Kutadgu Bilig incelemesi, – Ankara, Turk Dil Kurumu yayinlari, 1972. – 208 s.

Фольклорга хос мотивлар, мифологизм ва фольклоризмларнинг асар бадииятидаги, шунингдек, оғзаки ижодга хос бўлган тасвир принципларининг ўрни ва вазифалари ёзма адабиётдаги «ишлаш тарзи» ҳам илк бор муфассал тадқиқ этилмоқда.

Тадқиқотда фольклор ва қадимги ёзма адабиёт, шунингдек, қадимги даврлардаги адабий алоқалар масаласи қўйилмоқда. Бу масалаларнинг атрофлича ўрганилиши нечоғли назарий аҳамият касб этишини асослашга ҳожат йўқ. Зеро, ёзма адабиётда оғзаки ижодга хос бўлган асосий хислат ва хусусиятларнинг ўрни, улардан фойдаланиш қонуниятлари, шунингдек, уларнинг ғоявий, бадиий-эстетик вазифаларини муайянлаштириш кейинги давр адабиётларини ўрганишда назарий асос вазифасини ўташи мумкин. Шунингдек, кейинги даврлар адабиётларининг образлар тизими, тасвир принциплари, алоҳида давр ва ижодкорларга хос бўлган айрича хусусиятларни тадқиқ этишда, уларнинг манба ва тараққиётини кузатишда ҳам ушбу иш қўл келади, деб умид қиламиз.

Амалий жиҳатдан эса ушбу иш адабиёт тарихи, адабиёт ва фольклор муносабатлари, адабий алоқалар мавзуларидаги махсус курс, махсус семинар, ўқув-методик қўлланмалари, дарсликлар яратишда ҳам асқотади.

Тадқиқот учун бош объект Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асаридир. Қиёсий материал сифатида туркий халқлар фольклорига тегишли бўлган нашрлардан фойдаланилди. Ёзма адабиёт соҳасида эса мумтоз адабиётга алоқадор бўлган манба ва тадқиқотларга суялинди. Зеро, худди шулар тадқиқотимизнинг махсус вазифаларига мос равишда танлаб олинган ва улар биз кўзлаган мақсадга хизмат қилиши билан ажралиб туради.

Тадқиқотнинг далилловчи материаллари «Қутадғу билиг»нинг Тошкент нашридан келтирилган. Лозим ўринларда асарнинг бошқа нашрлари ҳам тадқиқотга жалб этилди.

Қиёсий материал сифатида ўзбек ва туркий халқлар (ўрни билан жаҳондаги бошқа халқлар) адабиёти ва фольклорига оид нашрлар, шу соҳага доир манба ва тадқиқотлардан фойдаланилди.

І БОБ

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИ ТУРКИЙШУНОСЛАР БАҲСИДА

1.1. Масаланинг ўрганилиш тарихига доир

«Қутадғу билиг» туркий ёзма адабиётнинг энг йирик қадимий обидаларидандир. Бу асар – туркий халқлари ифтихори, улар маданиятининг олий кўрсаткичларидан бири. Аммо унинг аҳамиятини фақат туркий халқлар манфаати йўлидагина белгилаш бир ёкламалик бўлур эди. Бу хилдаги асарлар бутун инсониятга, бутун жаҳонга тегишли бўлади. Шунинг учун ҳам уларнинг аҳамияти умумжаҳон миқёсига моликдир. Асарни бутун жаҳон олимлари ўрганаётганлиги ҳам мана шу миқёслар билан белгиланади.

Маълумки, асарнинг уч қўл ёзма нусхаси мавжуд бўлиб, уларнинг иккитаси араб, биттаси уйғур ёзувида битилган. Ушбу нусхалар Тошкент, Қоҳира ва Вена шаҳарларида сақланади. Фан оламига дастлаб танилгани Вена нусхаси бўлди. Бундай шарафли вазифани Жобер амалга оширган эди.

XIX асрда Европа олимлари орасида асарни ўрганиш йўлида энг салмоқли ишларни амалга оширган олим Герман Вамбери бўлди. Г.Вамбери эълон қилган иш¹ Юсуф Хос Ҳожиб асарини бутун Европада машҳур қилди ҳамда бу асарни ўрганишнинг кенг миқёсларда давом этиши учун кучли туртки бериб юборди.

Асарни атрофлича ўрганишда турк олимларининг алоҳида ҳиссалари бор. Уларга бу соҳада йирик туркшунос олим Муҳаммад Куприлизода қарвонбошилиқ қилади. Унинг кетидан Ризо Нур, Фахри Фундук ўғли, Нотик Оркин, Содик Оранларнинг ишларини қайд этиш мумкин.

«Қутадғу билиг»ни Туркияда атрофлича ўрганиш машҳур олим Рашид Раҳмати Арат номи билан боғлиқ. Юсуф Хос Ҳожиб ижодининг ғоят кучли билимдони бўлган бу олим кўплаб мақолалар ёзди, Ҳирот (Вена), Қоҳира ва Наманган нусхаларининг факсимал нашри, танқидий матни, таржима ва луғатини эълон қилди².

Vamberi A. Uigurischr Sprachmonumente und das Kutatrin Billik, Innaburk , 1870

Arat R. R. Kutadgu Billg. I.Metin. Istanbul. Turk Dil Kurumu yayini. 1947; Kutadgu Bilig. II. Tercuma. Turk Tarih Kurumu yayini. 1959; Kutadgu Billg. III. Indeks.1979; Kutadgu Bilig.- Islam ansiklopodisi. 6 cilt . Istambul. Maarif Basimevi. 1955; Kutadgu Bilig. Tupki basim, I. Viena

Асар рус шаркшунослари эътиборини ҳам ўзига дарҳол жалб этди. 1861 йилда Н.И.Ильминский илк марта дoston муқаддимасидан парча ва унинг таржимасини берди¹. Бу орада, айниқса, йирик туркшунос В.В.Радловнинг хизматлари таҳсинга сазовордир. Олим асарни ўрганиш билан чорак аср давомида деярли узлуксиз шуғулланди. Унинг энг буюк хизмати шундаки, узоқ ва узлуксиз иш натижаси сифатида асарнинг янги ва нисбатан мукамал нашри юзага келди².

Академик В.В.Бартольднинг номи ҳам асар тадқиқотчилари орасида алоҳида мавқега эга. У қорахонийлар даври, ўша давр ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини чуқур ўрганиб, бунда «Қутадғу билиг»нинг ўрни ва аҳамиятини биринчилардан бўлиб кўрсатиб берди³.

Бу борада С.Е.Малов⁴ фаолияти ҳам ибратлидир. Олим асарнинг турли нашр ва қўл ёзмаларини, айниқса, Наманган нухасини пухта ўрганиш асосида олимларнинг асар матни юзасидан йўл кўйган катор камчиликларини тузатади. «Қутадғу билиг»нинг айрим қисмларини чоп эттирди, асарни транскрипция қилишда тамомила янгича йўл тутди ва бу соҳада жиддий ютуқларга эришди.

Асарни ўрганишда П.М.Мелиоранский, А.Самойлович, К.К.Юдахин, Н.А.Баскаков, С.Э.Бертельслар, А.Н.Кононовларнинг ҳам хизмати катта⁵¹. Улар асар матнини

---

nushasi. Istanbul. 1942; Kutadgu Bilig. Tupki basim, II. Fergana nushasi, Istanbul 1943; Arat R. R. Kutadgu Bilig. Tupki basim, III. Misir Nusbasi, Istanbul, 1943.

Ильминский А.И. Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка с приложениями. – Ученые записки Казанского ун-та, за 1861. – Казань, 1962, с. 24-31.

Радлов В.В. Кутадгу билиг. Факсимила уйгурской рукописи императорской и королевской придворной библиотеки в Вене. Спб., 1990, – 220 с.; Из Сибири. Страницы дневника. – М.: Наука, 1989, –749 с.; Радлов В.В. Турфанские тексты в лингвистическом отношении. ЗВОРАО, 1911-12, т XX1., с 15-17. Асарнинг ўрганилиши хақида тўлиқроқ маълумот учун яна қараг: Насилов Д.М. В.В.Радлов и изучение древнеуйгурских памятников. В кн. Тюркологический сборник 1971, Памяти акад. В.В.Радлова, – М.: Наука, 1972, – 101-104.

Бартольд В.В. Богра-хан, упомянутый в «Кутадгу билиг». Соч., т У, М., Наука, 1963; Очерк истории Смиречья. Соч., т. П., ч 1 М.: Наука, 1963. с. 40-47.

Малов С.Е. Из третьей рукописи «Кутадгу билиг». – Изв.АН СССР, отд. гум. наук. 1929, № 9, с. 734-754.; Мир Али Шир Навоий в истории турецких литератур и языков Средней и Центральной Азии. – Известия АН СССР, Олия, 1947, вып. 6 № 6, с. 475-480; Образцы древнетюркской письменности с предисловием и словарем. – Ташкент, 1926, – 84 с.; Кутадгу билиг. Факсимиле, - СВ, V, 1948, с. 327-328; Язык желтых уйгуров. Тексты и переводы. – М.: Наука, 1967, – 219 с.

Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа. 1962; Роль уйгуро-карлукского литературного языка-Карахандиского государства в развитии

тўғри ўқиш, транскрипция ва тавсиф қилиш принциплари, ҳамда туркий тиллар ва туркий адабиёт тараққиётини ўрганиш борасидаги аҳамияти тўғрисида қимматли фикрлар билдиришган.

Асарни тарихий-фалсафий, филологик жиҳатдан ўрганишда О.А.Валитованинг алоҳида хизматлари бор. Олима биринчилардан бўлиб бу асарнинг тарихий-адабий манба сифатидаги аҳамиятини кўрсатиб, шу йўналишдаги ишларни бошлаб берди.

Ҳозирги замон фани ютуқлари асосида асарни илмий ўрганиш ва баҳолаш И.В.Стебелева номи билан боғланади. Асар вазни, қофияси ва бадиий хусусиятларига доир олиманинг кузатишлари ўзининг чуқур илмийлиги, далилларга бойлиги, хулосаларининг чуқур мантиққа асосланиши билан диққатга сазовор².

литературных языков средневковья. Сов. Тюрк., 1970, № 4 с 13-19; Бертельс В. Э. К вопросу о традиции в героическом эпосе тюркских народов. Сов. Восток. IV, М.-Л.: 1947, с 73-79. Изречение Ибрахим ибн Адхама в «Кутадгу билиг». Суфизм и суфийская литература., М.: Наука, 1965: Подготовка к изданию наманганской рукописи «Кутадгу билиг». – Литературная газета. 1945 10 марта; Роман об Александре. М.: Наука, 1948; «Хабат ал-хакайик» Ахмад Югнаки. Труды САГУ новач серия, вып.3 кн. 1., Самарканд, 1945, с 16; Кононов А.А. Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме «Кутадгу билиг». – СТ, 1970, № 4, с. 3-12; Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание», в кн.: Юсуф Баласагунский. Благодатное знание., издание подготовил С.Н. Иванов., – М.: Наука., 1983, с 495-517; Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологических сборник, 1975, – М.: Наука, 1978, с 156-179.

Валитова А.А. К вопросу о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг». Сов. Восток. М.: 1958. № 5, с. 88-102; Типология восточной поэмы (проблемы развития жанра в процессе взаимосвязей тюркоязычных литератур).- Сов. Тюрк., 1973, № 4, с 31-32; К вопросу о классовой природе Карахханидского государства. Труды Киргизского филиала АН СССР., вып.1., Фрунзе. 1942., с. 127-136; Валитова А.А. К вопросу о мировоззрения Юсуфа Баласагунского политические поучения среднеазиатского мыслителя XI века. КСИНА, вып., 71., М.: 1964. с. 99-125; К изданию критического текста и перевода «Кутадгу билиг». КСИНА., т. ХУП, М.: 1961, с. 77-88; О некоторых поэтических особенностях «Кутадгу билиг». М. Восточная литература, 1960. с. 12; О некоторых терминах «Кутадгу билиг». КСИНВ, вып. 1963. М, 1962., с. 111-123; Отражение легенды об Александре Македонскомни нищем шах-заде в «Кутадгу билиг». КСИНА. Вып. 15., М. 1964., с 40-25; Этнонимы в тюркоязычной памятнике XI века, «Кутадгу билиг» М., Наука., 1964, 12 с; Юсуф Баласагунский и егв «Кутадгу билиг». КСИНВ АН СССР, 1952, №4., с. 56-63.

Стеблева И. В. Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия. - Тюркологический сборник. К 60-летию Н. А.Кононова. – М.: Наука, 1966. с. 246 -254; К вопросу о происхождении жанра туяг.- Тюркологический сборник 1970. – М.: Наука, 1970, с. 135-137; О проникновении арабо-персидских метров в тюркоязычную поэзии. - В кн.: Проблемы литературы и эстетики в странах Востока. – М. : Наука, 1964; Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. – 215 с; Поэтика "Кутадгу билиг".- СТ, 1970, № 4, с. 94-100; Развитие тюркских

«Кутадғу билиг»ни бевосита Ўзбекистоннинг ўзида ўрганиш, унинг учинчи – Наманган (Тошкент) нусхасини топилиши билан бошланиб кетди. Бу ҳақда дастлаб 1923 йилда «Туркистон» газетаси хабар берди, сўнг Фитрат, А.Саъдий мақолалари босилди¹. Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари»да асарнинг шу хусусидан парчалар тегишли изоҳлар билан берилди.

Асарни ўрганиш ва уни тарғиб қилишда А.П.Қаюмов, Ғ.А.Абдурахмонов, Н.М.Маллаев каби олимларимизнинг ҳам тегишли хиссалари бор. Ўзбекистондаги «Кутадғу билиг»шуносликнинг янги йўналиши Қаюм Каримов номи билан алоқадор. Олим узоқ йиллар дивомда асар устида жиддий илмий тадқиқотларни олиб борди. У кўплаб мақолалар эълон қилди. «Кутадғу билиг»да келишиқ категорияси мавзусида номзодлик диссертациясини ёзди. Иттифоқимизда биринчи марта асарнинг транскрипция ва ҳозирги замон ўзбек адабий тилига тавсифини эълон қилди. Асарнинг шарҳли нашрини амалга оширди².

Муҳими, олим асарни ўзбек халқига яқиндан таништириш учун ундаги асосий бадиий-эстетик ғояларни оммалаштиришга ҳам эътибор берди. Унинг «Илк бадиий дoston» дейилган китоби ана шу вазифани адо этди. Китобнинг битта бўлими «Кутадғу билиг» ва халқ оғзаки ижоди» деб номланган³. Олим муаллифнинг «ирсол ул-масал» санъатига айрича урғу берганлигини жуда ўринли таъкидлаган. Ҳозирги пайтда асарни лингвистик жиҳатдан ўрганиш билан Қ.Содиқов жиддий

поэтических форм в XI веке. – М.: Наука. 1963. – 100 с; Рифма в тюркоязычной поэзии XI века. – Советская тюркология, 1970, № 1, с. 93-99.

Фитрат. Кутадғу билиг. – Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. Илмий асарлар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2000. 11-17-бетлар; Энг эски турк адабиёти намуналари. – Абдурауф Фитрат танланган асарлар. IV жилд. Дарслиқ ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2006, 11-17-бетлар.

Каримов Қ. «Кутадғу билиг»нинг тузилиши ва вазни. – Адабиётшунослиқ ва тилшунослиқ масалалари. 2-китоб, – Т.: Фан. 1961, 152-164-б; «Кутадғу билиг»нинг топилиши ва ўрганилиши. Тарихидан. Адабиётшунослиқ ва тилшунослиқ масалалари. 2-китоб, – Т.: Фан. 1961. 109-116-бетлар; Юсуф Хос Ҳожиб ва «Шохнома». – Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1965, 8-сон, 62-бет; Каримов Қ. Некоторые вопросы композиции, метра и жанра «Кутадғу билиг». – СТ. 1973 № 2. с. 100-104; Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг (Саодатга йулловчи билим), транскрипция ва ҳозирги узбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Т.: Фан, 1971.

Каримов Қ. Илк бадиий дoston, – Тошкент, Фан, 1976. 135-143-бетлар.

шуғулланмоқда¹. Айниқса, унинг уйғур нусхаси борасидаги таджикотлари эҳтиромга сазовор.

Асарнинг 900 йиллиги муносабати билан «Советская тюркология» ҳамда «Ўзбек тили ва адабиёти» журналларининг махсус сонлари чиққанлиги ҳам муҳим воқеа бўлди.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, Юсуф Хос Ҳожиб асари яратилганининг бу қутлуг санаси Ўзбекистонда кенг тантана қилинди, Фарғонада туркшуносларнинг IV конференцияси «Қутадғу билиг»га бағишланди.

Асарнинг 920 йиллиги ҳам Ўзбекистонда – Тошкент шаҳрида қайд этилди. Бу анжуман ташаббускори Ўзбекистон ФАнинг собиқ Ҳ.С.Сулаймонов номли Қўлёмалар институти бўлган эди. Унда А.Л.Қаюмов, И.В.Стеблева, Қ.Каримов, Қ.Муниров, Қ.Содиқов, Б.Тўхлиев сингари олимлар асарнинг қўлёзма нусхалари, нашри, асар тилининг фонетик, морфологик, лексик хусусиятлари, унинг поэтикаси, шунингдек, уни ҳар томонлама ўрганишнинг илмий-маърифий аҳамияти ҳақида маъруза қилдилар. Асарнинг 940 йиллиги муносабати билан Тошкент давлат Шарқшунослик институтида Илмий анжуман бўлиб ўтди. Унинг натижалари алоҳида тўплам ҳолди нашр этилган².

Ҳозирги пайтда Юсуф Хос Ҳожиб ҳаёти ва ижодини ўрганиш мактаб ва олий ўқув юртлири дастур ва дарсликларига кириб борганини ҳам таъкидламоқ керак. Айниқса, ЎзФА Тил ва адабиёт институти тайёрлаган беш томлик «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг биринчи томида Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг «Қутадғу билиг» асарига махсус ўрин берилгани муҳим воқеа бўлди.

Содиқов Қ. Туркий матнавислик тарихидан. - А.Қаюмов, М.Исҳоқов, А.Отахўжасв, Қ.Содиқов. Қадимги ёзма ёдгорликлар. - Тошкент, Ёзувчи, 2000. - 230 бет; Эски уйғур ёзуви, Тошкент, Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1989; «Қутадғу билиг»нинг тил хусусиятлари. Ўлмас обидалар Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича таджикотлар. - Тошкент, Фан, 1989, 229-306-бетлар; «Қутадғу билиг» текстларида фонетик паралелизмлар. Адабий манбашунослик, Тошкент, 1987, 69-70; Қадимги туркий ёзувлар. - Тошкент, 1995; Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари, - Тошкент, 2004; (Қ.Омонов билан ҳамкорликда) Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан; «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзуви қўлёзмаси ва асар вариантчилиги масаласи // Адабий мерос: ўзбек адабиёти тарихидан таджикот ва материаллар. Илмий асарлар тўплами. - Тошкент, 1998. - № 1-2. - Б. 29-34. Туркий ҳужжатчилигимиз асослари // Жамият ва бошқарув. - Т., 1998, № 3. - Б. 30-32.;

Қаранг: «Қутадғу билиг» – буюк маънавий мерос. - Тошкент, 2010.

2009-2011 йиллар давомида асарнинг янгидан тайёрланган матни ва рус тилига таржимаси амалга оширилди. Уни академиклар А.Рустамов, Ғ.Абдурахмонов, филология фанлари докторлари, профессорлар Ҳ.Дадабоев ва Б.Тўхлиевлар амалга оширишди¹.

Кейинги пайтларда бу асарни филологик жиҳатдан ўрганишда Ҳ.Абдуллаев², Қ.Омонов³, З.Содиқов⁴, Қ.Сидиқов⁵, педагогик жиҳатдан ўрганишда эса А.К.Ахметова⁶, Б.Абдурахмоновларнинг⁷ тадқиқотларини эътироф этиш лозим.

Асарни ўрганишда Б.Тўхлиевнинг ҳам тегишли ҳиссаси бор. У «Қутадғу билиг»нинг поэтик масалалари» мавзусида номодлик ва «Қутадғу билиг» ва туркий халқлар фольклори» мавзусида докторлик диссертацияларини тайёрлади, шу асосда бири неча китоблар⁸ эълон қилди, асарнинг луғатини тузди⁹,

---

Yusuf Has Nacib. Qutag'u Bilig. Mas'ul muharrir A.Rustamov, nashrga tayyorlovchi G'.Abdurahmonov. A.Rustamov, B.To'xliyev, H.Dadaboyev- 1 jild. T.: O'zbekiston Milliy Kutubxonasi nashriyoti. 2010 ? II-V jildlar? T.; 2011.

Абдуллаев Ҳ. Д. Халқ мақолларининг «Қутадғу билиг» поэтикасидаги ўрни ва бадиий – эстетик функциялари, – Тошкент, 2008. Юсуф Хос Ҳожибнинг мақоллардан фойдаланиш санъати. – // Мақолалар тўплами. Низомий номидаги ТДПУ 2006; «Қутадғу билиг»те нақъл-мақаллар менен афоризмлардин өз-ара байланыс.- // Эмиўдэрья 2007 жыл 2-сан; Аналогик талқинда мақол ретроспекцияси («Қутадғу билиг» мисолида). – // Ўзбек тили адабиёти журнали. 2007 йил 2-сон

Оомонов Қ.

Содиқов З. “Қутадғу билиг” таржималарининг киёсий-типологик таҳлили. – Т.: Фан, 2007. – 171 б.; “Қутадғу билиг”нинг янги таржимаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2007. 6 апрель – № 14 (3894). (Қ.Сидиқов билан бирга); Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарининг олмонча илмий-адабий талқинлари: Филол. фанлари номзоди дисс... – Т., 1994. – 134 б.;

Сидиқов Қ., Сидиқов Қ.А. “Қутадғу билиг” тўртликларининг инглизча бадиий таржима хусусиятлари. Филология фанлари номзоди дисс... автореф. Тошкент, 2010.

Ахметова А.К. А.К. Педагогические взгляды Юсуфа Хас Хаджиба Баласагунского (по поэме “Қутадғу билиг”). Авт. дисс. канд. пед. наук. Ташкент: 1990.

Абдурахмонова Б. Таълим босқичларида “Қутадғу билиг”ни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари. Педагог. фанлари номзоди дисс... автореф. – Тошкент: 2007.

Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг “Қутадғу билиг”асари. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1991, – 64 б.; Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг “Қутадғу билиг”асари. – Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. To'rtliklar. Nashrga tayyorlovchilar B.T'uxliyev, Q.Sidikov, S.Ibotov. – Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010, – 128 б.; М.Исҳоков, Н.Раҳмонов, Б.Тўхлиев., Қ.Содиқов Ўлмас обидалар – Т., Фан.1989.

Қадимги туркий тил луғати. – // Тил ва адабиёт таълими, 2000 йил, 1-сон; Қадимги туркий тил луғати – // Тил ва адабиёт таълими, 2000 йил, 2-сон; Қадимги туркий тил луғати – // Тил ва адабиёт таълими, 2000 йил, 4-сон; Қадимги туркий тил луғати – // Тил ва адабиёт таълими, 2000 йил, 5-сон; Қадимги туркий тил луғати – // Тил ва адабиёт таълими, 2000 йил, 1-сон; Қадимги туркий тил луғати – // Тил ва адабиёт таълими, 2000 йил, 2-сон

Қадимги туркий тил луғати – // Тил ва адабиёт таълими, 2002 йил, 3-сон; Қадимги туркий тил луғати – // Тил ва адабиёт таълими, 2002 йил, 4-сон; Қадимги туркий тил луғати – // Тил ва адабиёт таълими. 2002 йил, 5-сон; Қадимги туркий тил луғати – // Тил ва адабиёт таълими, 2003 йил, 1-сон; Қадимги туркий тил луғати – // Тил ва адабиёт таълими, 2003 йил, 2-сон; Қадимги

Кўриниб турибдики, асарни ўрганиш борасида ниҳоятда улкан ва муҳим ишлар амалга оширилган. Мана шу ишлар туфайли эндиликда «Қутадғу билиг»нинг пайдо бўлишидаги манба ва маншалар масаласини кун тартибига қўйиш имконияти ва эҳтиёжи юзага келди. Аммо бу ниҳоятда оғир ва кийин вазифадир. Зеро, XI асрдаги туркий адабиёт, жумладан, «Қутадғу билиг» ҳам ниҳоятда мураккаб тарихий, иқтисодий-сиёсий ва маданий шароитда юзага келди. Бу даврда туркий халқларнинг қадим ишонч-эътиқодлари ҳам, қадимги туркий битикларга хос бўлган анъаналар ҳам, шунингдек, форс-тожик адабиётлари таъсирида кириб келган ислом маданияти ҳам ўзаро кесишиб кетган, бунинг устига оғзаки ижод анъаналарининг нуфузи ҳам кучли эди. Худди шунга кўра ҳам, асарда бир неча хил анъаналарнинг, гоҳ кучли, гоҳ сезилар-сезилмас излари кўзга ташланиб туради.

Буни С.Г.Кляшторний жуда ихчам ва тўғри таъкидлаган эди: «Қутадғу билиг»да бир қанча адабий анъаналар чатишиб кетган. Достон бандларида гоҳ қадимги туркий марсияларнинг ҳаяжонли садолари янграйди, гоҳ форсий «панднома»ларга хос дидактика эшитилади, гоҳ саҳро қўшиқларининг акс-садоси кулоққа чалинади, гоҳ сўфийларнинг мистик символикаси сезилади»¹. Аммо уларнинг ўзаро мутаносиблиги, ҳар бирининг салмоғи ва мавқеи, бу анъаналарнинг туркий адабиёт анъаналари билан ўзаро қай даражада яхлитлашганлигини белгилаш учун махсус изланишлар тақозо этилади. Худди шу нуқталарнинг муҳимлиги ҳам бизни ушбу ишга кириш учун ундаб турди. Шу пайтгача қилинган ишларда ушбу аспектнинг айрим кирраларига эътибор тортилганини ҳам айтиб ўтмоқ керак. Жумладан, Е.Э.Бертельс асардаги оғзаки ижод элементлари ҳақида дастлабки мулоҳазаларини билдирган бўлса, О. А. Валитова «Қутадғу билиг»даги фольклор мотивлари масаласига доир»

мерос 1981 й №19; «Қутадғу билиг»да қофия. – // Адабий мерос. 1981 й № 17; «Қутадғу билиг»да қофия. – // Ўзбек тили ва адабиёти 1981 й № 4; «Қутадғу билиг»нинг вазни масаласига доир. – // Адабий мерос 1984 й № 30; «Қутадғу билиг» наشرлари ҳақида. – // Ўзбекистон кутубхоналари, № 12 Т. 1982; “Қутадғу билиг”нинг поэтикаси масалалари. М. Исмоков, Н. Раҳмонов, Қ. Содиков, Б.Тўхлиев. Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). –Тошкент, “Фан”, 1989. 307- 441- бетлар; «Қутадғу билиг» туркий ёзма адабиёт отаси. – // Гулистон 1991 № 7-8. 12-13 бет...

Кляшторный С.Г. Эпоха «Қутадғу билиг». – СТ. 1970, № 4, с 82-86.

номли мақолани эълон қилган эди. И. В. Стеблева тадқиқотларида эса қадимги туркий адабиётга хос бўлган айрим поэтик хусусиятларнинг «Қутадғу билиг»да намоён бўлиш шакллари тўғрисида фикрлар бор. «Қутадғу билиг»даги айрим образлар моҳияти ва уларнинг асар бадииятида тутган ўрни кикида Х.Мирҳайдаров ҳам айрим мулоҳазалар билдирган¹. Қўриниб турibdики, асардаги исломгача бўлган маданият билан боғлиқ архаик поэтик қатлам деярли кун тартибига қўйилган эмас. Бу масала эса ҳозирги замон илми нуқтаи назаридан жиддий ўрганилмоғи шарт.

«Қутадғу билиг»да кўп асрлик анъаналарга эга бўлган йирик бир адабиётнинг энг муҳим хислатлари яхлит ҳолда намоён бўлади. Табиийки, бундай ҳолнинг тасодиф бўлиши мумкин эмас, Зеро, Юсуф Хос Ҳожибдан олдин яшаб ижод этган кўплаб адиблар, улар яратган талай асарлар юзага келган бўлиши керак.

«Қутадғу билиг»дан олдинги даврларда яратилган турли жанрлардаги улкан адабиётнинг алоҳида қисмлари ҳам етиб келишди, буларнинг бир қисми ёзма адабиётнинг ўзи билан алоқадор бўлса, яна бир қисми кўпроқ оғзаки ижод намуналари билан боғлиқ. Ҳар ҳолда V-VIII асрларга оид бўлган Ўрхун-Уйғур битиктошлари, «Ирқ битиги», Маҳмуд Қошғарийнинг «Денону луғот ит-турк»ига кирган ҳамда ўз яратилиш даврига кўри фақат XI асрга эмас, балки ундан бир неча асрлар қадимга бориб туташадиган бадиий парчалар шу улкан анъана маҳсули эканлиги аниқ. Буларнинг ёнига жуда катта маъна тутган таржима адабиётини ҳам киритмоқ керак. Айниқса, «Хуастанифт», «Олтин ёруқ», «Абитаки», «Майтри Смит» каби асарларини эслаш ўринли бўлади.

1.2. Адабиёт ва фольклор муаммосига умумий бир назар

«Қутадғу билиг» ва туркий халқлар оғзаки ижоди» мавзусини ёритишдан олдин умуман фольклор ва адабиёт мисаласи устида тўхташ жоиз. Зеро, ўзбек адабиётшунослигида бу масалани ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўрганишга алоҳида қизиқиш қаратилмапти, бу қизиқишнинг тобора ортиб бориётганини ҳам таъкидлаш керак. Умумадабиётшуносликда адабиёт ва фольклор мавзусининг назарий ва амалий

---

¹ Мирхайдаров Х. Поэтик образ генезисига доир. — ЎТА, 1975, № 4, 50-53-бетлар.

жихатларини тадқиқ этиш анча катта тарихга эга ва бу борада бой тажриба тўпланган¹.

Ўзбек замонавий адабиёти мисолида бу масала кўндан бери ўрганилиб келяпти. Айниқса, Ҳамза, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Комил Яшин ижодлари билан боғлиқ ҳолда бир қатор тадқиқотлар юзага келди. Ўзбек мумтоз адабиёти билан алоқадор кузатишларда ҳам бу йўналиш кўзга ташланади. Хусусан, Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ иккита докторлик диссертациясини қайд этмоқ лозим. Уларнинг биттасида умуман Навоий ижоджининг фольклорга муносабити кўрсатиб берилган бўлса, биттасида фақат Навоийнинг лирик мероси билан фольклор муносабатлари тадқиқ этилган. Уларнинг биринчиси йирик адабиётшунос, филология фанлари доктори, профессор Н.М.Маллаевга, кейингиси таниқли олим М.Ҳақимовга тегишли².

Базанов В. От фольклора к народной книге. – Л.: Наука, 1973. – 229 с; Веселовский А.Н. Историческая поэтика, – М.: Художественная литература. 1940; Госман Х. Шигър тозелеше. Къзан, Татарстан китаб нашриёти, 1975; Далгат У.Б. Литература и фольклор. Теоретические аспекты, – М.: Наука, 1981; Корогли Х. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана, – М.: Наука, 1983; Кравцов Н.И. Русская проза второй половины XIX века и народное творчество, – М.: Наука, 1972.Криничная Н.А. Русская народная историческая проза. Вопросы генезиса и структуры., – М.: Наука, 1989; Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука, изд. 3-е, 1979; Петров В.Т. Взаимодействие традиций в младописьменных литературах. Национальный фольклор и русская классика. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1987; Путилов Б.М. О некоторых проблемах фольклоризма ... литературы. – Вопросы ... литературы. – М.-Л.: 1956; Фрезер Дж.Дж. Фольклор в Ветхом завете: Пер. с англ. – 2-е изд., испр., М.: Политиздат, 1990.

Аскарлов С.А. Абдулла Қодирий ижодида фольклорнинг баъзи масалалари. ЎТА, 1973, № 1, 19-22-бетлар; Ауэзов М. Мысли разных лет, Алма-Ата, 1962. – 220 с; Валихужаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.: Фан, 1974; Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ОГИЗ, 1947; Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти, Тошкент, Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974; Мирзаев Т. Ёзма адабиётнинг Ўзбек халқ достончилиги ижодига таъсири. Взаимодействия литературы и фольклора...; Мирзаева С. Ўзбек реалистик адабиётда фольклор аъёналари. – Т.: Истиклол, 2005; Раззаков Х., Т.Мирзаев, Собиров О., Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1980; Рустамов Э. Народные элементы в узбекской поэзии первой половины XV века. – Звезда востока, 1957, № 4; Рустамов Э. Узбекская поэзия первой половине XV века. – М.: Наука, 1963; Саримсаков Б. О типологии фольклоризмов.: Фольклор, литература и история Востока Материалы III тюркологической конференции. – Ташкент. Фан, 1984, с 270-272; Саримсаков Б. Фольклоризмлар типологияси масаласига доир. – ЎТА, 1980, № 4, 37-45-бетлар; Собиров О. Ойбек ижодида фольклор мотиви ва образлари. – Взаимодействие литературы и фольклора. .; Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. – Т.: Фан, 1975; Яшин ва халқ ижоди. – Тошкент, Фан, 1971; Ҳақимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди, Тошкент, : Фан, 1979.

Айрим ижодкорларнинг, хусусан, мумтоз адабиётимиз намо-яндаларининг ҳаёти ва ижодига доир тадқиқотларда ҳам фольклор ва адабиёт мавзусига доир кизиқарли кузатишлар кўзга тушланади.

Шуни айтиш лозимки, адабиёт ва фольклор баҳсига бағишланган кўплаб мақола, китобларда, ҳатто айрим диссертацияларда ҳам ягона қолипга тушадиган фикрлар, юзаки кўйдир устунлик қилади. Ҳатто «халқ мақолларидан усталик билан фойдаланди», «халқнинг таъбир, кўчим ва қочирмаларини кўлдиди» типдаги қайдлар кўплаб илмий ишларда такрорланишини кузатиш қийин эмас.

Ёзма адабиёт ва фольклор муносабатларини ўрганиш дегирги адабиётшунослик фани олдидаги жиддий муаммолардан биридир. Маълум бир халқ адабиётининг тарихий тараққиёт босқичларини муайянлаштиришда унинг фольклорга муносабати масаласини четлаб ўтиш мазкур масаланинг тўлақонли ва объектив ҳал этилишига монелик қилади. Адабиёт тарихининг қадим давлари ҳақида гап боргудек бўлса, бу масаланинг тарихий ҳам умумфилологик аҳамияти янада равшанлашади. Биро, «сўз санъатининг бошланиши фольклордадир» (М.Горький).

Б.М.Жирмунский ва Х.Т.Зарифовлар шундай ёзишган эди: «Халқ оғзаки ижоди қаторида ёзма адабиётнинг олий мумтоз намуналарини яратган маданий халқларнинг барчасида фольклор ва ёзма адабиётнинг ўзаро таъсири – одатдаги ҳодиса. Бу ўзаро таъсир ҳар икки йўналишда ҳам намоён бўлади: мумтоз ёзма адабиёт ўзининг ҳақиқий кўтарилиш давларида халқ санъатидан четраланмайди ҳамда халқ оғзаки ижоди анъаналаридан илҳомланади; ўз навбатида халқ адабиёти тараққиётининг муайян босқичида мумтоз адабиёт таъсирлари билан бойийди»¹.

Ўзбек адабиётшунослиги ёзма адабиёт ва фольклор муносабатларини ўрганишда тажрибасиз бўлмаса-да, энг қадимги диллардан XIII асргача бўлган адиблар ижодининг фольклор билан алоқаси бобида мустақил ва жиддий ишлар қилингани маълум эмас. Бу борада “Миф ва ёзма адабиёт” муаммосини

Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ОГИЗ, 1947, с. 140-142.

кўтариб чиққан биргина проф. М.Жўраев ишни кўрсатиш мумкин, холос¹.

Мазкур ҳолат туркий халқлар ёзма адабиётининг XI асрдаги йирик ёзма обидаси «Қутадғу билиг» билан фольклор муносабатларини кўриб чиқишга ундаб туради.

Асримиз бошларидаёқ академик В. В. Бартольд: «Қутадғу билиг»нинг услуб ва баён тарзига кўра туркий анъаналар билан қанчалик алоқадорлиги масаласи қолиб келмоқда», деб ёзганди.

X-XI асрлар туркий халқларнинг этник тафовутланиши (дифференциацияси) билан характерланади. Шунга кўра улардаги адабиёт ва фольклор муносабати конкрет бир халққа (ўзбек, қозоқ, туркман, озарбайжон...) хос бўлган бадийят дурдоналарининг ўзинигина муқоясаси билан чегараланиш мумкинлигини инкор этмайди. Аммо «Қутадғу билиг» даврида этник тафовутланиш кучаяётган бўлса-да, туркий халқлар оиласига мансуб алоҳида халқларга хос этник, тил, дунёқараш ва бошқа умумийликлар ажралиб улгурмаган эди.

Шунинг учун ҳам «Қутадғу билиг»ни фольклор билан қиёслаганда уни Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон халқлари фольклори билангина эмас, балки бошқа ҳудудлардаги туркий халқлар фольклори билан ҳам чоғиштириш кутилган самарани бериши мумкин.

Жаҳон адабиёти тарихида шундай қонуният мавжуд. Адабиёт ва санъат асарларининг яратилиш даври қанчалик қадим бўлса, уларнинг халқ оғзаки ижоди ва этнографияси билан алоқадорлиги ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Буни грузин адабиётидаги «Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон», форс-тожик адабиётидаги «Шоҳнома», рус адабиётидаги «Игорь жангномаси», ўзбек адабиётидаги «Хамса» ва бошқа кўплаб асарлар мисолида кўришимиз мумкин.

Туркий адабиётда эса халқ оғзаки ижодининг сўнамас булоқларидан бахраманд бўлган ана шундай асар Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» дostonидир. Ўз замонасининг деярли барча билим соҳаларидан хабардор бўлган Юсуф Хос Ҳожиб ижоди ўзи замондош бўлган адабий асарлардаги энг яхши анъаналарни ўзлаштиргани ҳолда ўзигача бўлган даврдаги поэтик услубига кўра мукамал, бениҳоят бой ва хилма-хил оғзаки

Жўраев М. Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент, Алпшер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.

ижоднинг теран томирлари билан жуда мустаҳкам боғланиб кетган.

Фольклордан илҳомланиш, ундан ижодий фойдаланиш ва унга тақлид орасидаги жиддий фарқлар яхши маълум. Аммо уларни назарий жиҳатдан умумлаштириш ва баҳолаш зарурати ҳам йўқ эмас. Фольклор асарларидан ёзма адабиёт вакиллари турли мақсадларда фойдаланиши мумкин. Бунда ёзувчи (адиб)нинг дунёкараши, ижодий мақсади, умумий савияси ва бадий маҳорати ҳам муҳим ўрин тутиши табиий. Бунинг устига муайян бир асар яратилган (ёки муаллиф яшаб ижод этган) аниқ тарихий даврнинг ҳам муҳим омиллардан эканлигини назарда тутиш лозим. Шунга кўра, XI асрдаги ёзма адабиётга тегишли бўлган асар (аниқ тарзда «Қутадғу билиг») билан кейинги асрларда, хусусан (замон) айирмасига кўра катта масофани ташкил этувчи XX асрдаги яратмалардаги фольклоризмларнинг мавқе ва вазифалари орасига тенглик аломатларини қўйиш мумкин эмас. Зеро, бундай узоқ муддат орасида бадий ижод жараёнлари бир мунча такомил босқичларини босиб ўтади. Унинг устига, бундай катта муддат давомида ижтимоий-эстетик тафаккур ҳам сезиларли ривожланиш йўлини босиб ўтиши мумкин.

Фольклор ва адабиёт муносабатларини ўрганишда ёзма адабиётнинг қайси тараққиёт босқичида тургани ҳам кам аҳамиятсиз омиллардан эмас. Узоқ анъанага эга бўлган ёзма адабиёт ўзининг миллий тасвирлаш принципларини ишлаб чиқади ва бу адабиётнинг бутун кейинги тараққиёти ана шу принципларга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Аммо дастлабки даврларда ҳар қандай адабиёт намуна сифатида бошқа манбаларга мурожаат этишга мажбурдир. Бундай манба ё қўшни халқлар адабиёти, ёки миллий фольклор бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда, бу адабиёт ўзи намуна сифатида таянган адабиётнинг таъсир доирасига тушиб қолиши ва унда узоқ муддат қолиб кетиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Кейинги ҳолда эса мустақил миллий адабиёт ривожига дастлабки тамал тоши қўйилади.

Фольклор ва ёзма адабиёт муносабатлари ниҳоятда хилма-хил кўринишларда амалга ошиши мумкин. Бу хил алоқалар жанрлар, сюжет ва мавзулар, образлар системаси, поэтик тасвир усуллари, шеър тузилиши ва бошқа аспектларда бўлиши мумкин.

Аммо шунди ҳам уларни бир-биридан ажратган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди.

Фольклор ва адабиёт муносабатларини умумий асосларда ўрганиб бўлмаслигини ҳам айтиш лозим. Ёзма адабиётдаги ҳар бир фольклор элементининг шаклий томони ҳам, унинг функционал-семантик томонлари ҳам тўла тасаввур ва таҳлил этилсагина масалани ҳал этиш сари қадам қўйилади, холос, акс ҳолда ушбу масалани очиш учун калит топиб бўлмайди. Буни У.Б.Далгат жуда ўринли ҳолда таъкидлаган эди:

«Адабий-фольклор алоқалари таҳлили жараёнида бошқа адабий контекстда у ёки бу шакл ва маъноларда мавжуд бўлган ёки амал қиладиган ўзга системага тааллуқли бўлган фольклор элементлари ҳақидаги тасаввур қанчалик зарур бўлса шунчалик реал ҳамдир. Бунинг устига тизим сифатида қараш таркибий бўлакларни ажратиш, уларнинг сифати, сонини аниқлаш функцияларини муайянлаштиришни ҳам тақозо этади»¹.

В.Н.Путиловнинг кўрсатишича, халқ ҳаётининг бошқа томонлари билан бир қаторда фольклор бўлажак ёзувчининг онги ва хотирасига китоблардан олдин, аммо китоб кучидан ҳам устун-рок тарзда кириб боради, ҳамда халқ ижоди ёзувчининг қарашлари, эстетик идеал ва талабларига, дидига кучли таъсир кўрсатади². Бу мутлақо тўғри фикрдир. Шунинг учун ҳам П.С.Виходцев шундай ёзган эди: «Фольклоризм адабиётдаги халқчиллик ва миллий ўзига хосликнинг бўлаги сифатида доимо ҳақиқий истеъдоднинг ажралмас хусусияти бўлган ва шундай бўлиб қолади, унинг миллий тарих ва маданият билан алоқаси чуқурдир».

В.Т.Петров фольклор ва адабиёт муносабати ҳақида алоҳида тўхталиб, ушбу йўналишдаги иккита асосий камчиликни кўрсатиб берди:

«Фольклор ва адабиётнинг ғоявий боғланиши масаласини ўрганишдаги асосий камчилик кўпинча конкрет-тарихий ёндашув принципига риоя этмаслик деб ҳисоблаш мумкин. Ушбу масалани ўрганишдаги бошқа камчилик конкрет мисоллар билан таъминланмаган ҳулосалардаги мавҳумлик, умумийликдир»³.

Далгат У.Б. Литература и фольклор. Теоретические аспекты, – М.: Наука, 1981, – с.10.

Путилов В.М. О некоторых проблемах фольклоризма ... литературы. – Вопросы ... литературы. – М.-Л.: 1956, т. 4. с.14.

Петров В.Т. Взаимодействие традиций в младописьменных литературах. Национальный фольклор и русская классика. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1987, – с.5.

Энг аввало шуни таъкидлаш жоизки, адабиёт ва фольклор мавзусидаги ёндашувларнинг кўпинча бир ёқлама бўлишининг реал асослари мавжуд. Буларнинг дастлабки ва энг муҳими, назаримизда, ўзбек адабиётшунослигида шу йўналишга алоқадор бўлган махсус методиканинг ишлаб чиқилмагани билан боғлиқ. Шунинг учун бўлса керак, айрим ишларда тўғридан-тўғри «фалон адиб халқ оғзаки ижодидан фалон нарсани олди» кабилидаги қайдларга тез-тез дуч келиш мумкин. Ахир бу ижод этикасига ҳам, ижодкор психологиясига ҳам сингишадиган ҳолат эмас-ку! Янада очикроқ айтиладиган бўлса, бир ижодкорнинг бошқа бир ижодкордан, ёхуд оғзаки ижоддан тўғридан-тўғри «олиши» плагиатлик бўлмайдими? Мавжуд тадқиқотларнинг кўпини ўқиб беихтиёр йирик-йирик сўз санъаткорларининг плагиат деган ном олишлари ҳеч гап эмас, деб ўйлаб кетасан киши. Аслида-чи? Аслида ҳам шунаками? Мутлақо!

Адабиёт ва фольклор мавзусини ўрганган У.Б.Далгат икки тизим орасидаги боғланишларни «онгли» ва «онгсиз» муносабат тарзида иккига бўлади (73-15). Муаллиф «ривожланган адабиётда фольклор воситалари ва образларга мурожаат онгли равишда қўлланадиган усул» деб баҳолайди ва «уларнинг фольклоризмлар деб аталиши қабул қилинган»лигини кўрсатади.

Фольклоризмларнинг типларига келганда эса, уларнинг у ёки бу сўз санъаткорларининг ижодий манераси, метод ва йўналиши, унинг хусусий индивидуал услубига, шунингдек у ёки бу асарнинг баён услуби, поэтик тилига ва яна кўплаб бошқа сабабларга боғлиқ эканини кўрсатади.

Ўзбек фольклоршунослигида бу масала дастлаб Б. Саримсоқов томонидан бошлаб берилди. Олим адабиёт ва фольклор муносабат-лари ҳақида тўхталиб, уларни икки гуруҳга ажратади:

«Биринчи тип – адабиёт ва фольклорнинг генетик алоқадорлигидан иборат. «Генетик алоқалар» тушунчаси остида биз адабиётнинг пайдо бўлиши, инсон бадиий тафаккурининг тарихий тараққиёти жараёнида ундаги жанрларнинг шаклланиши ҳамда нутқ шакллариининг ривожини тушунамиз.

«Иккинчи тип – «иккиламчи шакллар» (К. В. Чистов), яъни адабиётнинг фольклор билан фольклоризмлар воситасида боғланишидир»¹.

Ушбу ишида олим фольклоризмларни оддий ва мураккаб тур-ларга ажратар экан, оддий типни: мақол ва маталлар, қанотли сўзлар ҳамда индивидуал ижодкор томонидан қўлланган ифодалар ташкил этишини ҳам кўрсатиб ўтади, ҳамда мураккаб фольк.о-ризмларни аналитик, синтезлашган ва стилизациялашган турларга бўлади.

Олимнинг бошқа ишларида ҳам ушбу фикрлар янада ривожлантирилган². Ўзбек замонавий адабиётида намоён бўладиган ранг-баранг фольклоризмлар масаласи И.Ёрматов томонидан ҳам батафсил тадқиқ этилган³. Аммо мумтоз адабиётимиздаги, хусусан, қадимги туркий адабиёт билан боғлиқ фольклоризмлар мутлақо тадқиқ этилган эмас.

«Кутадғу билиг»даги фольклоризмларни ҳам юқоридаги тасниф асосида ўрганиш самаралидир. Аммо фольклоризмларнинг ҳар бири алоҳида асарда ўзига хос хусусият касб этишини ҳам назардан қочирмаслик лозим.

Ушбу мулоҳазалардан келиб чиқиб, биз туркий халқлар фольклори билан Юсуф Хос Ҳожиб асари орасидаги боғланишларни фольклор мотивлари, образлар системаси ва бадий тасвир принциплари даражасида кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Бадий тасвирда ҳайвонот образининг иштироки

«Кутадғу билиг»да ҳайвонот образларининг катта мавқе тутишида туркий халқларнинг ҳаёт тарзи, ижтимоий-маданий ҳаётдаги ҳайвонот мавқеи, ниҳоят, бевосита фольклор асарларида давом этиб келаётган адабий анъаналар билан изоҳланади. «Кутадғу билиг»даги ҳайвонлар образи ўз генезисига кўра қадимги мифологик, тотемистик тасаввурларга ва фольклор асарларидаги айни образларнинг қадимий анъаналарига

Саримсаков Б. О типологии фольклоризмов.: Фольклор. литература и история Востока Материалы III тюркологической конференции. – Ташкент. Фан, 1984, с 271.

Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологияси масаласига доир. – ЎТА, 1980, № 4, 37-45-бетлар

Ёрматов И. Стилизация характеридаги фольклоризмлар. – ЎТА, 1984, № 3, 31-35-б.; Ҳозирги ўзбек лирикасидаги синтезлашган фольклоризмлар хусусида. – ЎТА, 1985, №2, 35-39-бетлар; Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари. – ЎТА, 1982, № 2, 54-59-бетлар.

боғланади. Аммо шу алоқадорликнинг даражалари турли хайвонларда турли-тумандир.

Айрим хайвон образларида қадимий мифологик тасаввур ва культлар билан боғланиш очиқ сезилса (бўри, сиғун) айримларида бу алоқадорликнинг жуда хира изларигина қолган холос. Баъзи хайвон образлари эса XI асрга келиб ўзларининг мифологик қатламлари билан алоқани узиб улгурган ҳамда «Қутадғу билиг» матнида бадий образ сифатида эстетик функциянигина адо этган, холос.

Юсуф Хос Ҳожиб турли хайвонот образларида ўзининг хилма-хил поэтик мақсадлари йўлида усталик билан фойдаланади. Уларнинг жуда кўпи шоирнинг ахлокий-эстетик қарашларининг реалликка айланишида муҳим восита вазифасини адо этади.

«Қутадғу билиг»да айрим хайвонлар номининг культ даражасида бадий образ ҳолатига ўтиш жараёнинг яқунлаши босқичларини кузатиш имкони бор. От, айиқ, бўри, сиғун (кийик), уд (хўкиз, умуман хайвон) образлари шулар жумласига мансуб.

Кўпгина хайвон образлари фольклор эстетикасига мувофиқ бинар оппозиция ташкил қилган ҳолда кўринади. Ит – бўри, бўри - қўй, арслон – ит... в.б. Айни ҳолат туркий фольклорда кенг ёйилган ва жуда қадимий тасаввурлар билан боғлиқдир.

Асардаги хайвонот образлари тасвирида кучли анъанавийлик ҳам, Юсуф Хос Ҳожибнинг индивидуал ижодкорлиги ҳам деярли тенг мақсага эга. Анъанавийлик шоирнинг индивидуал ёндошувига халақит берган эмас, аксинча индивидуаллик анъанавийликдаги миллий тафаккур тарзи оқими билан омухта бўлиб кетган.

Хайвонот образлари кишининг ташқи кўриниши ўхшашликларига урғу берилиши билан боғлиқ. Унинг ички олами, рухий кечинмалари тасвири онда-сондагина учрайди. Аслида, инсон учун ички оламини тасвирлаш, унинг рухий кечинмалари тасвирига нечоғли ўрин ажратиш бадий тафаккур таракқиётининг даражасига боғлиқ. Инсонни табиатнинг бир бўлаги деб тасаввур қилинган пайтларда бу мумкин бўлмаган ҳолдир. «Қутадғу билиг» ана шу жараёни бошлаб берган дастлабки йирик асар сифатида ҳам муҳимдир.

Ун биринчи асрда реал борликнинг умумий қонуниятларини англаш сари анча дадил қадамлар қўйилаётган, фалсафий категориялар асосида фикрлаш куч олаётган пайт эди. Биз буни касида фақат Шарқдагина эмас, бутун дунёдаги оламшумул кашфиётлар яратган буюк мутафаккирлармиз мисолида яхши биламиз. Бу оқимга Юсуф Хос Ҳожиб ижоди ҳам энг тоза ва покиза бир ирмоқ сифатида қўшилиб борди. Албутта, Юсуф Хос Ҳожиб кўпинча мантиқий тафаккур йўли билан эмас, образли фикрлаш йўлидан, ассоциациялар йўлидан боради. Ассоциация унинг образли, бадий фикрлашининг етакчи шарти ва принципи бўлиб юзага чиқади.

Юсуф Хос Ҳожиб фойдаланган образлар тизими ниҳоятда рангҳбаранг шакл ва кўринишларда (айримларикуртак ҳолида) олдинги даврлар адабиёти: Ўрхун-Енисей обидалари, “Хуастанифт”, “Олтун ёруқ”, «Ирқ битиги», «Девону луғот ит-турк»да, шу нингдек, фольклор асарларида аллақачон мавжуд эди.

Бу образларнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида инсоннинг табиат билан ниҳоятда мустаҳкам алоқаси (эхтимол яхлитлиги) белгилловчи функцияни адо этади. Юсуф Хос Ҳожибни қуршаб турган табиат унинг ижоди учун битмас-туганмас манба, энг муҳим «қурилиш материали» бўлди. Юсуф Хос Ҳожибнинг бутун ижоди мана шу материал асосига қурилади. Ора-сира кўзга ташланиб турадиган ўзга анъаналарнинг излари, хусусан, араб ва форс адабиётига яқинлик асар образлар системасига ҳам, уларнинг шаклланиш жараёни ва қўлланиш хусусиятларига ҳам кучли таъсир ўтказган эмас.

«Қутадғу билиг»даги ҳайвонот образлари тасвири XI аср адабиётида конкрет тасаввур килинадиган образларнинг етакчи мавқе тутишини кўрсатади. Асар бадий тафаккур тараққиётининг нисбатан қўйи, соддароқ поғоналаридан юқорига, анча такомиллашган ва ривожланган босқичига ўсиб ўтаётганини кўрсатувчи, ушбу жараённинг шу қисмини муайян даражада яқунловчи асар сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Бу даврда сўзларни истиоравий қўллаш манбалари билан ёнма-ён турамиз. XI асрдаги, хусусан, «Қутадғу билиг»даги истиораларнинг кўпчилиги ўша давр учун истиорадан кўра кўпроқ мифологик образдир.

Буларнинг ҳаммаси «Қутадғу билиг»нинг образлар системасининг генезиси, унинг тараққиёти фольклорнинг кўз

илғамас даражадаги қадим (архаик) қатламлари билан боғлиқ бўлиб, бевосита миллий-бадий тафаккур тарзи билан алоқадор ҳолда юзага келганини кўрсатади. Аини пайтда улар бадий тафаккурнинг ҳам нисбатан юқори поғонага ўсиб ўтаётганининг ўзига хос кўрсаткичи бўла олади.

Асарда ҳайвонларнинг оддий саноғи ҳам учрайди. Бунда улар табиатнинг гўзал бир яратиғи, олам яхлитлигининг таркибий бўлаги сифатида қайд этилади:

Қаз өрдәк қуғу қыл қалықығ туды
Қақылайу қайнар йуқару қуды (71).

Ғоз, ўрдак, оққуш, қил қуйруқлар осмонни тўлдириб,
Қағиллашиб юқори ва қуйини тўлдириб учмоқда.

Аксари ҳолларда ҳайвонот олами муайян образларни яратишда ўхшатиш омили сиратид иштирок этади:

Көкис турна көкдә үнүн йаңқулар
Тизилмиш тәгир-тәг учар йәлгүрәр (72).

Мағрур турна қўқда овоз чиқариб сайрамқда,
Тизилган туя карвондек учмоқда, қанот қоқмоқда.

Ўхшатиш ҳақида фикр юритган мутахассислар ўхшатиш ва ўхшатишмиш орасидаги маъновий-манتيқий яқинлик қанча узок бўлса, уларнинг таъсир кучи шунчалик юқори бўлишини таъкидлашади. Юқоридаги ўхшатишда осмондаги қуш (турна) билан ердаги ҳайвон (туя) ўзаро қиёсланмоқда. Турналарнинг бир саф бўлиб учиши ерда юрган туялар карвонига нисбат берилмоқда. Албатта, бундай ўхшатиш гўзал ва таъсирлидир. Қуйидаги таъсир эса “улар” деган қушга бағишланган. Агар юқорида қушнинг ҳайвонга ўхшатилиши кузатилса, бу ерда қушнинг инсон билан ўхшаш жиҳатига эътибор тортилади:

Улар қуш үнин түзди үндәр эшин'
Силиг қыз оқыр-тәг көңүл бәрмишин (73).

Уларқуш² овозини созлади, ўз эшини чақирмоқда,
Гўё гўзал киз ўз кўнгил берганини чорлагани каби.

Қуйидаги байт эса алоҳида олинган қуш – какликнинг гўзаллигини кўрсатишга йўналтирилган. Шоир какликнинг бошқа қушлардан ажратиб кўрсатадиган узвларига назар солади. Унинг тумшуги қон рангига қиёсланади ва қошларининг коралиги таъкидланади.

Ҳинн үтти көклик куләр қатғура
Қызыл ағзы қан-тәг қашы қап-қара (74).

Каклик ёқимли овоз билан сайради, ках-қаҳлаб кулмоқда,
(Унинг) қизил оғзи кон каби, қоши эса коп-қорадир.

Адиб қушнинг товуши билан эрка қиз овози орасида ҳам
яинликлар кўради.

Қара чумғук үтти сута тумшугу
Үни оғлағу қыз үнитэг тақы (75).

Қора зоғ тумшугини кўпиртириб қағиллади,
(Унинг) овози (дод солиб йиғлаётган) эрка қиз овози кабидир.

Ниҳоят, гал булбулга келади. Унинг сайрашидаги гўзаллик илохий
кудрат касб этган Исрофил сурнайига нисбат берилади:

Чэчэкликдэ санвач үтэр мың үнүн
Оқыр суры ыбыры түнүн ҳам күнүн (76).

Гулзорда булбул минг овоз билан сайрамоқда,
Туну кун (тинмасдан) сури ибри чалмоқда.

Айрим ҳайвонлар деярли бирор сифатлаш ва ўхшатиш
қўшимчаларисиз тасвирланади. Бундай ҳолатларда улар
оламнинг, хусусан, табиатнинг гўзаллигини кўрсатиб беришдаги
воситалардан бирига айланади.

77 Илик күлмиз ойнар чэчэklar үзэ,
Сыгун муйғақ ойнар йурыр таб кэзэ (77).

Илик – кулмиз чечаклар устида ўйнамоқда,
Сыгун-муйғоқ бот кезиб ўйнамоқда.

Аmmo асосий ўринларда улар бадий тасвирнинг мақсад ва
вазифаларига бўйсундирилган ҳолда, асосан, соф бадий образ
мавқеида келади:

Кулан йа тағы тут тақы көк тэка,
Тутуб кэлдүрүрлар сэңа, эй бөга. (5262)

Кулон ёки тоғи (от), ёинки ёввойи така бўлсин.
Сенга тутиб келтирадилар, эй баҳодир.

Ушбу мисраларда мамлакат фуқаросининг ўз ҳукмдорига
бўлган ҳурмат ва садокатининг ифодаси сифатида кўпчилик
уддасидан чиқиши мумкин бўлмаган ишларни ҳам амалга
ошириш учун астойдил ҳаракат қилиши, ҳатто чўл ва тоғлардаги
учқур ҳайвонларни ҳам тутиб (ёки отиб) олиб келиш билан
намоён қилишлари тасвирга оилинган. Бу ерда улардан кўра
янада муҳимроқ бошқа бир образ мавжуд. Бу мурожаат (нидо)
тарзида қўлланган “эй бөга” сўзидир. Гарчи ўзбекча табдилда у
“эй баҳодир” тарзида берилаётган бўлса-да, унинг асл луғавий

маъноси “катта, узун илон”, яъни аждардир¹. Демак, у “баҳодир”нинг истиоравий шаклидир. Бу типдаги образларнинг халқ оғзаки ижоди анъаналари билан мустаҳкам алоқаси борлигини алоҳида таъкидлашнинг зарурияти йўқ.

Ҳайвонот образи инсон табиатидаги ўзига хосликларни кўрсатишда восита, касб ва амал номларининг ифодаси, табиат ва жамият орасидаги боғланишлар кўрсаткичи, ўрни-ўрни билан эса инсоннинг бойлиги, кучи, қудратини кўрсатиш омили вазифасини адо этади:

Қайусы алур хайл болур хайл башы

Қайусы ат адғыр узэ эл иши (3967)

Баъзиси хайл олади, хайл боши бўлади,

Баъзиси от, айғир узра (миниb) эл иши (ни) олади.

Аслида булар туркий халқларнинг қадимий машғулотлари: овчилик ва чорвачиликнинг ўзига хос қайдлари сифатида ҳам иштирок этади. Демак, отчилик (йилқичилик)нинг ижтимоий аҳамияти бекорга қайд этилаётгани йўқ. Уларнинг мамлакатнинг иқтисодий, ҳарбий, ижтимоий-этник, маданий (спорт, тўй...) соҳалардаги ўрни ва аҳамияти назарда тутилаётир. Айниқса, куйидаги мисралар бу фикрни янада аниқлаштиради:

Йэгү кэдгү мингү ат айғыр сүлгү

Булардын чықар хам йүдүргү күлүг (4337)

Ейишли, кийишли, минишли ахта от(лар), айғирлар, байталлар ҳамда юк ортиладиган ҳайвон (туя, от) улардан чиқади.

Мана бу ерда уларнинг бевосита амалий вазифаси ва аҳамияти янада аниқлаштирилади. От ва бошқа ҳайвонлар жамиятнинг моддий бойлиги белгиси вазифасини ҳам адо этади:

Бу кул күң ат адғыр бу йэр сув қамуғ

Элигдин тэгиб ачты давлат қапуғ (5655)

Бу кул, жория(лар), от, айғир, ер-сув ҳаммаси

Элигдан (сенга) тегиб, давлат эшик очди.

“Ат адғыр” от ва айғирларнинг алоҳида-алоҳида саноғигина эмас, балки уларнинг биргаликда қўлланиши натижасида жуфт сўз шаклидаги истеъмолини ҳам инкор этмайди. Бу ҳолда улар

Қаранг: Древнетюркский словарь... с.132.

умумлаштирувчи бир тушунчани акс эттиради ва умуман кенг маънода барча ҳайвонларнинг умумлашма номини англатади¹.

Учуғлы йурығлы сув ичра балық
Кутулмас сэниндин айа сарп қылык.
Ажун тэзгинүр элдэ арқыш йурыб
Ағы жуз тиник кэш алыр-сэ тэриб
Қасаб түзи руми ажун таңсуқы
Сэңэ кэлсэ толмас ағы қазнақы
Кэвэл тазы бөгтэл тағы арқуны
Ақур толды толмас бу суклуқ каны
Тэрилди түмэн мин талу көп тэтир
Йазыда қалын йунд ақурда қатыр
Йазы тағ йэриг туб йурыр кой суруғ
Йа кул күң тапуғчы э қылқы өрүг
Йа кузда йурығлы қалын көп қотуз
Йа түздэ йурығлы уд энэк өкүз
Қайада йурығлы бу ымға тэкэ
Кутулмас сэниндин эй эрсиг бөгэ
Сығун муйғақ эрсэ соқақ йа ывық
Сэңэ йэм түгэмэс эй эдгү қылык
Кулан йа тағы бу¹³⁷ тут тақы көк тэкэ
Тутуб кэлдүрүрлэр сэңэ эй бөкэ
Бери тилкү арслан адығ йа тоңуз
Сэниндин кутулмас өлүр авда түз
Куғу қордай эрсэ йа турна йуғак
Йа туй тут йа йүгдик йа тудлич йа қак
Қалықда учуғлы қара куш йоры
Сэниндин кэчумэс айа көк бери
Учарығ учурмас сэниң қушларын
Йурырығ йурытмас күр асрың ытын (5253-5266)
Учадиган, югурадиганлар, сув ичидаги балиқ(лар).
Сендан (қочиб) қутулмайди. эй феъли қаттик.
Карвон(ларинг) элда юриб олам кезади(лар),
Шойи, ипак(ликлар)ни, түйин, сувсар (мүйналари)ни териб
оласан.
Румий нафис кимхоб(лар), дунёнинг тансиқ (нарсалар)и
Сенга келгани билан ипаклик(лар) хазинаси тўлмайди.

Қаранг: Древнетюркский словарь. – Л.:Наука, 1969, С.65. Arat R/R/ Rutadgu bilig. III, Indeks, Istanbul, 1979, s.32.

Кавал този, бўгтал, тоғи, аркуни
Оғилга тўлган, (лекин) суклик ҳирси тўлмайди.
Туман минг сара, кўп туя(лар) йиғилган,
Яйлов(ларинг)да беҳисоб от(лар), оғил(ларинг)да
хачир(лар йиғилган).

Водий, тоғ, ер(лар)ни қоплаб қўй, пода(ларинг) юради,
Ё кул(ларинг), жория(ларинг), хизматчи(ларинг), эй
Феъли равшан.

Ё тоғнинг кун тушмас томонларида юрувчи беҳисоб кўп
кўтос(лар),

Ё текислик(лар)да юрувчи бука, сигир, хўкиз(лар).

Қоя(лар)да юрувчи бу серка, така(лар)

Сендан (қочиб) қутулмайди, эй мард баҳодир.

Сигун, муйғоқ, сўқоқ ёки ивик бўлса (ҳам),

Сенга емиш етмайди, эй эзгу феълли.

Қулон ёки тоғи (от), ёинки ёввойи така бўлсин,

Сенга тутиб келтирадилар, эй баҳодир.

Бўри, тулки, арслон, айиқ ёки тўнғиз

Сендан қутулолмайди, барчаси овда ўлади.

Оққуш, соқақуш, ё турна, юғоқ бўлсин,

Ё туй, ё югдик, ё тудлич ёки қоқ (бўлсин).

Ҳавода учадиган кирғай, жўр (бари бирдек),

Сендан (қутулиб) ўтолмайди, эй кўк (ёл) бўри [яъни қари
бўри, тажрибакор].

Сенинг қушларинг [яъни лочин кишиларинг]

учадиганларни,

Ботир қоплон(лар)инг, ит(лар)инг юрадиганларни

юритмайди.

Жаҳон халқлари фольклорини ўрганган мутахассисларнинг аксарияти хайвонот образининг ўз даврида бойлик, фаровонлик, мўл-кўлчилик рамзи бўлганлигини қайд этишади.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам мазкур усулдан фойдаланади. Фақат бундаги ўринларда у яна ўзининг фалсафий, ахлоқий-дидактик йўналишлардаги ақидаларини ифодалашни кўзда тутди.

Бу парчаларнинг барчаси Ўзғурмиш нутқидан олинган. У Кунтуғди элигга мурожаат этиб, унга ўғитлар берар экан. бунда хукмдорнинг чексиз куч-қудратига, бойликка, улар воситасида эса ниҳоятда катта обрў-эътиборга эгалигини таъкидлайди.

Айни пайтда инсон умрининг бундай хою-хаваслар ичида уғиб кетмиш хавфини ҳам эслатади. Мазкур силсилада бевосита элигининг ўзига қилинган мурожаатларда ҳам ҳайвон номларининг метафорик қўлланилиши назарга тушади.

Табиат ва жамият орасидаги ўхшашликларнинг қайд этилишини таянадиган ритмик-синтактик параллелизмларни яратишда ҳам ҳайвонот образлари асосий ўринни тутуди:

280 Миң эрдәм кэрәк бу жаҳан тутғука

Кур арслан кэрәк бу қулан басғука

Жаҳонни қўлга киритиш учун минглаб хунар керак,

Кулон босиш учун ботир арслон (бўлиш) керак

Ҳайвонот образи асарда ўхшатишларнинг таркибий қисми сифатида намоён бўлади:

160 Тил арслан турур көр эшикдә йатур

Айа эвлүг арсык башынны йэйүр

Тил ҳовлида [яъни қафасда] ётган арслон кабидир,

Эй, уй эгаси, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди.

769 Кур арсланқа охшар бу бэгләр өзи

Бушурса кэсәр баш э билги йарук

Беглар — бу юракли арслонга ўхшайди,

Уларни ғазабга келтирсанг, бош кесади, эй равшан фикрли.

Айниқса, ҳайвонот образи мисолила фольклор эстетикасига хос бўлган бинар оппозициянинг асар матнида кўплаб учраши адибнинг бу анъаналарни ниҳоятда пухта ўзлаштирганга жуда очик далил бўла олади:

Кими қодты эрса, эй эрсиг уры,

Кэрәк болсуны ыт кэрәк кок бөри. (6068)

(Худо) кимни ташлаб қўядиган бўлса, эй жасур ўғлон,

Хоҳ (у) ит бўлсин, хоҳ кук бўри бўлсин (бари бир).

Буларнинг барчаси Юсуф Хос Ҳожибнинг туркий халқлар оғзаки ижодига хос бўлган қадимий анъаналарни ниҳоятда нозик дид ва ҳассослик билан ўрганганини, ўз асарида улардан юксак маҳорат билан фойдалана олганини, бу анъаналарнинг ёзма адабиётда тамомила янгича руҳ билан намоён бўлишига йўл очиб берганини кўрсатиб турибди.

Бадий тасвир принциплари

Юсуф Хос Ҳожиб оғзаки ижод анъаналарини кузатиш асосида уларнинг тасвирлаш принципларига ҳам эътибор бергани табиий. Биз ушбу йўналишда адибнинг сўзга, бадий сўзга муносабати борасидагина мулоҳазаларимизни баён этиш билан чегараланамиз. Бунинг учун эса Юсуф Хос Ҳожибнинг умуман сўз, сўзлаш (нутқ одоби) борасидаги фикрларини ҳамда эпитетлардан фойдаланиш усулларини кузатамиз. Зеро, ана шулар сўз санъати соҳасидаги анъана ва адиб кашфиётларининг моҳиятини тўларок тасаввур қилиш имконини беради.

Сўз ва нутқ одоби масалалари

Юсуф Хос Ҳожиб замонасининг ниҳоятда йирик мутафаккири бўлган. У кўплаб фанларни пухта ўзлаштирган. Кўп вақтлар саёҳатларда бўлган. Одамлар орасида бўлиб, донолар сўзини тўплаган.

Юсуф Хос Ҳожиб асарида замонамиз учун муҳим бўлган кўпгина масалалар қамраб олинган. Асарнинг биз учун муҳим томонларидан бири ҳам мана шунда. Биргина тил одоби масаласини кўриб чиқайлик.

Юсуф Хос Ҳожиб тил одоби борасида ниҳоятда қимматли фикрлар баён этган. Улар бутун асар бўйлаб қизил ип бўлиб ўтади. Китоб муқаддимасидаги боблардан бири «Тил эрдамин, асгин, мунларин сўзлайур» («Тилнинг фазилати, фойда-зарарлари ҳақида сўзлайди») деб номланган.

Тил, уқув-идрок билимнинг тилмочи, таржимонидир, дейди шоир. Киши тили туфайли у кадрсизланиши, бошини ёриши ҳам мумкин.

Айытмаста ашну сөзуң сөзләсә
Кони сөзләди ким э йылқы тәсә
Тақы тәлвә мундуз киши бу билин
Айытмады бәгләркә ачса тилин

Дастлабки мисолда тил, яъни инсоннинг нутқидаги куч, қудрат, унинг бошқариб бўлмаслигига арслон тимсолида кўрсатиб берилган. Ёввойи ва йиртқич ҳайвон қафасдан бўшалиб кетса, табиийки, биринчи навбатда, эгасининг бошига етади.

Кейинги ҳолатда ҳам арслон яна ўхшатиш асосини ташкил этади. Фақат энди бу ерда бунга қаҳрга кирган беклар-ҳукмдорлар ўхшатилади.

Демак, инсон ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришдан олдин бунга эҳтиёж, ҳаётий зарурат бор-йўқлигини англаб етиши керак. Буни англамаган кишини инсонлар қаторида санаш мумкин эмас. Улар ҳайвон қаторидадир. Агар бошлиқ – бек сўрамасдан олдин у валдирай бошласа, демак, у соғлом руҳият эгаси эмасдир. Уни ақлдан озган, телба деб баҳолаш жоиз.

Қызыл тил қылур қысга йашлығ сэни
Эсэнлик тилэсэ қатығ ба аны
Нэку тэр эшитгил өзин қысган эр
Эсэн тирлур инчин өзин басған эр
Қара баш йағысы қызыл тил турур
Нэчэ баш йэди бу тақы ма йэйур
Башыңны тилэсэ тилиңни көдэз
Тилиң тэкмэ кундэ башыңны йэйур (948-953)

Сўрамасдан олдин сўзларини сўзласа,
Уни ким, эй йилқи, деса, тўғри айтган бўлади,
Яна телба, тентак киши шуки, билғин,
(Сўз) сўрамаган бекларга сўзга тил очса,
Қизил тил сени қисқа ёшли қилади,
Эсон бўлайин десанг, сен уни қаттиқ боғла,
Ўзини тутган эл нима дейди, эшитгин,
Ўзини тутган киши фароғатда эсон-омон яшайди,
Қора бошинг ёғи қизил тилдир,
У қанчадан-қанча бошларни еди, яна ҳам ейди,
Бошим омон бўлсин, десанг, тилингни эҳтиёт қил,
Тилинг истаган бир кунда бошингни ейди.

Инсондаги тил ўзаро мулоқот учун берилган. Юсуф Хос Ҳожиб назарида тилдан икки тоифа одам фойдалана олмайди: биринчиси туғма соқовлар, кейингиси эса билимсиз кишилар. Билимли кишилар тили билан ўз билимларини бошқаларга юқтиради. Шу ўринда адиб ниҳоятда ўринли, ҳаётий ўхшатиш топади. Билимлининг сўзи гўёки оқиб турган зилол сув кабидир. Сув окизилса, ерда анвойи неъматлар униб чиқади. Оқар сув қанчалик оққани билан тугамайди. Билимдон одам гапирганида ҳам эзгу ҳис-туйғулар шаклланади.

Бошқа бир ўхшатиш янада таъсирли: билимлининг кўнгли чим ўсадиган ерга, билимсизнинг кўнгли курук қумга ўхшайди. Биринчи ҳолда, қаерга оёқ қўйилса, ўша ердан сув чиқиб келади. Курук қумга дарё окизилса ҳам наф йўқ: у йўқ бўлиб кетаверади.

Демак, сўзни ҳар кимга сўзлаш маъқул эмас, тинглайдиган одам ҳам билимдон бўлиши шарт.

Ёмон – яроқсиз сўзларни қўллаш – нодонлар иши. Одам сўз туфайли азоб чекиши ёки ундан наф олиши мумкин. Одамнинг тани учун озиқ оғиз (бўғиз) киради. Киши руҳининг озиғи сўздир. У кулоқдан киради.

Табиийки, дунёда сўз кўп. Уларнинг қай бирини ишлатиб, қай бирини биридан тийилишнинг йўл-йўриқлари қандай бўлади.

Қадимдан Шарқ халқларида сўзга алоҳида эътибор билан қараш ҳукм сурган. Сўзга муққадас ҳодиса, сеҳрли мўъжиза сифатида қаралган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «сўзнинг ўрни – сир» дейишида ҳам шу ақида таъсирини кўрамыз. Мутафаккир тилдаги барча сўзлар ўн гуруҳдан иборат дейди. Аммо улардан тўққиз хиссаси мутлақо тийиб туриладиган ва фақат бир хиссасигина гилга чиқариладиганидир.

Агар сўз ўз ўрнида қўлланилар экан, у сўзловчига саодат келтиради. Уни «бўз» ердан яшил кўкка кўтаради». Аксинча бўлса, сўздан усталик билан ўз ўрнида фойдаланишнинг устидан чиқмаса, кишининг қадри пасаяди, бундай сўз кишини «яшил кўкдан ерга индиради».

Инсонда шундай ҳис бўлиши лозимки, у оз ва кўп сўзнинг айирмасини туйсин. Бу фикр исботи сифатида Юсуф Хос Ҳожиб шундай тўртликни келтиради:

Сөзүг йақшы сөзла, эди сакну үз,
Айытукта сөзла йана тәркин үз.
Өкүш сөз эшитгил, тэлим сөзлама,
Укуш бирлэ сөзла, билиг бирлэ түз.

Ўзинг жуда ўйлаб сўзни яхши сўзла,
Сўраганда сўзла, яна тезликда тамом кил,
Сўзни кўп эшитгин, лекин ортик сўзлама,
Идрок билан сўзла, билим билан андазала.

Тўртликда “сўз” ҳар битта мисрада такрорланган. Биринчи ва учинчи мисраларда эса у ҳатто икки мартадан қўлланган. Бу фикр объектининг алоҳида мантикий урғу остида бўлишини таъминлаган.

Сўз одоби билан боғлиқ бўлган яна бир ҳолат бор. Бу сўзни кимдан эшитиш муаммосидир. Юсуф Хос Ҳожиб Ойтўлди тилидан шундай мулоҳаза юритади:

Бу эпитетларнинг туркий адабиётга шу даража сингиб кетганини таржима адабиёти мисолида ҳам кўриш мумкин, ҳатто будда ёдгорликлари таржимасида ҳам ушбу эпитетларнинг ўзгаришсиз қўллангани кузатилади¹.

Ўзбек халқ эпоси учун хос хусусиятлардан бири шундаки, бу ерда баҳодирни характерлаш учун махсус эпитетлар комплекси амал қилади. В.М.Жирмунский ва Х.Т.Зарифовлар алп, паҳлавон, йигит, эр сингари бир қатор эпитетларни махсус таъкидлаб кўрсатишган эди². Айни эпитетларнинг «Қутадғу билиг» матни учун ҳам хос эканлигини қайд этиш лозим. Айниқса, уларнинг бевосита ҳарбий иш билан боғлиқ ҳолда учраши ҳам мутлақо тасодифий эмас:

Кичик ёшли йигитлар (аскарлар) жуда тез бўлади(лар)
(Лекин) агар улар (ёвга) юзлансалар, ўт(лар)ини
сўндирадилар (яъни ўзларини йўқотиб қўядилар)

Халқ эпоси учун йигит сўзининг «ёш аскар» маъносига эга эканлигини эслаш ўринлидир. (90. 305)

Албатта, «Қутадғу билиг»даги эпитетлар юқоридагилар билан чегараланмайди. Дастлаб, уларнинг асар олдига қўйилган ғоявий-бадий мақсадлар билан уйғун ҳолда юзага келгани ва қўлланганини таъкидлаш ўринлидир. Асарда дидактик йўналиш етакчи бўлгани учун ҳам, эпитетларнинг асосий қисми ахлоқий-маънавий хусусиятлар билан боғланиб кетган.

Қапугда тэрилди қамуғ ач бери,
Эй элиг, қапуг кэд кёдазиб йуры (1398).

Саройда талай оч бўрилар йиғилган,

Эй элиг, саройни жуда авайлаб сақлаб юр.

Саройдаги бўри – сарой амалдорларидир. Аммо бу истиоранинг ўзи қанчалик аниқ ва кучли таъсир қувватига эга бўлмасин, шоирни қаноатлантирмайди. Шунинг учун ҳам у «ач» эпитети билан бирга қўлланади. Бу ҳолат эмоционал муносабат ифодалаш билан ҳам характерлидир. «Бўри» сўзининг ушбу конструкциядаги маъноси мутлақо аниқ ва бошқа ҳолатлардан тўла ажратиб ҳам туради. Масалан, асарда қўлланган «кўк» эпитети билан бирга қўлланган «бўри» тамомила бошқадир.

Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил, Тошкент, Ўқитувчи, 1982., 148-163-бетлар.

Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М.: ОГИЗ, 1947. с. 304-305.

Биринчиси ахлокий-маънавий тушунчалар билан, кейингиси эса ранг билан боғланиб кетаётганлиги аён.

Умуман, асардаги эпитетларни мавзусига кўра икки катта гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Ранг, материал, ҳажм, шакл, ёш ва бошқа объектларнинг реал ташқи белгиларига таянадиган эпитетлар.

2. Ахлокий-маънавий, эстетик, эмоционал йўналишдаги эпитетлар. Биринчи туркумини таъкидловчи, кейингисини баҳоловчи эпитетлар деб аташ мумкин.

Р а н г билан боғлиқ эпитетларнинг асосийлари қуйидагилар: ўрунғ, қара, қизил, йағиз, кўк, йашил, сарик¹.

«Орўн» сўзи реал оқ ранг маъносини (орўн баш, орўн сут, орўн куш...) англатишдан ташқари кенг маънодаги «эзгулик», адолат ва ҳақиқат муқаддаслик, поклик, тозалик билан боғланган.

Қирғизларда «уй» билан бирикиб келган «оқ» сўзи бойлик, бадавлатлик, катта мансаб эгаси эканлигини англатиши «Манас»дан кўриниб туради². «Ўрунғ баш» ифодасининг «катта ёшли киши» маъносини англатиши ҳам характерли. «Ўрунғ кирғил» ҳам шу маънода (А 2372-72).

Унинг қарама-қарши маънолари «қара» сўзидан ифодаланган.
У: 1. Нарсаларнинг оддий рангини билдиради:

Сатығчы йоқ эрса ажун кэзгүчи,

Қачан кэдгэй эрди қара кэш ичи. (4321)

Оламни кезувчи савдогар(лар) бўлмаганда эди,

Қора сувсар терисини қачон кийган бўлар эдинг.

Өрүн болды эрса қара сач, сақал,

Анунғу пусуғчы өлүмкэ түгэл. (1089)

Қора соч, соқол оқарғудек бўлса,

Ноғохоний ўлимга тугал тайёр бўлиш керак.

2. Айрим қуш номлари ва уларнинг ташқи кўринишини акс эттиради:

Тўман йилда бару тул эрдим түлас,

Бу тул тоны сүчлүб өрүн кэтдим ас. (31)

---

¹ Туркий халқлардаги ранг символикаси ҳақида қаранг: Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. 1975, М.: Наука, 1978, с 156-179.

² Манас, 1 китеп, Сатимбек Оразбек улукун варианты боюнче. Экинчи босилиши, Фрунзе, «Киргизстан», 1984, 441-бет.

Тумш йилдан бери маънос тул эдим,
(Энди) бу туллик кийимини ечиб, оқ либос кийдим.

Ушбу эпитетнинг «йэр» сўзи билан қўлланиши ўзига хосдир. Аввало шуни таъкидлаш лозимки, «қора йэр» бирикмасида бу эпитет ернинг рангини ифодаламайди. Чунки ер қора эмас. Бундай ҳолатда у кўпроқ қоронғилик, янада аниқроқ айтсак, ер ости (зулмат) олами билан алоқалантирилади. Ернинг ранги маъносида эса «Қутадғу билиг»да йағыз сўзи мавжуд. «Қара» қўлланган ўринларнинг бирортасида ҳам ер юзасининг ранги назарда тутилган эмас:

Сўзүг жан капи бу қара йэр туғы,
Қара йэр кап өртнүр, э қылқы ағы. (5309)

Беғубор жоннинг (оқибат киядиган) либоси қора
ер тупроғидир

Қора ер либосига бурканувчи, эй хулқи покиза.

«Қора» сўзи – эпитет бу бирикмада ҳар доим ер ости билан, яъни ўлим билан боғланиб кетади:

Өзүм қалса йаңлуз қара йэр қатын,
Мэңэр ыдғыл анда өкүш раҳматын. (388)

Қора ер қатида ўзим ёлғиз қолсам,
Унда менга талай раҳматларингни ёғдиргин.

Сарай, қаршы этма, эй элиг қуты,
Аунды сэнэ эв қара йер қаты. (1404)

Сарой, қаср бино қилма, эй бахтиёр элиг,
Қора ер қаъри сен учун уй қилиб ҳозирланган.

Нэча күр күвазлар бир иг игламас,
Қара йэркэ кирди, қаны, тэбрэмэс. (4621)

Бирор бир дард билан оғримаган неча-неча шижоатли,
мағрур кишилар,

(Уни) ёруғ кун (ҳали) ёритади, эй эзгу жўра.

Асарда оқ ва қора орасида кучли айирма, икки қарама-қарши кутбни кўриш мумкин. Ҳар қандай оқ нарса (орун) яхши, чиройли, гўзал ва фойдалидир. Қора эса унинг тамомила акси. Ҳатто «уларсиз иш битмаслигини» таъкидлаб туриб ҳам Юсуф Хос Ҳожиб ёзади:

Қара қылкы барча болур қаб қара,
Қара қылма өзни, көдәзү тур-а. (4219)

Қора (авом) хулқи мутлақо қора бўлади,
Ўзингни қора қилма, сақланиб тургин.

Шу асосда қораликка мойиллиги бор нарсалар ҳам ёмонлик,
ёвузлик рамзи бўлади, «Қутадғу билиг»да бундай образ
«тутун»дир:

Йана бир арығсыз бу қылкы отун
Кишиләр эвиндә бу копрур түтүн. (335)

Яна бир ярамас нарса бу тубан хулқилик,
Одамлар уйида бу (пасткашлик) тутун кўпоради.

Юсуф Хос Ҳожибнинг кизил ранга алоҳида муносабатини
кузатиш мумкин. Ҳатто кизил қонга нисбат берилганида ҳам
гўзаллик оттенкаси сезилади:

Үнин үтти кәклик, күләр қағура.

Қызыл ағзы қантәг, қашы қап қара. (74)

Каклик ёкимли овоз билан сайради, қаҳ-қаҳлаб кулмоқда
(Унинг) қизил оғзи қон каби, қоши эса қоп-қора.

«Қизил»нинг иссиқлик, олов билан алоқалантирилиши
мавжуд:

Йағыз йәр бақыр болмағынча қызыл,
Йа от, йа чәчәк үнмәгинчә йашыл. (116)

Бўз ер мисдайин қизил бўлмагунча,
Ёки яшил ўт ё гул(лар) унмагунча.

Унинг тўғридан-тўғри «ўт» – олов билан муносабатга
кириши ҳам шундан:

Қара тун йарук күнгә йақмас йағук,
Йашыл сув қызыл отқа болмас конук. (2215)

Қора тун ёруғ кунга якин келмайди,
Яшил сув қизил оловга кўноқ бўлмайди.

Қизил (юз) мифологик тасаввурларга кўра ой билан
алоқалантирилади. «Қутадғу билиг»да унинг қуёшга нисбат
берилгани кузатилади:

Қызыл йүз өңи өңди, болды сариф
Ажун болды алтун өңитәг арығ. (4855)

Қизил юз (яъни қуёш) ранги ўзгаради, сарик бўлади,
Жаҳон олтин рангидек мусаффо бўлади.

Умуман, Шарқда қизилнинг Қуёш билан алоқалантирилиши кенг талқалган ҳодиса. Уни япон, корейс, хитой мифологияси ва адабиётида ҳам кузатиш мумкин¹.

Шарқда қизиллик унинг гўзаллик мезонларидан бири бўлгани бежиз эмас. Шунга кўра «Қутадғу билиг»да унинг «эн» сўзига эпитет бўлиши табиийдир:

Билиг бэлгүси, көр, эки нэн турур,

Е, экки била эр қызыл эн урур. (978)

Билимнинг белгиси икки нарсадир, кўр,

Бу икки (нарса) билан кишининг юзи ёруғ бўлади.

Қизил юз соғлик ва саломатликнинг, демакки, хотиржамлик, тўкинлик, бахтиёрликнинг ифодаси сифатида майдонга чиқади.

«Қизил тил» ибораси ҳам «Қутадғу билиг» учун характерлидир. Бу ердаги қизил семантик чегараларини аниқлаш ҳам қизиқарли кўринади. Татарларда «Қыз авызында қызыл тел, деган мақол ҳам бор². У ҳам, назаримизда бир қирраси билан «иссиқ» оттенкасига алоқадор. «Иссиқ» эса ёқимлилиқ оттенкасига эга. Ёқимлилиқдан ширинлиқни келтириб чиқариш унчалик қийин эмас. Ширин (сўз) - алдов билан боғланади. Ҳар ҳолда «Қызыл тил қилур қьсга йашлыг сени» мисрасидаги қизил тил ҳар қандай сўзни эмас, фақат ёлғон ва алдовли (яъники, номуносиб) сўзни назарда тутаётгани маълум. Агар тахминларимиз тўғри бўлса, асардаги «қизил тилку»даги қизил фақат рангни билдирибгина қолмасдан, тулкининг тулкилигини очиб бериш вазифасини ҳам адо этипти:

Йэма алчы болса қызыл тилкүтэг,

Тэтир буғрасытэг, көр, өч сүрсэ кэг. (2276)

Яна қизил тулки каби хийлачи бўлса,

Туя эркагидек узоқ ўч сақласа кўр.

Умуман, қизилнинг кенг маънодаги ҳаёт, тириклик, мавжудлик билан алоқадор эканлигини кузатиш мумкин. Махмуд Қошғарий келтирган мақоллар орасида қизил ранг символикасининг XI асрдаги маъносини очишга ёрдам берадиган бир намунаси бор:

Қаранг: Никитина М.И. Древняя корейская поэзия в связи с ритуалом и мифом. –

М.:Наука,

1982, с.86.

Татар халық мәкаләре, өч томда, 2- том, жыпочсы, том тезүчесе Н. Исабанат. Казан, Татаристон китәп нашрияты. 1963, – 14-бет.

Кілну билсә кизил кизәр,
Јараңу билсә јашил кизәр.

Хотинлар эри билан сухбат истаганда қизил ипакли кияди, ялиниш ва хушомадгуйлик вақтида яшил кийим кияди. Хотинлар ҳақидаги бу мақол мақсадга эришиш, ёқимли муомалада бўлишни эслатиш мақсадида ишлатилади»¹.

Ушбу мисол қизил рангнинг эротик символика билан чамбарчас боғлиқ эканлигини жуда очиқ кўрсатиб турибди. Эҳтимол «қизнинг кўзи қизилда» мақоли остида ҳам шу символика мавжуддир.

Айни ҳолатнинг мўғул эпосида ҳам мавжудлиги характерлидир. С.Ю.Неклюдов ҳамда Ж.Тумурцерен «Гесер» ҳақидаги қуйидаги парчани келтиради:

«Мана! Гилбан Шар

Онасини учратиб,

Ўз «қалампир кўзоғи» билан таъзим бажо қилди.

Она – мангус-ку,

Ўз «қизил кўзоғи» билан (таъзимни) қабул қилди»².

Олим қўштирноққа олинган сўзларни шундай изоҳлашади: «Кўк ва қизил қалампир номлари эвфемизм бўлиб, жинсий олатларни (мувофиқ равишда аёл ва эркакларники) ифодалаш учун қўлланади. Сумбудашанинг сўзига караганда, Гилбан Шар қизнинг таъзим қилиши ва лама – устоз томонидан бу таъзимнинг қабул қилиниши саҳнаси очиқ сексуал-мотив асосига қурилган»³. Назаримизда, «қизил»нинг ҳаёт, тириклик рамзига айланишида ана шу маъно асос бўлган. «Қутадғу билиг»да мазкур фикрни тасдиқлайдиган мисоллар кўп:

А) ёшлик, навкиронлик:

Бэли болса йылмық, йана йарны кэн,

Өрүң болса қыртыш, қызыл, қырғу эн. (2876)

Бели хипча, яна яғрини кенг бўлса,

Бадан ранги ок, юзи қизил-қизигиш бўлса.

Б) кўнгил осудалиги, хотиржамлик:

Қалы қулса - сэн тутчы мэнзиң қызыл,

Көни бол, қутулдун сэн инчин тирил. (4192)

Қошғарий Маҳмуд. Туркий сўзлар девони. Девону луғоит турк, уч томлик, 1-том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов, Т.: ЎзФан, 1960, 499-бет.

Неклюдов С.Ю. Гумурцерен Ж. Монгольские сказания о Гесере Новые записи. М.: Наука, 1982, с.246.

Ўша китоб, 286-287-бетлар.

Агар сен доим юзинг ёруғ бўлишини истасанг,
Тўғри бўл, бебок бўласан, сен тинч яша(йсан).

В) шодмонлик, хурсандчилик:

Ким иш қылса тэркин аңар бэргү нэң,
Ошул наң билэ эр қызыл қылсу эң. (2362)

Ким иш кўрсатса, дарҳол унга нарса (инъом) бериш керак,
Токи ўша нарса билан киши юзини кизартирсин
(яъни миннатдор бўлсин)

Э көрклүг кулуғлы, муны қулмағыл,
Қызыл мэңзиңи сэн сарығ қылмағыл. (4381)

Эй чиройлини истовчи, буни истамагин,
Қизил юзингни сен сарик қилмагин.

Юқорида «қизил»нинг қорага қарши қўйилганини кузатган эдик, ҳозирги мисолимизда бундай қаршилантириш «сарик» билан бўляпти. Шунингдек, у «яшил» билан ҳам қаршилантирилиши мумкин.

Қара түн йаруқ күнгэ йақмас йағуқ,
Йашыл сув қызыл отқа болмас қонук. (2215)

Қора тун ёруғ кунга яқин келмайди,
Яшил сув қизил оловга қўноқ бўлмайди.

Бу ердаги қаршилантириш фақат қизил-яшил орасидагина эмас. Асосий урғу ўт билан сувга қаратилган. Ўтнинг қуёш, яъни осмон ва сувнинг ер (мифологик тасаввурларга кўра ер ости) билан алоқадорлигини тасаввур қилсак, уларнинг ўзаро бинар оппозиция ташкил қилаётганини пайқай оламиз. «Йашил» ер билан, қизил осмон билан боғланади. Яшил ерга боғланишида ўт-ўлан, дарахт, сув восита бўлса, қизилнинг осмон билан боғланишида бу вазифани ой, қуёш, юлдузлар бажаради.

Ат ўстам йарықлар болур қыб-қызыл,
Қызыл қызғу эңлар болур йаб-йашил. (2349)

От, жабдуқ, совут ва қалқонлар кип-қизил бўлади,
Қизил, қизғин юзлар ям-яшил бўлади.

Бу ердаги биринчи «қизил» қон билан, кейингиси юз билан алоқадор. Чунки гап ёв билан курашиш устида боряпти. Сал олдинроқ қизил юзнинг сарик бўлишифразеологик бирлик сифатида севинчининг қайғуга айланишини ифодаляётгани ҳақида тўхтаган эдик. Бу ўринда эса қизилнинг яшилга айланиши ҳақида

гап бормокда. Яшиллик, одатда, айниқса, ҳозирги замон тасаввурларида баҳор, янгиланиш, ҳаёт ва тириклик билан боғлаб тасаввур этилади. Шундай бўлгач, мисра мазмунини қандай тушунмоқ керак?

Шу ўринда Н.Н.Рубцовнинг бир фикрини эслаш жоиз. У ёзади:

«Символ – бу битмас-туганмас потенциал теранликдир... Символ - бу ҳамма пайт образ, у ҳеч қачон муайян биргина маъно билан тенглаштирилиши мумкин эмас, у ҳаммавақт имкониятлар, маънолар истикболнинг елпиғичидир. Символнинг бундай имкониятлар елпиғичи кўпинча парадоксал тарзда қарама-қарши томонларни боғлайди: айти бир символ вазиятга қараб қиёфасини ўзгартиради – ўз табиатига кўра мутлақо бошқача булган ҳодисаларни ифодалай бошлайди»¹.

Демак, яшил ранг символикасидаги юқоридаги зиддият ҳам тасодифий эмас, балки сўз санъати тарихий тараққиётидаги қонуний жанрлар силсиласига мансуб ҳолдир. Шунга қарамай, унинг маъно доираларини белгилаш зарурати бор. У:

1) яшил, яъни барг ёки майса ранги, сабза ранг маъносида:

Йағыз йэр шашыл торку йүзкә бады

Хытай арқышы йадты тавғач иди (67)

Бўз ер юзига яшил парда гортди.

(Гўё) Тавғач олий ҳазрат олийлари Хитой карвонини (ҳар томонга) тарқатди.

2) кўк, яъни тиник осмон рангидаги, мовий, зангори маъносида:

Йашыл көк төрүтти, көгүрди адыз

Күн ай бирлә йулдуз бэзәди бэдиз (3659)

Яшил осмонни яратди, юқори кўтарди.

Кун, ой, юлдуз билан сурат(ини) безади.

«Яшил»нинг сув учун ҳам доимий эпитет эканлигини (3660) ҳам таъкидлаш лозим.

Ана энди юқоридаги мисралар мазмунига қайтайлик. Шундай қилиб қизил юзнинг яшил бўлиши нимани англатади? Шоир нега «қизил»нинг зидди сифатида айнан «яшил»ни танлаяпти?

Рубцов Н.Н. Символ в искусстве и жизни. Философский размышления. М.:Наука, 1991, с.43.

Юқорида қизил юз Шарқда соғлом ва ва бақувватликнинг, гўзаллик, кенгроқ қараладиган бўлса, тирикликнинг, ҳаётнинг рамзи эканлигини кўрдик. Демак, унинг зидди «ўлим» маъносига яқин бўлиши тақозо этилади. Мисраларнинг юқоридаги ҳолатида шу маъно ифодаланганми? Ҳа, тўла ифодаланган. Фақат, бизга, XX аср кишиларига бу маъно бирданига сезилмаслиги мумкин. шунга кўра, «яшил»нинг нима учун «ўлим» маъноси билан алоқалантирилишини кўриб чиқайлик.

Бизнинг назаримизда яшиллик уйғониш, баҳор, ҳаракат, эзгулик билан алоқадор ҳолда тасаввур этилади. Ҳатто кишларга узоқ умр, тириклик бахш этадиган Хизр ҳам яшил кийимда тасаввур этилиши яхши маълум. Аммо буларнинг ҳаммаси «яшил» символининг бир қиррасини ташкил этади холос. Унинг бошқа бир қирраси эса янада мураккаброк ва қадимийроқ тасаввурлар билан боғланган. Бундай тасаввурлардан бири, назаримизда, «нариги дунё» билан боғлиқ. Биз бу ердаги «нариги дунё» билан боғлиқ бўлган мифопозтик асарларнинг барча кўринишлари устида тўтамасдан (бу мавзу алоҳида ва жиддий тадқиқот объекти бўлиши мумкин) унинг фақат бир шакли – ер ости қоронғилик дунёси билан алоқадор хили ҳақидагина фикр юритиш билан кифояланамиз. Бунинг учун эса В.М.Жирмунскийнинг бир кузатишига эътиборни торғайлик:

«Манас» сафдошлари орасида Эр Туштук энг қадимги афсонавий—мифологик қатламга мансуб бўлиб, Манасга бўйсунувчи хоналардан биридир. У эпосга мустақил айтилувчи дostonлардан киритилган образдир. Эр Туштук қозоқ халқ афсоналарида ҳамда Сибирдаги туркий халқларда машҳур. Қирғиз эпоси у ҳақда каттагина дostonни сақлаб қолган. Уни Радлов ёхиб олган эди ҳамда манасчи Қаралаев версиясида иккинчи марта нашр эттирган. Радлов дostonдаги Эр туштук номли қаҳрамонни сибир эртақларидаги шу қаҳрамон номига мувофиқ «ер - Тушлук» - «ер ости қаҳрамони» («ер остига тушган») деб талкин қилади». «Манас»да Эр Туштукнинг ер ости саргузаштлари бир неча марта эслатилади. У Эломон бойнинг тўққиз ўғли орасида энг севимлиси. «Менинг ер отига тушганимга етти йил бўлди ва у ердан ер юзига чиққанимга ҳаммаси бўлиб етти кун бўлди», - дейди ўзи ҳақда Эр Туштук. Ўразбеков вариантыда, - Менинг ҳаммаси бўлиб бир қошиқ

қоним қолди, танам эса кўкариб кетди», (назаримизда, қахрамоннинг ўликлари подшоҳлигида бўлганига ишора¹).

Демак, юзнинг кўкариш билан ўлим ўртасидаги боғланиш фақат физиологик жараёнгина эмас, балки туркий халқларда ўз мифологик илдизларига ҳам эга. Шунга кўра, биз юқоридаги мисраларда кучли мифологизм мавжуд дея оламыз. Мазкур байт реал ситуациядан ажратиб олингани учун ҳам бирданига тасаввурни тўла ёрита олмаслиги мумкин, аммо олдинги мисраларни кузатсак, гапнинг жанг – уруш ва демакки, ҳаёт ва ўлим ҳақида кетаётгани аниқланади:

Йағы көрсә алп эр қызартур мәңиз,

Қарышса бодулур қызыл ҳам йағыз. (2348)

Ботир мард ёв кўрса, юзини қызартиради,

У жангга кирса, кизил ва бўз (ранглар) бўялади

(яъни ер қонга бўялади).

Бу ўринда туркий адабиётдаги қилич (ёки унга ўхшаш кескир қурол)нинг кўк (яшил) рангга бўлган монандлигини таъкидлашга мойилликни ҳам қайд этмоқ керак. Демак, шу ҳолатда ҳам унинг қоронғилик дунёси - ўликлар олами билан алоқадорлиги рамзий ифода орқали намоён бўлади. Юсуф Хос Ҳожибнинг қилични «яшинтек темир» дейилишида ҳам қадим туркий эпосдаги мазкур анъана ўз инерциясини сақлаган кўринади.

Күр алп эр көтүрса йашын-тэг тэмүр,

Азығлығ эранларда тэшлүр тамур. (3002)

Кўркмас ботир эр яшин каби темир кўтарса (яъни қилич солса), Озиклик баҳодирларнинг томири тешилади.

Бу рангнинг ўликлар олами билан алоқалантирилиши борасидаги тасаввурлар кейинги асрларда ҳам давом этган. Жумла-дан, буюк Алишер Навоий «Хамса»сида ушбу анъана сақланган. Бу филология фанлари доктори С.Ҳасанов шоҳ Баҳром «умрининг фожиавий яқунланиши билан боғлиқ» деб таъкидлаган эди².

Кўриниб турибдики, Юсуф Хос Ҳожиб тасвирда оғзаки ижод анъаналарини давом эттириб келган. Булар филология

Жирмунский В.М. Тюркиски героический эпос. Л.: Наука, 1974, с.79-80

Хасанов С. Роман о Бахраме. – Ташкент, изд-во ли-ры и искусства им. Г. Гуляма, 1988.с.147.

фанлари доктори, профессор А.Ҳайитметовнинг қуйидаги фикрлари жуда тўғри айтилганини яна бир марта далиллайди: «Демак, бундан биз туркий халқларнинг ёзма адабиёти қадимда халқ оғзаки ижоди билан жуда ҳамовоз бўлиб, унинг анъаналарини ўзига хос фикрлаш хусусиятларини ўзлаштиргач, халқчиллик ва реалистик тасвирнинг кўзга ёрқин ташланиб турган белгиларини ифодалаган деб хулоса чиқара оламиз»¹.

Сариқ ранг билан боғлиқ эпитетлар ҳам «Қутадғу билиг»да анчагина. Дастлаб у барг рангларида бири сифатида учрайди:

Курымыш йығачлар тонанды йашыл,
Безанди йапун ал, сарығ, кок, кызыл. (66)

Япроғини тўккан дарахтлар (яна) яшил кийинди,
Ол. сарик, кўк, қизил ранглар билан безанди.

«Қутадғу билиг»да сариқликнинг турли даражалари ажратилади. Хусусан, табиат манзаралари тасвирида, айниқса, тун ва тонг тасвирида ана шундай хилма-хилликларни кузатиш мумкин. Тун манзарасида:

Қызыл йүз өңи өңди, болды сарығ,
Ажун болды алтун өңи-тэг арығ. (4855)
Йашық торти йүзка сарығ заъфарон,
Озин кылды мэйна они-тэг жахан. (4856)

Кизил юз (яъни куёш) ранги ўзгаради, сарик бўлади,
жаҳон олтин рангидек мусаффо бўлди.

Куёш юзига сариқ заъфарон тортди,
Жаҳон ўзини(нг рангини) майна рангидек қилди.

Тонг отарда:

Сарығ сандвач үтти, үнүн сайрады,
Бэлиңләб удунды усы кэлмэди. (4859)

Сарик булбул наво қилди, овоз билан сайради,
(Ўғдулмиш) чўчиб уйғонди, уйкуси келмади.

Тонгнинг ўзи ҳам тўғридан-тўғри сариқ дейилади: Сарығ танг ата кэлди... (5846). Буларнинг барчаси сариқ ранг диапазонининг нақадар кенглигини кўрсатиб турибди. Шунга қарамай, асарда бу рангнинг ҳам рухий-маънавий ходисалар тасвиридаги фаоллигини алоҳида таъкидлаш жоиз кўринади.

Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. – Тошкент: Г. Гулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1974. 141-бет.

Ҳажм-шакл маъносидаги эпитетлар ҳам кўп маъноликка эга. Ҳажмнинг катталиги ўша предметнинг табиий шаклинигина эмас, аҳамият ва мавқеини ҳам таъкидлайди. Одатда «кент беги» лавозимидаги киши анча баланд мартаба ҳисобланади. Лекин унинг нуфуз ва мавқеи ҳисобга олинганидан у «улуғ кент беги» (5241) дейилади. Элигининг кўлидаги пичоқ ҳам оддий эмас, у «бэдуг» (757). Катталик, улуғликнинг табиий равишда баланд ва кенглиги уларнинг кўчма тарзида маънавий-руҳий ҳодисалари ҳам тадбиқ этилишини таъминлаган. Шу асосда кенгли бэдуг, йўраки бэдуг, билги бэдуг ифодалари юзага келган.

Кэн сўзи одатда сатх, юза билан боғлиқ. У чегара нуқтаи назаридан катталикни англатади.

Адиз, кэн бэдизлиг сарайын калыб,
Қаранку йэр, эвдэ йатыр сэн улыб. (А. 1419)

Баланд, кенг, накшли саройинг колиб,
Қоронғи ер, уйда (кабрда) улиб ётасан.

Бу кэн дунёи өзкә күчин қылма тар,
Йазуқлуғ қулынға байат фазлы бар. (3590)

Бу кенг дунёни ўзингга зўр билан тор қилма,
Ғуноҳкор қулига Худонинг фазли бор.

Бу сўз инсон тана аъзоларининг айримларига кўшилиб, уларнинг катталигини эмас, балки муайян ижобий сифатини англатади. Кэн элиг – саҳоватли, саҳий, очик қўл;

Кэн кенҷул - ҳимматли, саҳоватли;

Кэн йүрәк – ботир, қўркмас.

Буларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, таъкидловчи эпитетлар муайян ҳолатлардагина ўз маъносида қўлланади холос. Улар кўпинча қаҳрамон ёки у билан боғлиқ бўлган предметни идеаллаштириш учун ишлатилади. Қолаверса, уларнинг тадбиқ қилинадиган объектнинг ортиб бориши, ушбу эпитетларнинг фольклордаги қўлланиш доирасини кенгайтириб юборади. Бу бора-бора унинг дефольклоризациялашувига ҳам олиб келиши мумкин.

«Қутадғу билиг»да ёш ва жинсни англатувчи сифатлар ҳам анча.

Авучга, йигит, ўғил, ўғлон, ури, чал, қари; аёл, тиши, кунг, қуртга, киз шулар жумласидан. Аммо асардаги энг катта мавқени баҳоловчи эпитетлар эгаллайди. Уларни шундай гурухлантириш мумкин:

а) ахлокий-маънавий баҳога эга бўлган эпитетлар, улар асардаги эпик қаҳрамонларга хос бўлган муайян фазилат ва нуқсонларни очиб беради;

б) сўз бораётган объект (инсон, предмет)ни шоир кўзлаган мезон нуқтаи назаридан ҳамда эстетик жиҳатдан баҳоловчи эпитетлар;

в) эмоционал-таъсирчанлик жиҳатидан баҳоловчи эпитетлар (бу туркумга инсон ҳис-туйғуларини ифодаловчи кўркув, ажабланиш, хайрат, мухаббат ва бошқалар киради).

Асардаги эпик характеристикалар Юсуф Хос Ҳожибнинг оғзаки ижод аънаналарига бўлган муносабатини жуда очик кўрсатади. Маълумки, асар қаҳрамонларининг барчаси ҳам донишманд кишилар. Шунинг учун ҳам уларда ақл-идрок, билим, заковат, олийҳимматлик билан боғлиқ эпитетларнинг учраши табиий. бироқ, айрим эпитетларни қаҳрамонлик эпоси аънаналари билан боғланиб кетганини ҳам ҳис этиш қийин эмас.

Кўр, алт, тоңа кабилар шу туркумга мансуб. Эр Тўнга (Афросиёб) сингари қаҳрамонлик дostonига алоқадор кишилар тўғрисида гап борганида алп эпитети унинг доимий ва табиий сифатини англатади. Ёки лашкарбоши ва жангчи учун ҳам бу сифат мутлако табиийдир. «Кутадғу билиг»да бу сифат донишманд эпик қаҳрамон учун қўлланади:

Мунар мэнзэтү айды алп эр ачук,

Анын маънысы, көр, бу сөзкә танук. (677)

Ботир киши бунга ўхшатиб жуда очик қилиб сўз айтган, кўрган, унинг маъноси бу (юқорида айтилган) сўзга исботидир.

Кўр кўркмас, ботир, жасур маъноларига эга. У кўпинча алп сўзи билан ёнма-ён қўлланади.

Бу сўзнинг пайғамбар саҳобаларидан Алига нисбатан ҳам қўллаган (561). Унинг Кунтуғдига нисбат берилгани ҳам кузатилади:

Йана кўр, күвез эрди қылқы көни.

Күнингә көтүрди бу қылқы аны. (402)

Яна баҳодир, ғурурли, килмишлари рост эди.

Бу феъл-рафторлари уни кундан кун юксалтирди.

Ҳар икки эпитетнинг ҳарбий мавзулар билан алоқадор ҳолатлардан тез-тез учрашини таъкидлаш лозим.

Нэку тэр, эшитгил йағычы күр эр,

Бу саклық била өз йағысын урар. (1985)

Ботир жангчи киши нима дейди, эшитгин,

Ҳушёрлик билан ўз душманига зарба берувчи киши

«Су башлар исфаҳсалар» лашкарбоши ҳақидаги бобда бу эпитетнинг бир неча ўринда (2251, 2262, 2301, 2343, 2344) такрорланиши бежиз эмас.

“Төңа сифати ҳам шу қаторда туради. Тўнга – «йўлбарс жинсидан бўлган бир хил ҳайвон. У филнинг кушандасидир. Бу сўзнинг асосий маъноси шудир. Лекин бу сўз туркларда маъноси ўзгарган ҳолда қўлланади. Бу сўз кўпинча одамларга лақаб ўрнида ишлатилади»¹.

Асардаги барча қаҳрамонларнинг бир-бирларига мурожаатида бу эпитет жуда кенг қўлланган (1345, 1395, 1874, 2778, 2901, 2787, 3086, 3238, 3353, 3437, 3624, 3625, 4025...)

Бугина эмас, асардаги бош қаҳрамонларнинг деярли барчаси билга сифатига эга. Унинг билиглиг, бөгү (баъзан билга), вариантлари ҳам мавжуд.

Кунтуғди ҳақида:

Бэг эрди ажунда бөгү, билгә баш,

Бу бэглик үзэлә ажун болды йаш. (398)

Жаҳонда билағон, доно, саркар бек бўлган эди,

Бу(нинг) беклиг(и) даврида олам яшариб кетди.

Нэку тэр, эшитгил, э билга, күлүг,

Бу сөздин көтүргил өзүнгә үлүг. (1439)

Доно ва машхур киши нима дейди, эшитгин,

Бу сўздан ўзингга тегишли ҳисса ол.

Ойтўлди ҳақида:

Өзинга кэрәкини қылды этиг,

Элигкә йүз урды бу билга, тэтиг. (465)

Қошғарий Маҳмуд. Туркий сўзлар девони. Девону луғоит турк, уч томлик, 1-том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов, Т.: ЎзФан, 1960, 379-бет.

Ўзига керакли (нарсалар)ни ҳозирлади,
Бу доно, идрокли (киши) элиг томон жўнади.

Нэку эрсэ барму олүмкэ этиг,

Аны отру тутғыл, э билгэ тэтиг. (1174)

Канақа бўлмасин, ўлимға (қарши) бирор тадбир борми?

Уни ўз ўлимингга тутгин, эй билимли, идрокли.

Ўзгурмиш ҳақида:

Тилин сөзлагил ҳам битгил битиг,

Элигка йанайы, э билгэ тэтиг. (3649)

Тилинг билан сўзлагин ҳам мактуб ёзгин,

Элиг (хузурига) кайтайин, эй доно, тетик.

Битидин, битигка йануты битиг,

Мэна бэр бэраин, эй билгэ тэтиг. (3740)

Мактубга жавоб мактуби ёздинг,

Менга бер, (олиб бериб) бераин, эй доно, тетик.

Ўғдулмиш ҳақида:

Валэкан тириглик булур-мэн тэгү,

Муны билгү ашну, э билгэ бөгү. (4578)

Ва лекин тириклик топаман деган (киши),

Аввал бу (қуйидагилар)ни билиш керак, эй билимли доно.

Бу эпитетларнинг лирик тингловчига қўлланган ҳолатлари ҳам оз эмас. (188, 283...)

Асар қаҳрамонларининг акы, амул, ариғ, бағырсақ, жавлуғ, сақынук, сэримлуг, сүзүг, укушлуғ, уз... сингари сифатларга эга эканлигини кўриш мумкин. Буларнинг ҳаммаси идеал гўзаллик тушунчаси билан боғланиб кетган. Айни пайтда улар эзгуликни ҳам англатади. Шуни таъкидлаш жоизки, буларнинг бирортаси ҳам алоҳида қаҳрамонларнинг ўзигагина хос бўлган хусусиятни ифодаламайди, балки бу хусусиятлар барча қаҳрамонларга бирдек хосдир. Бу нарса қадимги туркий адабиётда типикликнинг индивидуаллик устидан ҳоким вазиятда бўлганини кўрсатади. Бунни айрим мисолларда кўриб ўтайлик. Фикримизни айрим амал-мартаба эгаларига қўйилган талаблар ифодаланган боблар мисолида кузатайлик:

Бек ҳақида:

Бу бэгликка ашну түб аслы кэрэк,

Атым, алп, катыг курс йана төң йүрэк. (1915)

Уқушлуғ кэрэк ҳам билиглиг кэрэк,
Ақылык кэрэк ҳам силиглиг кэрэк. (1917)

Сақинуқ кэрэк бэг нэ қылқы арығ,
Ариғлық тилэр тутчы арығ. (1951)

Ақылык кэрэк бегкэ қусқы көңүл,
Бу қусқы көңүл бирлә қылқы амүл. (2015)

Билиглиг, уқушлуғ, будунқа талу,
Ақы ҳам көзи тоқ нэ көңли толу. (1930)

Йүзи көрки көрклүг кэрэк, бағ йүлүг,
Боды орту болса нэ жавлуғ күлүг. (2049)

Тили чин кэрэк болса көңли кони,
Будунқа асығ қылса туғса күни. (1976)

Тили рост, күнгли тўғри бўлиши керак,
(Токи) халққа манфаат келтирса, (Ўзининг ҳам
күни туғса).

Бу алчақ кэрэк болса көңли ачук,
Йазуқлуғ кишидин кэчүрсэ йазуқ. (2088)

Инсинүр эт эр тэрк бағырсақ болур,
Бағырсақ кишилар тапуғсақ болур. (2809).

Бек мулойим ва очиқ күнгил бўлса,
У гуноқкор кишиларнинг гуноҳини кечирса,

Унга баданнинг (кишиларнинг) муҳаббати ортади,
сўнг эса кишилар унга садоқатли бўлади,
Садоқатли кишилар эса хизматга шай бўлади.

Вазир ҳақида:

Удуғлуқ кэрэк ҳам сақинуқ көни,
Көнилик үза кэчсэ өтрү күни. (2152)

Зийраклик лозим, тадбиркор ва тўғри бўлиши керак,
Токи кунлари тўғрилиқ билән (бехавотир) кечсин.

- Укушлуғ кэрэк хам билиглиг кэрэк,
Тэтиглиг кэрэк хам силиглиг кэрэк. (2154)
Заковатли хамда билимли бўлиши керак,
Зехни ўткир хамда илтифотли бўлиши керак.
Йўзи кәрки кәрклүг кэрэк хам йўлүг,
Қылынчи кәни тэгсә халққа үлүг. (2174)
Юзи күрки чиройли хамда хушчехра бўлиш керак,
Тутган ишлари тўғри бўлиши керак, токи халққа
ундан баҳр тегсин.
- Сақышчы кэрэк болса билга, тэтиг,
Билиг бирлә билсә бу түрлүг битиг. (2184)
Хисоб-китобга уста, доно тетик бўлса,
Илм билан турли ёзувлардан хабардор бўлса.
- Вазирликка артуқ бүтүн эр кэрэк,
Оқығлы. битигли, кад оглүг кэрэк. (2199)
Тили көңли бир хам қылынчы кони,
Овутлуғ бағырсақ кишидә чыны.
- Кәзи тоқ, удугсақ, билигли ишиг,
Адырқан йарағлығ йарағсыз кишиг. (2201)
Вазирликка жуда хам етук киши керак,
Ўқимишли, ёзувни билувчи жуда ақлли (киши) керак.
- Тил ва дили бир хамда ишлари тўғри,
Номусли, меҳрибон, одамларнинг энг чини (бўлиши керак)
Кўзи тўқ, хушёр, ишбилармон,
Яроқли ва яроқсиз кишини ажрата оладиган
(бўлиши керак)
- Су башлар исфаҳсалар (лашкарбоши ҳақида):
Бу ишкә эди қурч, қатығ эр кэрэк,
Башиндә кәчүрмиш түгәл, төң йүрәк. (2235)
Бу ишга жуда пишиқ, чидамли эр керак,
Бошидан (кўп иш) кечирган мутлак ботир юракли
(киши керак).
- Талу эр кэрэк, сақ бу ишкә удуг,
Аңар тэгмаса бир осалын йудуг. (2237)
- Ақы алп атым болса алчақ көңүл,
Түзи этмаки көң нә қылқы амул. (2238)

Бу ишга етук, зийрак, камтар ва осойишта киши керак,
(Токи) унга ғофилликдан заррача ташвиш етмасин.

Очиқ қўл, ботир, мерган, мулойим кўнгил бўлса,
Тузи, нони (дастурхони) кенг ва хулки барқарор
(бўлса)

Кўр эрсиг кэрэк болса қашығ йўлуг,
Йадылса аты болса жавлуг, кўлуг. (2262)

Ботир, мард, садоқатли, хушрўй бўлиш керак,
Токи унинг номи тарқалса, донғи кетган машхур бўлса.

Исиг сөз, кўлэр йўз билэ бэргү нэн,
Бу уч нан кишикэ болур эдгү йан. (2369)

Илик сўз, очиқ юз билан нарса (инъом) бериш керак,
Бу уч нарса киши учун (жуда) эзгу сифатдир.

Қапуг башлар эр кэд бағырсақ кэрэк,
Таны жаны бирлэ тапуғсақ кэрэк. (2990)

Дарвозабонлар боши киши жуда меҳрли (бўлиши) керак
Тани ва жони билан хизматга берилган (бўлиши) керак.

Тили бирлэ йумшақ сўчиг тутғу сөз,
Көңүл тутса алчак, йарук тутсэ йўз. (2537)

Тилни юмшок, сўзини ширин тутиш керак,
Кўнглини тавозели, юзини очиқ тутса.

Бүтүн, чын, сэвүгли, бағырсақ киши,
Йақын йортса бэгка кодазса башы. (2546)

Ишончли, чиндан севувчи, содиқ киши(лар),
Бекка яқин юрса, (унинг) бошини муҳофаза қилса.

Йалавич (элчи) ҳақида:

Уқушлуг кэрэк кад йалавач оруғ,
Билиглик кэрэк көзка билга йоруг. (2561)

Элчи жуда заковатли, хотиржам (бўлиши) керак,
Билимли, сўзга доно, тадбиркор (бўлиши) керак.

Бағырсақ кэрэк ҳам көзи, көнли тоқ,
Бүтүн, чын қылықы көни бөлса-оқ. (2568)

Садоқатли ҳамда кўзи, кўнгли тўқ (бўлиши) керак,
Ишончли, чин қиладиган ишлари фақат тўғри
(бўлиши керак)

Тили уз кэрэк ҳам көңүллүг кэрэк,
Сөзи уз кэрэк ҳам кэб өглүг кэрэк. (2621)

Тили ширин ҳам(да) кўнгли очик (бўлиши) керак,
Сўзи ёқимли ҳам(да) жуда ақлли (бўлиши) керак.

Йўзи кўрки кўрклүг кэрэк ҳам боды,
Йўлүг болса бод сын кишидә кәди. (2624)

Юз кўрки чиройли бўлиши керак ҳамда бўй (яъни
қадди-қомати)

Келишилган бўлса, қадди-қомати келишган (киши)
одамлар орасида яхши бўлади.

Битигчи ылымға (ёзувчи-котиб) ҳақида:

Бу ич сөз тутуғлы, бүтүн, чын кэрэк,
Бүтүнлүкка артуқ бүтүн дин кэрэк. (2636)

Ич сўзларни сақловчи, ишончли чин (бўлиши) керак,
Ишончилиқка (эса) ниҳоятда комил ямони (бўлиши)
керак.

Битигчи билиглиг, уқушлүг кэрэк,
Хаты уз балағат тақы эдгүрак (2653).

Котиб билимли, заковатли (бўлиши) керак,
Хати чиройли, сўзга уста, эзгу фол (бўлиши) керак.

Көзи тоқ кэрэк чын ҳам өзи умдусуз,
Бағырсақ кэрэк чын өзи култғусуз. (2681)

Ўзи кўзи тўқ ҳам тамасиз (бўлиши) керак,
Ўзи садоқатли, самимий, таламайдиган (бўлиши) керак.

Ағычы (хазиначи) ҳақида:

Энди чын, бүтүн кәд кэрэк эр көни,
Көңүл йаймаса өтрү тутса муны. (2704)

Жуда чин, ишончли, яхши, тўғри киши керак,
Кўнгли паришон бўлмаса, сўнг уни (хазиначи килиб) тутса
(бўлади).

Көзи тоқ кэрэк ҳам қылынчы бүтүн,
Бары артә барса күнингә кутун. (2710)

Кўзи тўқ ҳамда тутган ишлари тўғри (бўлиши) керак,
(Токи) саодат билан кундан-кунга тобора улуғлаша берса.

Бағырсақ кэрэк ҳам удуғ, сақ, тәтиг,
Тәтиглиг билә эр қылуր мин этиг. (2721)

Марҳаматли ҳамда хушёр, соқ, тетик (бўлиши) керак,
Тетиклиг билан киши минглаб тадбирләрни амалға

оширади.

Билиглик уқушлүг кэрэк қылкы түз,
Уқушлүг кишиләр иши барча уз. (2748)

Билимли, заковатли (бўлади) феъли тўғри (бўлиши) керак,
Заковатли кишиларнинг ҳамма ишлари манзурдир.

Бу ердаги эпик қаҳрамонларнинг доимий тавсифлари очик кўриниб турибди. Чамаси, худди мана шу XI аср адабиётидаги ахлоқий-маънавий критерийларни белгилаб берган. П.А.Гренцер «Махабхарат» мисолида қаҳрамон тасвиридаги қаҳрамонлик ва ахлоқий-фалсафий йўналишларни ажратган эди. Шу асосда С.Л.Невелева ёзади:

«Эпик қаҳрамонларнинг асосий белгиларидаги очик иккиёклама характер - ҳарбий киши фазилатлари (қаҳрамонлик, жасурлик, кудрат, шухрат), шунингдек ўзига хос, қаҳрамонлик билан бевосита боғланмаган (донолик, тўғрилиқ, раҳмдиллик, сўзамоллик) хусусиятлар – тадқиқотчининг бу фикрлари тўғри эканлигини тасдиқлайди»¹.

Салбий маъно ташийдиган эпитетларнинг асардаги тўрт асосий қаҳрамонга нисбатан деярли қўлланмаслиги характерлидир. Бундай эпитетлар асарда, одатда ижобий маънолар муқобилидагина қўлланади. Бу қаторда арқуқ (қылынч), бушы, вафасыз, ириг (сөз), йавуз, йарағсыз, йэниг (куруғлук), йўраксиз, күчқай, саран, эваклинг, эсиз, түгүт (йүз), овутсуз, осал, отун... Улар қаҳрамон ёки муаллифнинг салбий туйғулари (қаҳр-ғазаб, норозилик ва бошқа)ни тасвирловчи ўринларда кўзга ташланади:

Йана - оқ бушуб айды элиг сөзи.

Айур эй билигсиз, киши мундузи.

Элиг яна ҳам ғазабга келиб сўз бошлади,

Деди: Эй нодон, кишиларнинг ақлдан озгани.

Айрим эпитетларнинг предметларнинг табиий белгиси сифатида юзага келганини айтиш лозим.

Кўйар от (640), соғық сув, кокчин сақал (653), ақар сув (655), эски наң (673), йарумыш күн (682), күр арслан (769), устун мэнэ (1804), каранку эв (1808), олүг тан (1828), ағын тил (1828), сақынук киши (1952), өрүң қуш (2020), ағыр йүк (2032), ачығ сув (3568), қуруғ қум (3569), йарақ йэр (3643) ва бошқалар шулар жумласига киради. Аммо йайығ (номуқим) қут (627), эдгү иш (702), қўлар йүз (704), исиг йүзлүт (1321), сынамыш богү (1879),

¹ Невелева С.Л. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса. Эпитет и сравнение. М.:Наука, 1979, с.16-17.

устаг алиг (1914), төң йүрэк (1915), көзи тоқ (1930), элги узун (1931), элиг ақы (2039), бир орлам йэр (3644) каби эпитетлар поэтик мушоҳада махсулидир.

«Кутадғу билиг»даги эпитетлар орасида «юзи сувлуғ» бирикмаси ҳам мавжуд:

Нэчэ қызғу энлиг, йүзи сувлуғ эр,
Тишилэрдэ өтрү йүзи болды йэр.
Нечалаб юзи ёруғ, обрўли киши(лар),
Хотинлар туфайлидан (юз)лари ерга қараган.

Күриниб турибдики, «юзи сувлуғ», «обрўли» демақдир. Асарда тўғридан тўғри «йүз суви»нинг «обрў» билан тенг келиши кўп учрайди:

Байуса, бэдүсә, йадылса жавы,
Кэтэр-ман, аниндин кэтэр йүз сувы. (1722)
У киши(лар) бойиса, улғайса, шухрати-овозаси ёйилса,
Сўнг ундан кетаман (мен билан) унинг обрў-эйтибори
(ҳам) кетади.

Ёки:
Уларда бириси тилар йүз сувы,
Аңар йүз сувы қылғу қанса қывы. (5399)
Улардан бири юз суви (яъни обрў) истайди,
Унга обрў кўрсатиш керак, (токи) унинг ўпқони
(яъни обрўга бўлган иштиёқи) қонса.

Келтирилган мисолларда «йүз суви» форс-тожик тилидаги «обрў» (оби рўй) билан тенг келади ва биринчи қарашда айни шу сўздан калька йўли билан олинган эмасмикан деган мулоҳазани туғдиради. Гарчи уларнинг маъно ва тузилиши шу фикрга ундаб турса-да, биз бошқачароқ фикрдамиз. Назаримизда, ушбу сўз бирикмасининг пайдо бўлиши ва туркий тилдаги истеъмоли анча қадимий тасаввурлар билан алоқадор. Ҳар ҳолда “сув”нинг кўплаб бирикмаларидаги лексик-семантик маъно қамровларининг жуда кенглиги шу мулоҳазаларга асос беради:

Оқуш сөзлама сөз, сэрин, тил кодаз,
Оқуш сөзламиш сөз сувы қалды аз. (4228)
Сўзни кўп сўзлама, ўйла, тилни сакла,
Кўз сўзлаган сўзнинг суви (яъни таъсири) оз қолади.
Тилим тыднумады, тэлим сөзлади,
Сөзүм эксүмади, сувы эксүди. (5323)

Тилим тийина олмади, талай сўзлади,
Сўзим камаймади, суви камайди.

Өкүш сөзлэдин, сөз сувы бармасу,
Өкүш сөзкә йалқар бу йанлук ира. (6390)

Сўзни кўп сўзладинг, (унинг) шираси кетмасин,
Инсон кўп (яъни ортиқча) сўздан зерикиб безади.

Юқорида сувнинг қадимий эътиқод ва тасаввурлар билан боғланиб кетишини айтдик. Сув образининг пайдо бўлиши ва кейинчалик бадий адабиётда муайян такомил йўлини босиб ўтишида туркий халқларнинг реал ҳаёт шароитлари ҳам ўз таъсирини кўрсатганига шубҳа йўқ. Сув кўчманчи халқ ҳаётида ҳам, ўтроқ ҳаёт кечирувчилар учун ҳам бирдек аҳамиятли бўлган. Шунинг учун ҳам суви кўп бўлган жойлар алоҳида эътиборда бўлган. Шунга кўра лашкарбоши ҳақидаги бобда «лашкарни ўт-суви кўп бўлган жойга тушириш» ҳақида махсус эслатма (2313) ҳам бор.

Бойлик аломатлари саналганида «сув»нинг «йер» билан бирга қўлланиши ҳам эътиборни тортади:

Сарай, қаршы, йэр, сув сэни бирлэ йоқ,
Ат ўстам, қыз оғлан қыны бирлэ йоқ. (3394)

Сарой, қаср, ер, сув сенда йўқдир,
От, зийнат, қиз, ўғил (барча) ташвишлари билан йўқдир.

«Сув» берилган инъомлар «рўйхатида» ҳам мавжуд:

Бу қул, ат, адғыр, буй эр сув қамуғ,
Элигдин тэгиб ачты давлат қапуғ. (5655)

Бу қул, жория(лар), от, айғир, ер-сув ҳаммаси,
Элигдан (сенга) тегиб, давлат эшик очди.

Дунёнинг яратилишидаги тўрт унсурлардан бири сув эканлигини эслаш ҳам ўринлидир. Бу мифологик қарашга «Қутадғу билиг»нинг ўзида ҳам ишора мавжуд:

Үчи от, үчи сув, үчи болды йэл,
Үчи болды тупроқ ажун болды, эл. (139)

Учтаси ўт, учтаси сув, учтаси ҳаво бўлди,

Учтаси тупроқ бўлди, олам (ва) эл (шулардан) пайдо бўлди.

Шундай қарашлар (табiiйки, бу қарашлар жуда қадим замонларга бориб тақалади) тизими сувнинг бадий образ сифатида ҳаёт манбаи, яшаш, яшариш рамзи сифатида шаклланишида омил бўлган. XI асрда эса у халқ тасаввур ва

эътикодлар оламидан бадий адабиётга кўчиб ўтган ва бу соҳада ҳам бир қатор анъаналарнинг яралишига сабаб бўлган.

Ҳар ҳолда Юсуф Хос Ҳожибда сув билан боғлиқ бўлган ниҳоятда хилма-хил образларни кўриш мумкин. Мана ҳозирги фикрга ҳамоҳанг мисралар. Уларда ҳам сув яшаш, тириклик, мавжудлик рамзи сифатида намоён бўлади:

Киши кенгли бағ-таг, йашарғу суви,
Бу бэглар сози-ул, кодазгү савы. (1776)

Қайу бағқа тэгса сув эксүмадин,
Чэчак йазлур анда туман гү йыдын. (1777)

Киши кўнгли боғ кабидир, уни яшнатувчи суви (эса),
Беклар сўзидир, бу сўзни жуда эҳтиётлаш, қадрлаш керак.

Қайси бокқа ҳеч камаймасдан сув тегса,
Унда турли-туман ҳидлар билан гуллар очилади.

Сув-ўт қаршилиги асосида ҳам адиб бир қатор образларни яратади. Айниқса, асардаги асосий ғоя-адолат талқинида бу образлар фавкулудда ёрқинлиги билан ажралиб туради:

Кўйэр от турур күч йағуса кўйар,
Төрү сув турур ақса нэъмэт үнар. (1998).

Зулм ёниб турган ўт (каби)дир, яқинлашса куйдиради,
Адолат (эса) сув (каби)дир, у окса неъмат унади.

Ана шундай қаршилантириш бошка бир қатор ҳодисалар тасвирида ҳам етакчи мавқени тутган:

Ағыздын ара от, ара сув чықар,
Бириси йапуғлы, биричи йықар. (2646)

Оғиздан гоҳо ўт, гоҳо сув чиқади,
Бири тузади, бири бузади.

Табийки, бу ерда ўт – йўқотиш, бузиш рамзи сифатида келаётган бўлса, сув тузиш, тирилтириш, яшатиш ва яшнатиш тимсолидир. Айни образлар бек образини очиш учун ҳам ниҳоятда ўринли қўлланган:

Ара от болур, кор, ара сув болур,
Ара күлдүрүр, кор, ара йығлатур. (3996)
(Улар) гоҳо ўт бўлади, кўр, гоҳо сув бўлади,
Гоҳо кулдиради, кўр, гоҳо йиғлатади.

Умуман асардаги кўп ўринларда сув ижобий маънолар комплекси билан боғланиб кетган. Сувсаган, ташнаган киши сув ичса, унинг бадани яйраб, ўзи қанот ҳосил қилиши табиий ҳолдир. Ана шу табиий лаҳза Юсуф Хос Ҳожиб учун поэтик

истиора яратиш имконини берган. Бу ерда фақат сувни... «кўз ичади»:

Эди эдгү нәң, бу киши көрки йүз,
Бу йүз көркинга сув ичәр экки көз. (2429)
Кишининг кўрки (бўлган) юз жуда яхши нарса,
Бу юз кўркидан икки кўз сув ичади.
Йағыз йэр йашыл сув йарашты билә,
Ара мин чәчәкләр йазылды дүла.
Қора ер, яшил сув ярашгани туфайли,
Ўртада минг (турли) чечаклар кулиб очилди.

Юкоридаги кузатишлар асардаги яна бир нуқтага аниклик киритади. Маълумки, Ўзғурмиш хаёти охирида ўз умрига боғлиқ бўлган туш кўради. Ана шу тушдаги сув детали ҳам характерлидир. Ўзғурмиш тушида бир нарвон кўради. У эллик поғонали эди. У нарвондан бир-бир босиб, унинг охириги поғонасига ҳам оёқ қўйиб чиқади. Шунда:

Башында бир атчы мэнә сув бэрүр,
Алыр-ма тугатү ичиб өз канур. (5910)
(Нарвоннинг) бошида бир отлик менга сув берди,
(Уни) олиб, тугатиб ичиб, ўзим қондим.

Тушдаги бу детални Ўгдулмиш шундай таъбир қилади:

Ыдышлығ сувуғ сэн алыб ичтүкүң,
Тириглик узун болға йылдыз кокүң. (5920)

Идишдаги сувни сен олиб ичганлигинг(нинг оқибати),
Тириклик илдизинг: негизинг узун бўлади.

Демак, сув – тириклик деган тушунча шу ерда ҳам мавжуд. Уни Ўзғурмиш нутқи оркали янада аниқроқ тасаввур этиш мумкин:

Тириглик болур сув сэн аймыш-тэг өг,
Йарым ичса қалса йарымы үлүг. (5933)
Йарым сув ичиб қодтум эрса йарым,
Йарым қалғай эрди тиригликларим.
Ыдышлығ сувуғ ичтим эмди тугал,
Тугаттим тириглик эсан эдгү қал.

Махмуд Қошғарий сув билан боғлиқ бўлган айрим мақолаларни ёзиб қолдирган.

Усуқмиша сақиғ камуғ сув коруну - чанқаган кишига ҳар бир сароб сув бўлиб кўринади;

Эшйак айур башим болса,
Сундурида сув ичкайман.

Эшак айтади: бошим омон бўлса, денгиздан сув ичаман.

Сув култи билан боғлиқ бўлган фольклор-этнографик қарашларнинг тўла комплекси Б.Саримсоқов томонидан ўрганилган¹, шунинг учун ҳам биз ана шу мулоҳазалар билан чегараланамиз.

«Қутадғу билиг»даги эпитетлар мажмуини киёсий-типологик жиҳатдан ўрганиш куйидагича хулосалар чиқариш имконини беради:

«Қутадғу билиг»даги бадий тасвир моя (принцип)лари қадимги туркий адабиёт ҳамда туркий адабиёт анъаналари орқали етиб келган умумий қонуниятларга бўйсунди, унга амал қилади ва маълум даражада бу қонуниятларни бойитишга ҳисса қўшади.

Асардаги эпитетлар анъанага муносабати жиҳатидан иккига ажралади:

а) анъанавий эпитетлар:

б) янги (индивидуал) эпитетлар.

Биринчи турдаги эпитетлар қадимий дунёқараш, тасаввур ва эътиқодлар мажмуи (комплекси) билан зич алоқадорлигини ёзма адабиёт соҳаларида ҳам тўла сақлаб қолганлиги билан характерланади. Кейинги туркум эпитетларда ёзувчи (Юсуф Хос Ҳожибнинг) индивидуал ижодкорлиги, оламни бадий идрок этишдаги ўзига хослиги намоён бўлган. Аммо ана шу ўзига хосликнинг кўп жиҳатдан миллий адабий-фольклор анъаналари заминидан ўсиб келаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Юсуф Хос Ҳожибнинг қадимги адабий-фольклор анъаналарига муносабатини белгилашда эпитетлар ўзига хос ўрин тутаяди. Улар орқали биз Юсуф Хос Ҳожибнинг қадимги адабий-фольклор анъаналарининг изчил давомчисигина эмас, айти пайтда ана шу анъаналарни янги тарихий шароитда янада юксак поғонага олиб чиққан адиб сифатида ҳам тасаввур қилиш имконига эга бўламиз.

Асар эпитетлари, бир томондан, қадимги мифологик тасаввур ва қарашлар билан, иккинчи томондан, фольклор асарларида асрлар давомида шаклланган адабий этикет билан чамбарчас боғлиқ ҳолда намоён бўлган. Хусусан, ранглар билан

Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори – Т.: 1986. – 57-60-бетлар.

боғлиқ эпитетларнинг «Кутадғу билиг» бадий тўқимасидаги ўрни ва вазифалари ана шундай хулоса чиқаришга тўла-тўқис имкон беради.

«Кутадғу билиг»да қаҳрамонлик эпосининг кучли таъсири ҳам очиқ ойдин намоён бўлган. Бу ҳол айрим мавзуларнинг (масалан, лашкарбоши) ишланишидагина эмас, асардаги эпитетларнинг қўлланиши ва семантикасида ҳам ўз ифодасини топган. Эр, йигит, алп каби эпитетлар шулар жумласидандир.

Мавзу нуқтаи назаридан асардаги эпитетларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Ранг, материал, ҳажм-шакл ва умуман, объектларнинг ташқи белгиларига таянадиган эпитетлар;

2. Ахлоқий-маънавий, эстетик, эмоционал йўналишдаги эпитетлар. Биринчи туркумни таъкидловчи, кейинги туркумни баҳоловчи эпитетлар деб айтиш мумкин.

«Кутадғу билиг»даги ранг билан боғлиқ эпитетлар пайдо бўлганидан XI асрга қадар жуда узоқ ва мураккаб таракқиёт йўлини босиб ўтган. Бу йўлнинг бошланғич нуқтасида турк-мўғул халқларининг қадимий ишонч-эътиқодлари, оламни мифо-позтик идрок этишининг дастлабки ўзига хос белгилари бор.

«Кутадғу билиг» айрим эпитетларнинг миф-метафора-бадий образ силсиласидаги узлуксиз жараён босқичларини бевосита кузатиш имконини ҳам беради. Ана шу жараён Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари туфайли янада яқинроқ тасаввур этилади.

II БОБ

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» БАДИИЯТИДА ФОЛЬКЛОР МОТИВЛАРИ

«Қутадғу билиг»нинг сюжети ҳамда ундаги мотивларнинг ривожланиш тарихи, уларнинг юзага келишидаги ижтимоий-бадий шароит ва пайдо бўлиш хусусиятлари, бу сюжет ва мотивларнинг ижтимоий-эстетик илдизлари, ҳеч шубҳасиз, бизда катта қизиқиш уйғотади. Аммо буларнинг ҳаммасини очиб бериш ҳаддан ташқари қийин ва масъулиятли вазифадир. Бунинг устига асар яратилган пайт билан бизнинг замонамиз орасидаги жуда катта хронологик айирма ҳам бизни баъзи масалалар моҳиятини ёритишда имконсиз қолдиради. Шунга қарамадан, дадил айтиш мумкинки, қиёсий-типологик кузатишлар асосида юзага чиқадиган кўплаб хулосалар, асарда акс этган тарихий шароитнинг ўзига хос ифодаси, дунёни идрок этиш, асарга хос бўлган бадий қурилиш, асар орқали намоён бўладиган бадий-эстетик тафаккур тарзи XI асрдаги мустақил ва ўзига хос туркий ёзма адабиётнинг юксак намуналари мавжудлигидан далолат бериб туради.

Биз адабиётнинг сўз санъати эканлигини яхши биламиз. Аммо бу мутлақо абстракт, ҳаддан ташқари умумлашган тушунча эмас. Адабиёт – миллий анъаналарга таянадиган сўз санъати. Ундаги рухият, эътиқод, урф-одатлар, тасаввур ва рухий қарашларнинг ўзига хос ифодаси, миллий хусусиятларга йўғирилганлиги билан ажралиб туради. Бу нарса ҳатто адабий алоқаларнинг ҳар қандай даражасида ҳам тўла сақланади. Албатта, гап юксак даражадаги адабиёт ҳақида бормоқда.

«Бошқа адабиётлар билан, умумжаҳон сўз санъати билан ўзаро алоқаларда адабиётнинг умумий ўзига хослиги энг муҳим омил бўлиб қолаверади. Ҳар бир халқнинг сўз ижодкорлиги ўз миллий хусусиятларини сақлаб қолади. Буни йўқотиш мумкин ҳам эмас. Акс ҳолда миллий адабиётлар қизиқарли бўлмай қолади. Уларнинг ҳаммаси бир хил қиёфали, гўё ўзининг табиий заминидан узилган гулларга ўхшаб қолади. Ўз ранги ва ҳидини сақлаб қолиши учун эса, гулларга зарар етмаган илдиз системаси зарур».

Ана шу илдиз системаларини тўла тасаввур этишда оғзаки ижодга хос бўлган айрим мотивларнинг асар бадиияти билан

муносабатларини белгилаш алоҳида ўрин тутади. В. В. Веселовский асар сюжети айланиб айрим мотивлар комплексида иборат деб тушунган ва тушунтирган эди. «Параллелизм асосига қурилган лирик услуб формуласи ўзининг у ёки бу қисмини ривожлантириб, кенгайтиргани сингари мотив сюжетига ўсиб ўтади»¹.

В. Я. Пропп мотив ҳақида тўхтаб уни шундай изоҳлайди: «Қаҳрамоннинг сифати («икки ақлли ва бир аҳмоқ») ва сони («уч ака-ука»), қаҳрамонлар хатти-ҳаракати («ўлимидан кейин қабрини пойлаш ҳақида ота васияти ва унинг аҳмоқ ўғил томонидан бажарилиши»), предметлар («товуқ оёқли уйча»), талисманлар ва бошқалар мотив ҳисобланади»².

Юсуф Хос Ҳожиб асаридаги фольклор мотивлари ва умуман оғзаки ижод аъёнларини белгилаш бирмунча мураккабликларга эга. Зеро, фольклор асарларининг барчаси, уларнинг умумтуркий ёки алоҳида бир туркий қавмга мансублигидан қатъий назар, ёзиб олинган вақтига кўра нисбатан кейинги даврларга тегишлидир. Шунга қарамай, халқ оғзаки ижодига тегишли бўлган асарлар таркиби ва тузилиши ҳақидаги тасаввурлар у ёки бу мотивларнинг турли шакл кўринишлари тараққиётини белгилаш имконини беради. Иккинчидан, «мотивларнинг нисбатан қадимги вариантлари кейин ёзиб олинган (матнлар) асосида палеонтологик ўрганиш йўли билан ҳам реконструкция қилинади. «Палеонтологик таҳлилнинг вазифаси – берилган дунёқараш ёки сюжет қурилишидаги олдинги даврлардан ўзлаштирилган элементларни, сюжетнинг шаклланиш жараёнини изоҳлаш мақсадида ҳамда ўша даврлардаги ёзма манбалар бўлганлиги туфайли бевосита адабий далолатларга эга бўлмаганимиз тафаккур ва қарашларнинг ривожланиш босқичларини реконструкция қилишдан иборатдир».

«Кутадғу билиг»даги сюжет тузилиши ва композицион элементлар ҳақида гапиришдан олдин И.В.Стебелеванинг қадимги туркий битиг тошларидаги ҳикоялаш усулларига доир айрим кузатишларни эслаш ўринли бўлади. У ёзади: «Ҳар бир хикоя циклини юзага келтирувчи уч хикоялаш унсурларини баёндаги қулайлик учун шундай айтиш мумкин: 1) бошланма

Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Художественная литература. 1940, – с.495.

Пропп В.Я. Морфология сказки. Издание 2-е. – М.: Наука, 1969, – с.20.

(зачин); 2) цикл мазмунини ривожлантириш; 3) хотима (концовка). Бунда шу нарсага ҳам эътибор бермоқ керакки, ҳар бир ҳикоя цикли муайян мавзуларга бағишланган ва уларни аниқлаш Ўрхун матнлари композицион таркибининг барча унсурларини синчиклаб ўрганиш натижасидагина мумкин бўлади»¹.

Шу ўринда Б.Я.Проппнинг бир фикрини ҳам эслаш ўринли, зеро, рус халқи эртаклари асосида чиқарилган бу хулосалар универсал характер касб этади. У ёзади: «Эртақ одатда айрим бошланғич вазият билан бошланади. Оила аъзолари саналади ёки бўлғуси қахрамон (масалан, аскар) унинг номини келтириш ёки мавқеини эслаш билан киритилади. Гарчи бу вазият функция хисобланмас-да, шунга қарамай, у муҳим морфологик элемент саналади»².

Туркий халқлардаги сеҳрли эртақлар ҳам аини шу хусусиятларга эга. Ҳатто, дostonлар композициясида ҳам шу ҳол кенг такрорланади. Юсуф Хос Ҳожиб асариди ҳам аини бошланма мавжуд. «Қутадғу билиг»нинг дастлабки қахрамони ҳам худди фольклордагидек «намоён» бўлади: у асарга «бег» лавозимида, Кунтуғди номи билан «кириб келади». Иккинчи қахрамоннинг киритилишида ҳам шу ҳол такрорланади. («Бир Айтолды атлығ эр эрди йэтиг»). Ҳар икки қахрамонни тингловчи (ўқувчи)га таништиришда эртақ бошланмаси (зачинлари) каби «Бир бор эди, бир йўқ эди...» етишмайди холос. Ойтўлдининг фавкулудди («ғайритабий») хусусиятлар эгаси сифатида талқин қилиниши ҳам эпик аъаналар фонида тасаввур этилади:

Қамуғ түрлүг эрдәм түгәл өгрәниб

Йурыр эрди эрдәм әлигкә алыб³. (454)

Барча хил санъат-хунарни тугал ўрганиб,

Санъат-хунарларни қўлига олиб (яъни эгаллаб) юрар эди
Маълумки, эртақ қахрамонларининг ҳаракатга келишида «оила аъзоларидан бирига нимадир етишмайди, у нимагадир эга бўлишни истади»⁴.

Стеблева И. В. Поэтика "Кутадгу билиг". – СТ, 1970, № 4, с. 29

Пропп Б.Я. Морфология сказки. Издание 2-е. – М.: Наука, 1969, – с.29.

Мисолларнинг барчаси асосан қуйидаги китобдан олинган. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг (Саодатга йулловчи билим), транскрипция ва ҳозирги узбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Т.: Фан, 1971. Бундан кейин байтлар сирасигина кўрсатиб кетилади. Бошқа манбалардан олинган мисоллар алоҳида кўрсатилади.

Ўша китоб, 37-бет.

Бу нарса келин (ёки дўст, умуман инсон), сеҳрли воситалар, масалан олма, сув, от, килич ёки уларнинг рационал шакллари пул, тирикчилик воситалари ва бошқалар бўлиши мумкин¹.

Достоннинг Кунтуғди элиг ҳақидаги дастлабки сўзи туркий халқлар эпосидаги бошланма (зачин)лар функциясига тўла мувофиқдир:

Бэг эрди ажунда бөгү билгә баш,
Бу бэглиг үзэлә ажун болды йаш, (398)
Бу Кунтуғды эрди аты бэлгүлүг,
Ажунда жавықмыш куты бэлгүлүг. (399)

Жахонга билағон, доно саркор бек бўлган эди,
Бу(нинг) беклиг(и) даврида олам яшариб кетди.
Бу (бек) Кунтуғди эди, оти таниқли эди,
Оламда донг таратган ва бахту давлати барқарор эди.

Гарчи шундан кейин Кунтуғди энг юқори нуқталардаги мақтовлар билан сифатланса-да, у асарда энг камҳаракат, фаолияти нисбатан чегараланган қаҳрамондир. Аслида шу ҳолатнинг ўзида ҳам эпик анъаналар таъсирини илғаш мумкин, чунки «халқ бирлиги ғоясини ўзида сингдирган эпик ҳукмдорнинг ўзи, одатда, айрим эпик сюжетлар ривожиди фаол ўрин тутмайди». В.В.Пропп айтган «нимагадир интилиш истаги»га келганда шуни айтиш лозимки, у ўзбек халқ эртаклари учун ҳам хосдир.

«Қора мушкул от» эртагида подшо фарзандли бўлишни истайди. «Жўрахон»да эса бой ҳар йили йўқолиб қоладиган тойчаларини топиш орзуси билан яшайди. Қаҳрамонларни дастлабки ҳаракатга ундаган нарса ана шу истакларни рўёбга чиқариш мотивидир. Достонда Кунтуғди истаги эса шундай ифодаланади:

Кэрәк бир мәнәр эмди өдрүм киши,
Уқушлуғ билиглиг кишиләр башы (415).
Энди менга сара бир киши лозим,
Заковатли, билимли, кишилар саркори.

Фольклор асарларида истак етакчи қаҳрамоннинг ўзигагина боғлиқ ва бутун сюжетдаги ҳаракатлар тизими мана шу истакнинг амалга оширилиши билан боғлиқ бўлган воқеалар тафсилотининг тасвирига қаратилади.

---

¹Ша жойда.

Албатта, ёзма адабиётда фольклорга хос бўлган барча унсурларнинг айнан такрорланиши шарт эмас, бу ерда кўплаб ўзига хосликлар намоён бўлиши мумкин. “Қутадғу билиг” муаллифи ҳам буни жиддий тарзда назорат қилади. Агар фольклор мотивининг айнан ўзи олинганида Кунтуғдининг истаги кифоя қилиши мумкин эди. Аммо бу фольклордаги реаллик билан ёзма адабиётдаги бадиий реаллик хусусиятларини тенглаштириш, аниқроғи улар орасидаги тафовутни инкор қилишга оилиб келган бўлар эди. Шунинг учун ҳам Юсуф Хос Ҳожиб бундай ўринларда ҳаётий реалликка устуворлик беради. Истак эгаси сифатида яна бир қахрамон – Ойтўлди ҳам намоён бўлади:

Өзингә бақыб айды мән ма бу күн,

Түмән эрдәмүм бирлә халқда бурун.

Нәкү-тэг йурыр-мән бу йэрдә куруғ,

Элигкә барайын, қылайын тапуғ.

Элигкә тосулсун бу эрдәмләрим

Ачылсун мәниң кәтсү эмгәкләрим. (455 – 457)

Ўз-ўзига (қараб) айтди: Мен-ку бу кунларда

Бехисоб санъат-хунарларим билан халқдан ажралиб.

Нима учун юрибман бу ерда бекорга,

Элиг хузурига борайин, (унга) хизмат қилайин.

Элигга ярасин бу санъат-хунарларим.

(Элиг) хурсанд бўлсин, менинг ташвишларим кетсин.

Фақат бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, ҳукмдорнинг фарзанди йўқ. Фарзандсизлик мотиви ҳам эпослар учун хослигини алоҳида таъкидлаш эҳтиёжи бўлмаса керак. Нисбатан кейинроқ, Ойтўлди вафотидан сўнг, унинг ўғли Ўгдулмишга йўналтирган нутқидагина Кунтуғдининг Ўгдулмишни ўғил қилиб олганлигини илғаш мумкин:

Атаң өлди эрсә атаң - мән сәңә

Аталық қылайын оғул бол мәнә (1530)

Отанг ўлган бўлса, мен сенга отаман,

(Мен) оталик қилайин, (сен) менга ўғил бўл.

Бирок, уни ўғилликка қабул қилиш сабаблари баёнида биз фольклор анъаналаридан кўра кўпроқ ёзма адабиёт принципларини хис қиламиз.

Ойтўлди адолатпарвар, меҳрибон, ўзгадарнинг меҳнатини кадрлашни уддасидан чиқа оладиган шахс сифатида

Ойтўлдининг вафоти учун қаттиқ қайғуради. Унинг ўғлига шунинг учун ҳам алоҳида эътибор билан қарайди. Отасидан ажралиб қолган ўғилга тасалли беради. Айни пайтда мана шу ҳолатда Ойтўлдининг ўз ёнида узоқ муддат бирга ҳамкорлик қилган дўстга рнисбатан буюк бир хурмат ва садоқат ҳам акс этади. (1569-1577-байтлар).

Кунтуғди назарида бошқалар меҳнатини кадрламайдиган кишалр инсон деган нмга номуносибдир.

Ўгдулмиш билан боғлиқ ҳолда дастлаб кўзга ташланадиган нарса унинг ёлғиз ўғил ҳамда *фавқулодда* (халк эпосларидаги «ғайритабий» хислатларга аналог сифатида) хусусиятларга эгалигидир. Достоннинг кейинги қисмларида бу фавқулоддаликка яна эътибор қаратилган. У Ўгдулмиш тимсолидаги мукамалликдан ҳайрат тарзида кўринади:

Атаң өлди қалдың сән оғлан кичиг
Кичигкә бэдүгтин болур йол кэчиг. (1764)

Агаң өгрәтүмәди эрдәм билиг
Тәгүмәди андын сәнә өг билиг.

Нэ-тэг-мәт йумытты бу эрдәм сәнә
Айу бэргил эмди муны сән мәнә (1766).

Отанг ўлиб кетди, сен (эса) гўдак қолдинг,
Кичикларга улуғлардан йўл-йўриқ бўлади.

Отанг сенга ҳунар ва илм ўргата олмади,
Сенга ундан ақл ва илм ўрганиш насиб бўлмади.

(Шундай экан) сенда бу санъат-хунарлар қаердан
жам бўлди?

Булар ҳақида сен менга гапириб бер.

Ойтўлдининг мана шу «кичкинагина» ўғли ғайриодатий тарзда ҳамма нарсага ўта кучли қобилият кўрсатади. «Барча халқларнинг эпик асарлари учун қаҳрамоннинг дастлабки ёшлигида, кўпинча болалик чогида, кўп ҳолларда катталар ҳам уддасидан чиқмайдиган ишларда қаҳрамонлик кўрсатиши характерлидир».

Ўгдулмишнинг “қаҳрамонлиги” албатта, жисмоний кучларни кўрсатиш ва синовдан ўтказиш билан белгиланмайди. У ўзидаги бу хислатларни интеллектуал соҳада намоён этади. Шу ўринда Ўгдулмишнинг асарда “АҚЛ” тимсолида намоён бўлишини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Ўгдулмишдаги салоҳиятни, ақлий қувват даражасини кўрсатиш учун Юсуф Хос Ҳожиб ўзига хос шаклларни ишга солади. Шулардан бири бевосита муаллиф нуқтаи назарининг ифодаланиши билан алоқадор. Бундай ўринларда тавсиф ктакчи мавқе тутади.

Бошқа бир шакл эса Ўгдулмишдаги юксак ақлий имониятларни савол-жавоблар воситасида кўрсатишга қаратилган. Бу савол-жавоблар Кунтуғди элиг ҳамда донишманд Ўзгурмиш ораларида бўлиб ўтади. (Сал олдинрок, Ойтўлди вафот этмасидан бурун бундай шакл Ойтўлди ва Ўгдулмиш мулоқотларида ҳам қўлланганини кўриш мумкин).

Элиг Ўгдулмишга бир қатор саволларни беради. Ўгдулмишнинг жавобларидан унинг нақадар доно ва билимдон, зукко ва сермулоҳаза, одам ва оламга хос ҳодисалар моҳиятини билиш ва талқин қилишидаги фавқулоддалик англашилиб туради. Алоҳида таъкидлаш лозимки, буларнинг барчаси инсондаги жисмоний кудрат ҳамда фазилатлар тасвири ва тасдиғи учун эмас, балки инсондаги маънавий олам ҳодисалари билан алоқадор бўлган хусусиятларини кўрсатиб беришга қаратилган. Жумладан, элигнинг инсондаги нафи кўп бўлган фазилатлар нимладардан иборат? деган саволига Ўгдулмиш шундай жавоб қайтаради: Инсондаги энг улуғ фазилат эзгу қилиқ ва гўзал хулқдир. Бундан кейин шарм-ҳаё, ростгўйлик келади. Мана шу яхши фазилатлар қайси одамда жам бўлса, ўша одам бахтга эришади. Хулқ гўзал кишини барча халқ севади, бундай кишилар ҳар донм тўрдан жой олади. Шарм-ҳаёнинг шарофати шундаки, у кишини ҳамма нолайик, ярамас ишлардан тийиб туради. Аслида киши учун уятсизликдан ярамасроқ иллатнинг ўзи йўқ. Ростлик, шарму ҳаё ҳамда гўзал хулқ бирикса, бу улуғ саодатдир.

Элиг ундан ёмон ва фойдаси бўлмаган хусусиятларни ҳам сўрайди. Ўгдулмиш булар қаторида ўжарлик, ёлғончилик, бахиллик ва очкўзликни санаб кўрсатади.

Элигнинг саволлари ниҳоятда хилма-хил. Уларнинг айримларини келтириш билан бу саволларнинг мазмун ва моҳиятини тўлароқ тасаввур қилишимиз мумкин бўлади:

Инсон онасидан билимдон бўлиб туғиладими ёки у билимни ёши етилгандан кейин ўрганадими?

Отанг вафот этганида сен ҳали анча кичкина эдинг. Шунга қарамасдан бунчалик кўп билимни эгаллашга қандай қилиб улгурдинг?

Билим билан укув-идрокнинг фаоқи борми? Бу фврк нималарда кўринади?

Кўнгил хушлиги деганда нимани тушуниш керак, кўз муддаси нималардан иборат?

Яхши кўришнинг белгилари қанақа бўлади?...

Мана шу саволларга жавоб бериш асносида Ўгдулмиш ўзидаги “фавкулодда” хислатларни намоён этади.

Яна бир марта таъкидлаш ўринлики, фольклордаги қаҳрамоннинг фавкулодда хислатлари, кўпрок унинг жисмоний жиҳатдан куч-қудратининг чексиз-чегарасизлигини кўрсатишга қаратилади (Алпомишнинг бобосидан қолган ва ҳозиргача (унгача) ҳеч ким ҳатто жойидан ҳам силжитишни уддалолмаган ёйни қўлга олиши, Қоражон билан кўришишдаги қудратининг намоён бўлиши, алпларга қарши бир ўзининг кураши...). Фольклор қаҳрамонларининг ўтда ёнмас, сувга чўкмас, ўк ўтмас бўлиши ҳам ана шу талаб натижаларидир. Юсуф Хос Ҳожиб эса мана шу мотивни ўз достонининг табиатидан ва ўз олдига қўйган бадий-эстетик ниятидан келиб чиққан ҳолда қаҳрамонининг ақлий имкониятларини тавсифлаб бериш учун йўналтиради. Натижада, Ўгдулмиш бизнинг кўз ўнгимизда ҳозиржавоб, билимдон, доно, қатъиятли бир инсон сифатида намоён бўлиб бораверади.

2.1. Синов мотиви

Фольклор асарларидаги асосий композицион халқалардан бири **кураш** билан белгиланади. В.Я.Пропп қаҳрамон ва унинг зидди (антогонист) орасида бевосита кураш бир неча шаклларда намоён бўлишини кўрсатади:

1. Улар очиқ майдонда курашади...

2. Улар мусобақалашади...¹

Бу жиҳатдан Ўгдулмиш ва Ўзгурмиш муносабатлари характерлидир. Эртақлардан фарқли равишда бу кураш оғизда, яъни сўз билан бўлади. Унинг моҳиятини эса Ўзгурмишнинг элиг саройига – шаҳарга таклиф этиш ташкил этади.

¹Уша китоб, 49-50-бетлар.

Эртақларда антогонист ҳар доим енгилади. Қаҳрамон ғолиб бўлади. Ўғдулмиш ҳам «енгади», Ўзғурмиш «енгилади». У шаҳарга боришга розилик беради. Шундай қилиб элиг Кунтуғдига етишмайдиган нарса ҳам ўз ўрнига тушади. Бу мотивни В.Я.Пропф «дастлабки кулфат ёхуд етишмовчиликнинг тугатилиши» деб баҳолаган эди.

Эртақлардаги «қийин вазифани бажариш» «Қутадғу билиг»да кураш билан қўшилиб кетган. Кураш эса энди жисмоний эмас, балки маънавий олам билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Аниқроғи, у китобда мунозара қилмоқ шаклида намоён бўлади.

«Одғурмыш Ўғдүлмиш бирлә муназара қылмакыны айур», «Ўғдүлмиш Одғурмышқа экинч муназара қылмакын айур» (3881-4776-байтлар) боблари ва Ўғдүлмишнинг учинчи марта Ўзғурмиш ҳузурига бориши (4867-4903 байтлар) ана шу мунозараларга бағишланган. Алоҳида таъкидлаш жоизки, бу ўринларда қаҳрамонларнинг ўзига хос сифат ва фазилатлари уларнинг ақлий заковатида, фикрлаш тарзида, суҳбатдошига бўлган ўзига хос ижтимоий-маънавий муносабат ва баҳоларида ёритиб берилади.

Фольклор асарларида (жумладан эртақларда) топширик бериш ва бу топширикнинг бажарилиши алоҳида аҳамиятга эга ва у кўпинча воқеа ривожини ва қаҳрамон тақдирида муҳим ўрин тутди. Топширик (синов)нинг ўзи эса ғоят хилма-хил бўлиши мумкин: емак-ичмак билан синаш; олов билан синаш; топишмоқ айтиш ва бошқалар. Уларни бажариш топширик (синов)нинг бажарилишини таъминлайди. Юсуф Хос Ҳожиб асарида бундай мотив икки кўринишда намоён бўлади.

1. Кунтуғди ва Ойгўлдиларнинг жумбоқли ҳаракатларида;

2. Ўғдүлмишнинг Ўзғурмишни шаҳарга ундаши ва уни кўндириб олиб келишида.

Ҳаракатдаги қаҳрамонлар фаолияти, янада аниқроғи, уларнинг вазифа (функция)си нуқтаи назаридан ҳам «Қутадғу билиг»да фольклор изларини кўриш мумкин. Фақат бу функциялар асарда анча мураккаб шаклларда юз беради.

Умуман олганда, «Қутадғу билиг»нинг ниҳоятда содда сюжет тузилиши ва ўзига хос композициясида туркий фольклорнинг қадим анъаналари жуда устивор ҳолда намоён бўлади. Мулоҳазаларимизни асар композиция ва сюжетини алоҳида ўрин

тутадиган айрим мотивлар ҳақида батафсилроқ тўхтаб, шулар асосида баён этишга ҳаракат қиламиз. Булар:

1. Синов мотиви.
2. Тонг-сахар мотиви.
3. Туш мотиви.
4. Учлантириш мотиви.

Китобимизнинг кейинги саҳифаларида бу мотивларнинг намоён бўлиш шаклларини кузатишга ҳаракат қиламиз.

Фольклор асарларидаги асосий композицион элементлардан бири қахрамоннинг муайян синовдан ўтиши билан алоқадор. Масалан, «Бектемир тўғри майдонга борди-ю, бор кучини тўплаб туриб қирқ кулоқли олтин соққани даст кўтариб осмонга ирғитиб юборди» («Бектемир ботир»), «Лўнда полвон кетаётса, рўпарасида икки қўлига тегирмон тоши кийган бир киши катта тоғни миниб кела берибди. Лўнда полвон: - Қани икковимиз курашиб кўрайликчи? Агар мени йиқитсанг, Лўнда полвонни ҳам йиқитасан, - дебди. Лўнда полвон тоғ минган полвонни чунон кўтариб урибдики, бир қарич ерга кириб кетибди».

Кунтуғдининг Ойтўлдини ва аксинча, Ойтўлдининг Кунтуғдини синаган лавҳалари аслида фольклордаги ушбу хислатларнинг аналоглари сифатида баҳоланмоғи керак. Аммо ёзма адабиётдаги ушбу мотивдан фольклордаги барча деталь ва маъноларни талаб қилиш ўринли бўлмас, шунга кўра ҳам, эртақлардаги қахрамон синови аниқ деталлар орқали амалга оширилса, «Кутадғу билиг»да бу нарса икки шаклда намоён бўлади: бир байт доирасидаги сўз билан эслаб ўтилади холос:

Камуғ түрлүг ишкә сынады элиг

Тиләк-тәг түгәл булды тапнур эриг (605).

Элиг (Ойтўлдини) турли ишда синади,

Хизмати(ни) килувчи кишини тилагидагидек топди.

Яна қаранг:

Бир анча йурыды сынады элиг

Камуғдын түгәл булды булмыш эриг (749).

Ойтўлди бир муддат шу тариқа юрди, элиг уни синади,

Ўзи етишган кишисини барчадан етук топди.

Айни тавсиф Ўгдүлмиш учун ҳам берилади:

Сынады бу элиг көр Өгдүлмишиг

Көнилик узә булды барча ишиг (1685).

Элиг Ўгдулмишни синади, кўр,
Барча ишларининг тўғри эканлигини кузатди.

Ўрни келганда айтиш лозимки, синашнинг донишмандлик, маънавий камолат билан алоқадор жиҳатлари «Қутадғу билиг»да кўпроқ акс этган;

Некү тэр эшитгил Өтүкән бэги
Сынаб сөзләмиш сөзни йэтрүб өги (1928).

Ўтукан беги нима(лар) дейди, эшитгин,
(У) сўзни синаб мулоҳаза билан сўзлабди:

Некү тэр эшитгил сынамьш киши
Сынаб эдгү эсизни билмиш киши (2180).

Синаган киши нима дейди, эшитгин,
Синаб яхши-ёмонни билган киши.

Аслида Ойтўлдининг давлат тимсоли эканлигини кўрсатиш ва Кунтуғдининг адолат рамзларини тушунтириш эпизодлари (606-820-байтлар) ҳам ана шу синов мотивларидан ташкил топган.

Дастлабки сахна Ойтўлди билан алоқадор. Унинг қисқача баёнини шундай келтириш мумкин:

Элиг бир кун Ойтўлдини таклиф этади. Ойтўлди келиб, ўзи олиб келган бир тўп (копток)нинг устига ўтиради. У элиг саволларига жавоб бераркан, элиг сўздан тўхташи билан кўзларини юмиб олади. Кунтуғди кулиб караганида Ойтўлди юзини тескари ўгиради. Элиг қаттиқ ғазабланади. Ойтўлдини ўзига ниҳоятда яқин тутганидан пушаймон бўлади.

Ана шундан кейингина Ойтўлди ўзининг жумбоқли хатти-харакатларини изоҳлаб беради:

Муну мэн ма эмди сэнэ кэлдугум,
Мениң қылқым эрди бу көргуттугум (645)
Орун бэрдиң ашну мэн олдурмадым
Орун йоқ мэнэ сэн муны уқ тэдим
Тобық йэрдэ урдум бу сөз бэркиту
Өзум йаңзағыны сэнэ көргиту
Нэ-тэг ким орунсуз тобық йувлынүр,
Аның-тэг ма давлат өзум тэзгинүр
Сэвэ бақтың эрсэ көзум йумдугум
Сэнэ көргитүр-мэн нэкү эрдүгум
Бу кун мэн ма давлат қарағу саны
Мэнэ ким илинсэ тугар-мэн аны

Йана сөзләдиң сэн йэмә сөзләдим
Сэвә бактың эрсә йүзүм кэзләдим
Өзум көргитүр өз қылынчын сэңә
Айур қылқым ирсәл ынанма мәңә.

Мана, энди менинг хузурингга келишим(нинг сабаби),
Менинг сенга намойиш қилганларим менинг одатим эди.
Сен ўзинг бердинг, аввалига мән ўлтирмадим.
Чунки менга ўрин йўқ, сен буни тушуниб ол, демокчи бўлдим.
Ерга тўп (копток) кўйишимда шу мазмуннинг сири бор эдики,
Ўзимнинг нимага ўхшашлигимни сенга кўрсатмоқчи эдим.
Тўп (копток) (бир барқарор) ўринсиз думалаб юргани каби,
Мен [яъни давлат] ҳам унинг каби (ўринсиз) кезаман.
Илтифот билан боққанигда кўзимни юмганим (сабаби),
Сенга ўзимнинг қандайлигимни кўрсатмоқчи эдим.
Бу кунларда мән [яъни давлат] ҳам бир кўр киши кабирман,
Ким менга илашиб қолса, унга қаттиқ ёпишиб оламан.
Сен яна сўзладиңг, мән ҳам сўзладим,
Сен илтифот билан боққач, мән юзимни яширдим.
(Бу билан) мән сенга ўз қилиқларимни кўрсатдим,
Менинг барча қилмишларим жафо, менга ишонма, дедим.

Бундай жумбоқли ҳолатлар туркий эпик асарларнинг кўпида учрайди. Аммо ҳозир ушбу тезис исботи билан шуғулланмасдан, мавжуд ҳолатнинг Кунтуғди элиг гимсолида яна бир марта такрорланишига назар солайлик. Мана шу ҳолат:

Элиг бир кун олдруб өзи йалғузун
Эвин қылды хали ирикти узун (750)
Оқыды көр Айтолдықа қылды йол
Бу Айтолды кирди қавуштурды қол
Элиг өтру турды адақын өру
Элиг сөзләмәди бир анча туру
Бақыб көрди элиг көзин имләди
Ишарат билә кэлгил олдур тәди
Бу Айтолды олдурды ақру амул
Көзин йэркә тикди тарутты көнул
Элигкә бақа көрди йашру көзун
Қашы көзи тугмиш ачытмыш йузин
Кумуш курси урмыш узә олтурур
Бу курси адақы уч адры турур

Бэдуг бир бичәкиг әлигдә тутар
Солындын урагун оңындын шакар
Аны көрди эрсә бу Айтолды чын
Катыг көрктгы өзкә қуды алды тын.

Әлиг бир куни ёлғиз ўзи ўлтириб,
Уйини (барчадан) холи қилди, узок муддат (ёлғизликда)
сиқилди.

Кўргин, у Ойтўлдини чақирди, унга (киришга) йўл
берди,

Ойтўлди кирди, қўл қовуштириб турди.

Элиг қаршисига келиб тик турди,

Элиг бир муддат сўзламай турди.

Элиг унга қараб, кўзи билан имлади,

Ишорат билан келгин, ўлтиргин, деди.

Ойтўлди оҳиста, эҳтиёт билан ўлтирди,

Кўзини ерга тикди, юраги сиқилди.

Кўз қири билан элигга қараб кўрди,

(Элиг) қош-қовоғини солган, юзини буриштирган (эди).

Кумуш курси қўйиб устида ўлтирарди,

Бу курсининг оёғи уч айрилик эди.

Кўлида улкан бир пичоқ тутган,

Сўл томонида – уроғун (бир хил дори), ўнгида эса шакар
(шарбат).

Уни кўргач Ойтўлди чиндан (ҳам)

Ўзидан қаттиқ кўрқди, чуқур нафас олди.

Ойтўлди ушбу ҳол сабабини сўраганида Элиг шундай
изоҳлайди:

Бу курси узәлә өз олдурдуку

Адакы уч-ул көр э көңлүм тоқы

Қамуғ уч адақлығ эмитмәс болур

Үчәгу турур туз қамытмас болур

Қалы уч адақта эмитсә бири

Экиси қамытар учар ул ары

Қамуғ уч адақлығ көни туз гурур

Қалы болса төрт көр бир эгри болур

Қайу нән туз эрсә қамуғы уз-ул

Қамуғ уз көру барса қылқы туз-ул

Қайу нән эмитсә көр эгри болур

Қамуғ эгриләр эсиз урғы болур

Қайу туз эмитсә турумас тушәр
 Қайу туз көни болса тушмәс сәрәр
 Мәниң қылқым ул көр эмитмәс көни
 Көни эгри болсә көнилик куни булар йўқ
 Көнилик узәлә кәсәр-мән ишиг
 Адырмас-мә бәгсиг йа қулсығ кишиг
 Бу бөгдә бичәк ким әлигда тутар
 Бычығлы кәсигли турур эй үнәр
 Бичәк-тәг кәсәр-мән бычар-мән ишиг
 Узатмас-мә даьва қылығлы кишиг булар йўқ
 Шакар ул киши йәр аңа қуч тәгиб
 Төрү бұлса мәндин қапуғқа кәлиб
 Шакар-тәг сучину барыр ул киши
 Сәвинчлиг болур анда йазлур қашы
 Урағун йәмә ул кишиләр ичәр
 Өзи кучкәй эрсә көнидин қачар
 Мәңә кәлсә тутшу төрү бәрсә-мән
 Урағун ичәр-тәг ачыр көрсә-мән
 Бу қашым тугуги бу көрксузлукум
 Кучәмчи кәлиркә бу йузсузлукум
 Кәрәк оғлум эрсә йырақ йа йағук
 Кәрәк барқын эрсә кәчигли қонук
 Төрүдә экигу мәңә бир саны
 Кәсәрдә адын булмағай ул мәни (803)

Мен устига ұлтирган бу курсиниг
 Оёғи учтадир, кўргин, эй кўнгил тўким.
 Барча уч оёкли нарса силжимас бўлади,
 Ҳар учаласи (поялари) баробар, кимирламайдиган бўлади.
 Агар учала поядан бирортаси оғса, силжиса,
 Қолган иккаласи ҳам силжийди, у курси йиқилади.
 Барча уч пояли (оёкли) нарса тўғри ва рост туради,
 Агар тўрт (пояли) бўлса, кўргин, бири эгри бўлади.
 Қайсики нарса тўғри бўлса, унинг бутун борлиғи фузун
 бўлади,
 Агар кўра билсанг, барча фузун (нарса)нинг қилмишлари
 рост бўлади.
 Қайсики нарса оғадиган бўлса, у эгри бўлади, кўргин,
 Барча эгриларнинг эса ёмон уруғи бўлади.

Қайси бир тўғри (нарс) оғса, у яшамайди, йиқилади,
Қайси бир тўғри (нарс) рост бўлса, йиқилмайди, барқарор
туради.

Менинг қилиқларимни кўргин, у оғмас, тўғридир,
Хоҳ тўғри, хоҳ эгри бўлсин, ҳукм чиқариш пайтида.
Ишни адолат юзасидан ҳал қиламан,
Бег (сифат) ёки қул (сифат) кишиларни ажратиб,
фарқлаб ўтирмайман.

Мен қўлимда тутиб турган ханжар (сифат) пичоқ эса
Қирқувчи ва кесувчи бир нарсадир, эй униб-ўсувчи.
Пи оқдек кесаман, ишларни бичиб ташлайман,
Даъво-туҳмат қилувчи кишининг (ишини) узатиб, чўзиб
ўтирмайман.

Шақарни шу киши ейдики, унга мабодо зўрлик-зулм ўтган
бўлса,

Ва даргоҳимга келиб мендан ҳақ-адолат топса.
У киши шақардек чучук бўлиб [яъни шод бўлиб] кетади,
Севинчга тўлади ва хурсанд бўлади.
Уроғун (бир хил дори)ни шундай киши(лар) ичадики,
Унинг ўзи зўравон-золим ва тўғрилиқдан қочадиган бўлса.
Жанжаллашиб менга келса, мен ҳукм қилсам,
Менинг назаримга тушса, уроғун ичгандек ачийди [яъни
азият чекади].

Бу қовоғимнинг солиқлиги, бу кўркисизлигим,
Зўравонлик қилувчиларга менинг юз хотир қилмаслигимнинг
рамзидир.

Хоҳ ўғлим бўлсин, хоҳ йироқ, хоҳ яқин кишим бўлсин,
Хоҳ чакмоқ каби ўткинчи меҳмон бўлсин.
Адолат борасида ҳар иккаласи мен учун бирдек,
Ҳукм буюришда улар мени ўзгача кўрмайди.

Кўриниб турибдики, Кунтуғдининг хатти-ҳаракатларида ҳам,
унинг атрофидаги ёхуд у ишлатган предметларда ҳам катта бир
жумбоқ – рамзлар мавжуд. Кунтуғдининг ўз баёнидан маълум
бўладики, унинг уч оёқли курси-тахтда ўтиришининг боиси
дунёдаги «бор уч оёқли нарсалар мустаҳкам бўлади». Қўлдаги
пичоқ эса адолат тўғрилиқ тимсолидир. Шақар яхшилик қилган
ва яхшилик кўрган кишиларга, заҳар эса зулм-зўравонлик қилган,
тўғрилиқ йўлидан чекинган шахсларга мўлжалланган.

Туркий, фақат туркий эмас, жаҳон халқлари эртаклари, эпосларидаги жумбоқ-рамзлар кам учрайдиган ҳодиса эмас. Уларни ўзбек халқ эртакларида ҳам тез-тез учратиш мумкин.

Эртаклардаги «жумбоқ» мотивига тўхтар экан, фольклоршунос Ғ.Жалолов улар «идеал ижобий қаҳрамонни синаш, унинг доно, кўркмас, билимдон киши эканлигини, тадбиркорлигини намойиш этиш учун ишлатилади», – деб қайд этади. Шунингдек, бу хил эртакларни топишмоқ эртақ деб аташни таклиф этади. Аммо таркибида жумбоқ бўлган эртаклар ғоят хилма-хилдир. Ҳатто олимнинг ўзи ҳам уларнинг «метафорик формаси» ҳақида гапириб ўтади¹.

«Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди» китобининг муаллифлари ёзишади:

«Топишмоқли эртакларда ўткир зехн ва донишмандликни нақл этиш асосий ўрин тутади... «Аёз», «Давлат мирза», «Давлатли киши», «Эркисиз фолчи», «Донишманд аёл», «Гулфараҳ» қабилар шундай эртаклар бўлиб, уларда ҳикоя қилинган доно, ақлли, идрокли кишилар халқ орзусининг тимсоли сифатида намоён бўладилар».

Назаримизда, бу хил эртакларга нисбатан, «жумбоқли» сифати ўринлироқ кўринади. Зеро, биринчи ҳолатидан кўра, бу ерда бир оз эркинлик бор.

Ўзбек топишмоқларини ўрганган З.Хусаинова «мураккаб сюжетли топишмоқлар» ҳақида гапириб жуда гўзал бир мисол келтирган. Мана у:

Қиз тушини чечасига айтиб тургани:

Оч газадан чанг чиқди,

У нимадир, чечажон?

Жўра отли бир чиқди

У нимадир, чечажон?

Ёлғиз отли бир чиқди

У нимадир, чечажон?

Адир ўти чангида

У нимадир, чечажон?...

Чечаси тушини жўраб тургани:

Оч газадан чанг чикса,

Жовчи келар, она қиз.

Жўра отли бир чикса,

Жалолов Ғ. Ўзбек фольклорини жанрлараро муносабат, – Т.: Фан, 1979. 128-30-бетлар.

Куда келар, она қиз.
Ёлғиз отли бир чикса,
Куёв келар она қиз.
Адир ўти чангиса,
Кўй келади, она қиз¹.

Бу хилдаги шеърӣй жумбоқли айтишув “Жорхун Мастон” дostonидаги Юсуф Хўжа ва Ғани айтишувида ҳам учрайди. «Жумбоқли» ҳолатлар «Зевархон» дostonида ҳам мавжуд².

Аслида бу эпик қаҳрамоннинг жисмоний-маънавий қудратини кўрсатувчи синаб кўриш мотиви билан боғланиб кетади.

«Жумбоқли» ҳолатларни ўзида мужассам этган айрим афсоналар бизга тарихий асарлар оркали етиб келган. Ат-Табарийнинг «Тарих ар-расул ва л-мулук» («Пайғамбарлар ва подшолар тарихи») китобида шундай афсоналардан бири келтирилган:

«...Филипп Дорога бож тўлар экан, Филиппнинг вафотидан кейин тахтга чиққан Искандар Дорога бож тўламай кўйибди. У Доронинг элчиларига «олтин байза» («олтин тухум») килувчи товукларни сўйиб еганман, энди «олтин байза» тўлай олмайман дебди. Ғазабланган Доро Искандарга «гуй» билан «чавгон» (тўп билан таёк) ва кунжут юборибди. Бу билан у «сен биласан, гуй билан чавгонни олиб ўйна, лекин билгинки, менинг аскарларим кунжут доноларидек ҳисобсиздир» демокчи бўлибди. Искандар «совға»нинг сирини тушунса ҳам, унга бошқача талқин бериб, тўп юмалоқдир. Доро менинг тўпдай юмалоқ ер юзини эгаллаб олишимни эътироф қилибди, аскарларнинг кунжутдан кўплиги ҳеч нима эмас» деб уларни паррандалар олдига сочган экан, бир зумда еб битиришибди. ...».

Жумбоқ (топишмоқ) ва унинг ҳаётдаги ўрни ҳақида фикр юритиб З.Хусаинова ёзади: «Топишмоқ қадим замонларда давлат иши учун ҳам аҳамиятли ҳисобланган. Жумбоқни очувчиларга, жумбоқнинг аҳамиятига қараб, муқофотлар берилган».

Хусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. Тошкент. Фан. 1966, 26-27-бетлар.

Зевархон. – Тоҳир ва Зухра. Дostonлар. Айтувчи Раҳмагулла Юсуф ўғли, нашрга тайёрловчи М. Саидов, – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1974, 106-107-бетлар.

Баъзи маълумотларга қараганда, жумбоқ айтишишда ғолиб чикқан шахсни бирор кўрғонга бошлик килиш одати ҳам бўлган¹.

Буни эътиборга тутадиган бўлсак, «Қутатғу билиг»даги жумбоқ мотивининг қадимий илдизлари туркий халқлар оғзаки ижоди ва қадим ўтмиш ҳаёти билан зич алоқадорликда пайдо бўлганини тахмин этиш кийин эмас. Ҳар ҳолда Кунтуғди ва Ойтўлди орасидаги жумбоқли савол-жавоблар ўша топишмоқ айтишувларини ҳам ёдга солади. Фақат, алоҳида таъкидлаш лозимки, бунда ҳам адабиётга, хусусан XI асрдаги адабиётга хос бўлган асосий мотивлар – юксак гуманизм, инсон ва жамият тақдирига масъуллик шу парчада ҳам бош планга олиб чиқилган.

Шу ўринда туркман эртақларини ўрганган М.А.Сакалиннинг куйидаги фикрларини келтириш ўринли бўлади:

«Қутадғу билиг»даги қаҳрамонни синаш мотивини кузатиб, унинг фольклор жанрларидаги ушбу мотивнинг аналоги сифатида юзага келганини қайд этиш мумкин. Зеро, «ҳар қандай адабий композиция ўхшашликларига ва ҳаёт, унинг кетидан эса санъаткор танлаган махсус, аҳамиятли, «гапирувчи вазиятни» яратадиган реал қирраларга таянади» (235, 95).

Фольклор жанрларидаги синов шакллари ғоят хилма-хил бўлиши мумкин. Уларни дастлаб:

а) қаҳрамоннинг жисмоний кудратини;

б) унинг маънавий камолотини синаш тарзида ажратиш мумкин.

«Қутадғу билиг»даги синов мотиви кейинги туркумга мансуб ва бу асарнинг жанр хусусиятларига ҳам, муаллифнинг ғоявий бадий ниятларига ҳам уйғун ва мосдир.

Синаш мотиви «Қутадғу билиг» таркибидаги икки хил кўринишга эга:

1. Бевосита анъаналарга тўлиқ бўйсинувчи шакл: бу туркумга Кунтуғди ва Ойтўлдининг ўзларига хос бўлган реал ва рамзий маъноларни англатиш эпизодлари мансуб.

2. Анъанага таянувчи, бироқ синовнинг тасвирини эмас, фақат тавсифини бериш билангина чегараланадиган шакл: бу синовга Ойтўлди ва Ўгдулмишнинг синалгани ҳақидаги эслатмалар мансубдир. Бу синовларнинг элиг томонидан амалга оширилганини ҳам қайд этмоқ керак.

Хусайнова З. Ўзбек топишмоқлари..., 16-17-бетлар

Синаш мотивида фольклор ва ёзма адабиёт орасидаги бир қатор ўзига хосликларни ҳам қайд этиш мумкин.

Фольклор асарлардаги синов топшириқ берувчи ва уни бажарувчи орасида бўлади, ҳамда топшириқ берувчи ва унинг ижорчиси бошқа-бошқа кишилардир. «Қутадғу билиг» да эса, аксинча, топшириқ берувчи (Кунтуғди ёки Ойтўлди)нинг ўзи айна пайтда унинг ижорчиси ҳамдир.

«Қутадғу билиг»даги ушбу мотив тўлалигича рамзий образларга таянади. Шу далилларнинг ўзиёқ, бу образлар ва улар мансуб бўлган мотивнинг жуда қадимда шаклланган анъана заминида юзага келганини кўрсатиб туради.

Ушбу мотивнинг туркий фольклор ва адабиёт тарихида мустақкам ўрин тутиши икки омил билан изоҳланади:

1. Унинг барча туркий халқлар фольклорида мавжудлиги;
2. Ушбу мотивнинг деярли барча эпик жанрларда амал қилиши.

Демак, Юсуф Хос Ҳожиб ҳам ўз бадиий изланишларида фольклордаги «тайёр» воситалардан муайян даражада фойдаланиб, ўз бадиий мақсадини оригинал тарзда амалга оширишга эриша олган.

Бу ўринда “тайёр восита”ларнинг фақат шаклий-функционал моҳият касб этишини ёдда тутиш жоиз. Унинг мазмун компоненти мутлақо янги ва бу борадаги барча изланиш ва кашфиётлар фақат ва фақат Юсуф Хос Ҳожибнинг номи билан боғлиқдир. Бу ҳолат мазкур мотивнинг ёзма адабиёт мулкига айланишида индивидуал ижод қонуниятлари билан уйғунлашганлигини, шунинг учун ҳам мазкур ҳолатлар тасвирида алоҳида ижодкорнинг хусусий бадиий-эстетик ёндашувлари ҳақида гапириш ўринли ва табиий бўлади.

2.2. Тайёргарлик мотиви

«Қутадғу билиг» сюжетидаги оғзаки ижод анъаналари ҳақида гапирганда қаҳрамонларнинг сафарга тайёргарлик ҳолатини ва сафарга чиқиш муддатини ҳам кузатиш ўринли бўлади. Фольклорда, одатда, бу пайт эрта тонг – саҳар бўлади.

Агар туркий фольклор намуналари кўздан кечириладиган бўлса, унинг деярли барча жанрларида саҳар – тонгнинг отиши билан боғлиқ мотивларнинг тез-тез такрорланиб туришини кузатиш мумкин:

Ўзбек халқ қўшиқларида:

Саҳарда сайраган булбул,
Худога нола айлайдир.
«Нодонга кўнгил берсанг,
Юрак бағрингни доғлайдир»¹.
Эрта билан сўлар анжирнинг доли,
Минг жоним ёқмас ҳам кишининг ёри,
Кишининг ёрига ёр деб бўлами,
Кўнгил бериб, вафодор деб бўлами?!².

Ушбу мотив аллалар учун ҳам хос. Эртакларда ҳам мазкур мотивдан унумли фойдаланилганлиги кўриниб туради. Ҳатто, халқ мақолларида ҳам тонг, саҳар, эрталаб мотивлари асосида юзага келганлари кам эмас:

Саҳар турганнинг ризки саккиз.
Эрта чиқсанг, олдиндан кун чиқар,
Кеч чиқсанг, олдиндан тун чиқар.
Эрта юрса, йўл очилар.
Эртаги насибадан колма, кечки насибага борма.
Эрталабки вақт – нақдгина бахт.
Кун ғамини саҳар е, йил ғамини баҳор е.

Ўзбек халқ дostonларида ҳам бу мотив фаол тарзда қўлланади: ҳам тонг отган пайт билан алоқалантирилади.

«Алпомиш чўпонларнинг қўшхонасида ухлаб ётди. Кечаси файзи саҳар вақтига етди, саҳар вақти чўпонларнинг қўшхонасида ётиб бир туш кўрди. Излаб бораётган Барчин ёри ҳам бахмал ўтовда ётиб, субҳи содиқ туккан вақтда бу ҳам бир туш кўрди».

«Маликайи Айёр»да Авазнинг ҳар галги янги саргузаштларнинг боши ҳам «тонг отгандан кейин» бўлади. Айни мо ивнинг «Кунтуғмиш», Суманбар», «Зевархон» дostonлари учун ҳам хослигини қайд этиш ўринли бўлади.

Агар диққат билан кузатилса, эрталаб (тонгда, саҳарда) бўлган воқеалар муайян бир воқеа-ҳодисаларнинг бошланиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда юз беради:

«Кун чиқди, оламга ёйилиб келаётир эди. Равшанбек ҳам йўл билан зўр бериб бораётир эди, олдидан бир отли кела берди.

Оқ олма қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. Тупловчи М.Алавия., Т.: Ғафур Ғулom номиядати адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, – 18-бет.

Хоразм қўшиқлари. Тупловчи ва таҳрир қилиб чашрга тайёрловчи Ж. Кобулниёзов, Тошкент, Фан, 1965. – 48-бет.

Равшанбек караса, бир одам, ёлдор, думдор бир жийрон отни йўргасига солиб, селкиллаб, ҳа деб йўрғалатилади, олдинги босгани орқасига кетади, юрган йўли ўнгмайди, сакраб аввалги ўрнига тушади, кейин кетса кетади, илгари ўтмайди, шундай қилиб қичаб келаётибди» (72. 82).

Бу жиҳатдан «Равшан» достонидаги қуйидаги мисралар ҳам характерлидир:

От боради ариллаб,
Отган ўқдай шариллаб,
От алқими – тонг шамол,
Мис карнайдай зариллаб.

Муайян бир воқеанинг сахар билан алоқасини таъкидлаш «Далли» достонида ҳам бор: Гўруғлининг Даллини олиб келиш ҳақидаги таклифи ҳам «эрта билан туриб» айтилади.

Ҳасан ҳатто дуонинг ҳам сахар бўлишини талаб этади:

Боғларда бор, ота, чаман навбахор,
Мен кетарман, ота, шаҳарма-шаҳар.
Дуо қилгин, ота, холисалиллоҳ,
Ҳасанни дуо қил, ота ҳар сахар.

Мавзу ва функция жиҳатдан халқ эпосларидаги баҳор ҳам тонг (сахар) мотивининг айни дейиш мумкин. Ҳар икки ҳолатда ҳам тақдир (айниқса яхши тақдир) ўз ибтидосини топади. Аксинча куз (қиш) мана шу тақдирнинг амалиётдаги ўзгариш, кўпинча салбий натижаларга ишора қилади.

Яна баҳор бўлса очилар гуллар,
Гулни кўрса, маст бўп сайрар булбуллар,
Биз бўламиз паризодга хизматкор,
Келсин деб чорлайди малика айёр.

Халқ қўшиқларида сахар, баҳор мотивларининг параллел қўлланиши ҳам кузатилади:

Аввал окшом юрганидан сахар яхши,
Зимистонда юргандан баҳор яхши.
Ёмон хотин қўлидан бол егунча,
Яхши хотин қўлидан заҳар яхши.

Ушбу параллелизм замиридаги киёсга эътибор бериладиган бўлса, окшом – зимистон – қиш – ҳаҳар – ёмон, сахар – баҳор – бол – яхши тазодлар силсиласини ажратиш мумкин бўлади. Бу ердаги «яхши» ва «ёмон» оддий сифатларгина эмас, айни пайтда – инсон тақдирининг атрибутлари ҳамдир.

Шор фольклорларида «тоғ эгалари»нинг баҳорда – дарахт шохларидаги қорлар тўкила (эрий) бошлаганида¹ аксинча, «кишиларга зарар етказувчи» сув эгаси бўлган аёлнинг кузда кўриниши айтилади. 589 йилда ёзилган бир уйғурча шеърда юксалиш ва инкироз сахар ва шомга боғланиши қайд этилган.

Сахар мотивига зид ҳолдаги образнинг мавжуд бўлишини тахмин қилиш мумкин. Чунки, халқ эстетикаси, кўпинча, ҳодисаларни бинар оппозиция орқали тасвирланишни маъқул кўради. Шу жиҳатдан қараладиган бўлса, фольклорларда сахар, тонг отиш, эрталаб маъноларига зид сўзлар ва улар билан боғлиқ образларнинг бўлиши мутлақо табиий бўлади. Ўзбек халқ кўшиқларидаги шом, номозшом вақти бу жиҳатдан алоҳида аҳамият касб этади:

Номозшом бўлди, шом бўлди,
Кўзим йўлингга зор бўлди.
Келар бўлсанг, тезроқ келгин,
Юрагим тўла қон бўлди.

«Сахар» мотиви бутун туркий халқлар фольклори учун ҳам хос. «Девону лугот ит-турк»да:

Тан ата јорталім,
Бузруј канін ірталім,
Јасміл бэгін орталім,
Эмді јігіт јуwулсун.

Тонг отиши билан йўлга тушайлик,
Бузражнинг қонини (хунини) талаб қилайлик,
Унинг учун ўч олайлик, у ябоқулардан эди, ўлдирилди.
Басмиллар бегини ёндирайлик.

Энди йигитларнинг тўпланиши зарур².

Қозоқ халқ эпоси «Кўбланди ботир»да ҳам ушбу мотив тез-тез кўзга ташланади. Кўбланди ҳам доимо йўлга «Танг сарғайып атқанда» чиқади.

Татар халқ оғзаки ижоди ҳам эрта тонг – сахар мотивини мужассам этган хилма-хил жанрларга жуда бой. Биз бу ўринда фақат тўртликлардангина мисоллар келтириш билан чегараланганмиз:

Шорский фольклор. Записи, перевод, вступительная статья и примечания Н.П.Диренковой. – М.-Л.: изд-во АН, 1940. ХП. – с.261.

Кошғарий Маҳмуд. Девону лугат ит-турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Тошкент: Фан. т. III. 1963. 367-бет.

Иртэ генэ юлга чыксам,
Очирадым умырзаяга:
Бор карадым байга, бер факыйрге,
Факырь гомре уте заяга¹.

Ёкут олонхоларида ҳам айни шу мотив такрорланади. Жумладан, Пичен Ариғ ва унинг синглизиси оқ қоядан кўтарилган пайти куёшнинг гўзал доираси чикқан вақт эканлиги таъкидланади.

«От ўгли Аталами ботир» олонхосида ҳам қахрамон тақдирига таъсир этувчи еттита оққуш «кун чиқиш» пайтида келади.

Тонг отиши билан боғлиқ ҳолдаги тасвирлар силсиласининг қадимги тасаввурлар билан уйғунлигини хакас қахрамонлик достони «Алтин Ариғ»да ҳам кўриш мумкин

Адар таны атып турадыр,
Арығ кун сых турадыр².
Отар тонги отиб турадир,
Ёруғ кун порлаб турадир.

Ёки:

Атар тани атханда... .

Ушбу ифода ҳақида гапириб туриб, В.Е.Майногашева, «эҳтимол, отувчи тонг ҳақида тасаввур бурятларда мавжуд бўлган қадимий миф билан боғланиб кетгандир», – деб ёзади³ (12. 539). Ҳар ҳолда «тонг отди» иборасининг ҳозирги ўзбек тилида фаол истеъмолда эканини қайд этиш мумкин. Ўзбекларда бу борада алоҳида мифнинг сақлангани маълум эмас. Аммо пайдо бўлиш моҳияти ва манбасига кўра бу иборанинг ўша бурят мифи билан бир нуқтада бирлэшишига ҳам ҳеч бир монелик бўлмас.

Абакан татарларидаги «Картага Мерган» ҳақидаги дostonда ҳам қизиқарли мисралар бор:

Бу кеча у уйда ётди,
Осмон оқарди – тонг отди.

Татар халык ижаты. Кыска жырлар (дүртюллыклар). Томны төзүче, кереш мәкалә язучы, искәрмәләр хәерләүче Илбарис Надиров, Казан, Татаристон китап нәшрияты, 1976, – 39-б.

Алтын-арығ. Хакаский героический эпос, Запись и подготовка текста, статья, пер. и комментарии В.Е. Майногашевой, – М. Наука, 1988. – с.23.

Ўша китоб, 539-бет.

Кун кўринди сочар нур.

Овга кетди баҳодир.

Тонг, сахар, эрталаб мотивларининг тақдир деб талкин қилиш учун талайгина асослар бор. Қуйидаги кўшиқларда тонгнинг отиши (сахар палласининг келиши) темаси янги тақдир билан алоқалантирилган:

Осмонда ой ётмасин,
Қиличда қон қотмасин,
Ёрим келган кечаси,
Сўфи азон айтмасин.
Диға, диға, диғажон.
Ёринг бўламан қачон?.

Шунингдек, сахар (тонг)га халқнинг алоҳида эътибор билан қараганини кузатиш мумкин. Халқ ўртасида «сахар саҳоба юради», деган тасаввур мавжуд.

«Сахар» мотиви ўзбек, шунингдек, туркий фольклорда ҳам махсус ўрганилган эмас. Аммо бошқа халқлар адабиётида бу мавзуга қизиқишни қайд этиш мумкин. Жумладан, рус фольклоршунослигида Г. И. Мальцевнинг рус халқ номаросим лирикаси тадқиқига бағишланган ишида шундай кузатишлар бор. У «Сахар» мотиви асосида «ниҳоятда мураккаб тасаввурлар комплекси» ётишини қайд этади: «Бир кеча кундузлик циклда «тонг отар», қуёшнинг чиқиши – бу «дастлабки» вақтдир, туғилиш, қайта тирилиш вақтдир, тақдир билан боғланган вақтдир. Тонг отар магияси айна шу тасаввурлар билан белгиланади. Ҳар қандай «бошланма» сифатида сахар сакраллаштирилади ва мифлаштирилади»¹. Олим сахар мотиви билан баҳор маросимида ҳам кучли яқинликларни кўради. Қўринадики, «Кутадғу билиг» сюжетидаги ушбу мотив типологик жиҳатдан бир хилдир. Бу нарса ушбу мотивнинг туркий адабиётида ҳам нисбатан қадимги даврларданок мавжудлигини кўрсаткичи бўла олади.

Тонг мотивининг бадиий асослангани ҳам характерлидир. Ушбу мотивга эга бўлган фольклор асарларини кузатиш асосида айрим мулоҳазаларни баён этиш мумкин:

Мальцев Г.И. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики (Исследования по эстетике устно-поэтического канона). – Л.: Наука, 1989, с. 168.

1. Вокеа-ходиса содир бўлган муайян бир (ёки аниқ) вақтни қайд этиш:

Эрта билан тонг отиб кун чиқади,
Қурук оғиз лапардан не чиқади.
Шўр-шўр ерингдан шўр чиқади,
Узук берсанг бизлардан пул чиқади.

2. Вокеа-ходисаларнинг боришига илоҳий таъсир кўрсатиш вақти сифатида қараш:

Сахардаги дуо ижобат бўлар (халқ мақоли).

Худди шунинг учун ҳам «Далли» достонида Ҳасан дуонинг сахар бўлишини талаб этади.

3. Ҳомий кучларининг мадад берувчи пайти деб баҳолаш:

Сахар саҳоба юрди,
Ҳақ Расул худо бирди (р),
Ётган жойидан Аҳмаджон
Ё пирим деб ирғиб турди.
Қирқ йигитга хабар берди.
Қирқ йигитни уйғотди.

4. Инсон тақдирига таъсир этувчи сакрал ҳолат сифатида баҳолаш:

Лапар айтмоқ савобдир, саккиз ёшимдан айтдимо,
Кўлларимда даста гул, субҳидамдан қайтдимо,
Субҳидамнинг салқини синдирди гуллар баргини,
Кимга айтиб, кимга йиғлай бевафонинг дардини.

Агар ушбу сакрал ҳолат – вақт нисбатан эркинроқ шарҳланадиган бўлса, тўртликни шундай тавсифлаш мумкин, чамаси: лапар айтиш, яъни дил изҳорини қилиш савоб иш, шунинг учун ҳам мен саккиз ёшимдан (яъни жуда эрта) айта бошладим. Кўнгил истаги биринчи муҳаббатга мушарраф бўла олмади, биринчи севги тақдири насиб этмади. Бундай тақдир машаққати (Субҳидамнинг салқини) кўнгил орзуларини чилпарчин қилди. Энди бевафолик қилган ёр дардини кимга айтиш мумкин?

Шу мезон билан «Қутадғу билиг» матнига ёндошиладиган бўлса, халқона анъаналар изи очиқ кўринишига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Жумладан, Ўғдулмиш Ўзғурмиш хузурига биринчи гал «қора занги», яъни тун пардаланган пайтда йўлга чиқади. Иккинчи марта йўлга чиқиши эса «қора тун этагини

кўтарган пайт»га тўғри келади. Учинчи ташриф ҳам яна эрта тонг – сахар тасвири билан алоқадор:

Сарығ сандвач ўтти ўнўн сайрады
Бэлиңлэб удунды усы кэлмэди.
Усы йитти артук узады тўни
Көшүш болды арзун йаруғу күни
Қалык йыртты кэдмиш кара көңләкин
Ачылды йарук йўз көтүрди эгин
Күлэ бакты өрлэб талу қыз йўзи
Йаруды бу дунйа ири ҳам қузы
Йана қопты йунды тонаңды түгэл
Намаз қылды өзкә йоруб эдгү фал
Атын тутты минди бир оғлан билә
Қадашы тапа барды сэвнү күлә
Сариқ булбул наво килди, овоз билан сайради,
(Ўгдулмиш) чўчиб уйғонди, уйқуси келмади.
Уйқуси кочди, туни жуда чўзилиб кетди,
Орзу билан ёрийдиган куни [яъни тонг отиши] азиз
бўлди.

Осмон кийган қора қўйлагини йиртди,
Ёруғ юз [яъни куёш] очилди, қоматини кўтарди.
Тўкис қиз [яъни куёш] кўтарилиб юзи кулиб боқди,
Бу дунёнинг кунгай (ва) кун тушмас ерлари ёриди.
Яна турди, ювинди, тугал кийинди,
Ўзи учун эзгу фол йўриб [яъни яхши ниятлар қилиб]
намоз ўкиди.

Ушбу парча таҳлилидан олдин яна бир нуқтага эътибор бермоқ лозим. Қадимги туркларда «Тонг нурлари илоҳасига мадҳия»¹ («Гимн богине утренней зари») мавжуд бўлган (19. 325). Ушбу мадҳия матнига зехн солинса, қадимги туркларда алоҳида ва мустақил Тонг тангриси мавжудлиги ва бу тангрининг Кун тангри, Ой тангрилар билан бир комплексга мансублигини тасаввур этиш қийин эмас.

Базен Л. Человек и понятие истории у тюрков Центральной Азии в УП в – в кв.: Зарубежная тюркология, вып. 1. Древние тюркские языки и литературы. – М.: Наука, 1986, с 325.

Ушбу матн мазмуни айрим кайдлар қилиш имконини беради:

1. Тонг тангриси Кун, Ой тангрилари билан бирга тасаввур қилинади ва унинг соляр мифлар комплексига бориб тақалишини тасдиқлайди.

2. Тонг тангрисининг алоҳида, аммо анъанавий эпитетлар («йидлиғ», «йипарлиғ») олиши унинг анча қадимий ва мустаҳкам тасаввурлар комплекси билан боғланиши ҳамда унга нисбатан алоҳида илоҳий, муқаддас эътиқодлар юзага келганини кўрса ади.

Агар «Мадхия» матнининг VII асрга мансублигини ҳисобга олсак, туркий халқлардаги тонг (сахар) мотиви улар яратган бадиий ижод намуналарининг кўп қадим давлари билан боғланишини тасаввур этиш қийин эмас.

Ана шундай мулоҳазалардан кейин яна «Қутадғу билиг»даги ушбу мотив ифодасига қайтадиган бўлсак, асарда ушбу мотивнинг нисбатан яхлит ва қадимий шакллари сақланганини кўрамиз.

Юқорида «Қутадғу билиг»дан келтирилган парчада ҳам тонг-сахар мотиви якка, алоҳида ҳолда келатгани йўқ. У тун-коронғулик билан бирга бир бутунликни ташкил қилган ҳолда кўринмоқда. Бунинг устига ушбу парчада Куёш деталининг мавжудлиги ҳам эътиборлидир. Ўгдулмишнинг Ўзгурмиш ҳузурига дастлабки отланишида Куёшнинг ботиши:

Йашық йанды йэркә йақурды башын

Йаруқ дунйа мәнзи қарарды эшин

Куёш қайтди, бошини ерга яқинлаштирди,

Ёрур жаҳон юзи зулмат пардаси билан қарайди. (3244)

туннинг чўкиши:

Қуды этти кәсмә йаруқ йүз туды

Сэвуг зулфы толды йуқару қуды (3245)

(Осмон) зулфини туширди, ёруғ юзини ёпди,

Севимли зулфи юқори ва қуйини қоплади [яъни оламини қоронғилик қоплади].

кўтарилиши:

Бәлиндәб удунды көгүрди башын

Қара заңи қылмыш йүзини эшин (3247)

Чўчиб уйғонди, бошини кўтарди,

Қора ҳабаш юзини пардалабди [яъни зулмат кетиб тонг ёриша бошлабди].

ва ниҳоят яна Қуёшнинг чиқиши:

Тома турку қалқан кётүрди ушун

Йарук йүз куләр-тэг йаруды ажун (3249)

Гирдак заррин қалқон [яъни қуёш] қаддини кўтарди.

Кулувчи чиройли юз каби (бўлиб) олам ёришди.

деталлари мавжуд. Ўгдулмишнинг кейинги тараддуди олдидан ҳам ушбу манзара янги истиора ва ўхшатишлар асосида такроран чизилади.

Юқорида кўрганимиз туркий халқлар фольклорларига мансуб турли жанрлардаги асарларда тонг – саҳар мотивининг алоҳида, мустақил равишда амал қилганини кузатдик. Бу ҳолат, назаримизда ушбу мотив тараққиётининг нисбатан кейинги даврлари билан алоқадордир. Умуман, ушбу мотив асосидаги кузатишларимизни шундай умумлаштириш имконига эгамиз:

1. Тонг-саҳар мотиви мифологик қарашлар заминида пайдо бўлиб, узок ривожланиш ва такомил йўлини босиб ўтган.

2. Унинг деярли барча туркий халқлар фольклорларида, бунинг устига аксарият фольклор жанрларида учраши ушбу мотивнинг асоси қадим фольклор аънаналари билан чамбарчас боғлиқ эканлигини кўрсатади.

3. Ушбу мотив ниҳоятда мураккаб ва қадимий тасаввур ва эътиқодлар комплексидан дифференция йўли билан ажралиб чиққан. Ушбу жараённинг натижаси сифатида тонг (эрта, эрталаб, саҳар, баҳор, ёз) ҳамда тун (оқшом, шом, куз, қиш) мотивлари алоҳида-алоҳида ва мустақил тараққиёт йўлига кирган.

4. Уларнинг кейинги тараққиёт босқичларида, ривожланиш ва такомил жараёнида турли трансформацияларга учраганлиги, ўзларининг семантик доираларини кенгайтирганлиги ва кўпинча дастлабки тасаввур доираси ва маъно оттенкаларидан узоқлашиб кетганлиги ҳам кузатилади.

5. «Қутадғу билиг» ёзма адабиёт намунаси бўлишига қарамай, ўзида фольклор аъналарининг нисбатан қадимий шакллари сақлаганлиги учун ҳам ушбу мотив унда ўзининг синкретик ҳолати билан намоён бўлади.

6. Асардаги ушбу мотивнинг функция ва семантикаси унинг қадимий шакллари (хусусан, мифларда сақланиб қолган шакллари) функция ва семантикасига тўла мос келади. Уни

конкрет тарзда «эзгу бошланма» дейиш мумкин. Бу бошланма фақат муайян воқеа-ходасаларнинг бошланиши (Ўгдулмишнинг Ўзгурмиш томон жўнаши)нигина эмас, рамзий тарзда Ўгдулмиш ва Кунтуғдиларнинг кейинги тақдирлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Зеро, Ўгдулмишнинг ҳар гал саҳар йўлга чиқиши фақат ўзининг иши ўнгидан келиши (инсон тақдирига таъсир этувчи сакрал факт)гина эмас, балки Ўзгурмишдан ёрдам олишнинг кулай фурсати (ҳомий кучларнинг мадад берувчи вақти) билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

7 Буларнинг ҳаммаси «Кутадғу билиг»даги ушбу мотивнинг бевс сита туркий фольклорлардаги аналогик мотивлар билан бир ўзаьда туришини, унинг функционал ва семантик хусусиятлари бевосита туркий фольклор материаллари билан белгиланишини очик-ойдин кўрсатиб туради.

2.3. Кураш мотиви

Ушбу мотивнинг “кутадғу билиг”да намоён бўлиши ҳам ўзига хос жиҳатларга эга. Достон фалсафий-дидактик йўналишга эга бўлганлиги учун ушбу мотив асарда маънавий фазилатларнинг моғиятини идрок этиш, тушуниш ва талкин қилишдаги турлитуман нуктаи назарларни ўртага қўйиш ва уларнинг ўзига хос талқиғларини ҳимоя қилиш тарзида намоён бўлади.

Ушбу мотивнинг намоён бўлиши кўпроқ Кунтуғди билан Ойтўлдиннинг, кейинроқ эса Ўзгармиш билан Ўгдулмишнинг мунозаралари тарзида кўзга ташланади. Муаллифнинг ўзи ҳам айни мана ўшу ҳолатни алоҳида (“улар орасида мунозара савол-жавоби бўлиб ўтгани тарзида ҳикоя килибди”) таъкидлайди.

Кураш мотивининг ўзига хос таркибий бўлаклари мавжуд. Бу душманга қарши юриш, унга рўпара келиш, душман билан олишув ҳамда ғалабага эришиш сингари қисмларга эга бўлади. Агар буни “Алпомиш” мисолида кузатадиган бўлсак, Алпомишнинг Қалмоқ юртига жўнаши, аввал Қоражон, кейин бошқа алплар билан рўпара келиши, Барчин кўйган шартларни бажариш давомидаги зиддиятлар, кўйилган шартларнинг бажарилиши ва ўз мақсадига эришуви тарзида қайд этиш мумкин. Шундай экан, бу деталларнинг Юсуф Хос Ҳожиб асаридаги намоён бўлиш шакллари ҳақида нималарни айтиш мумкин бўлади?

Бу саволларга жавоб бериш учун яна дoston саҳифаларини вараклаш талаб этилади. Маълумки, Ўгдулмиш билан Ўзғурмишнинг юзма-юз рўпара келиши Ўзғурмишнинг элиг ёзган макутбни Ўзғурмишга етказиш мақсадида ўз қариндоши ва буюк донишманд, зоҳид Ўзғурмишнизиёрат қилишга борган чоғида юз беради.

Бу тафсилотлардан олдин битта ҳолатни алоҳида эсга олишга тўғри келади. Ўгдулмиш сафарга тайёрланар экан, элиг уни руҳий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор беради. Уни ўз мақсади йўлида оғиммасликка, бу йўлда собит бўлишга даъват этади. (Қалдирғочнинг Ҳакимбекка берган ўғит ва таъналарини эсга олайлик). Энг муҳим ва қизиқарили ўрни шундаки, элигнинг Ўгдулмишга мурожаатида бир қатор ундалмалар тилга олинади. Булар орасида унинг ақл-заковати, донөлигига берилган баҳолар усувор мавқе тутади. Шунга қарамасдан, улар орасида бевосита қаҳрамонлик, аплик сифатларига дахлдор бўлган “тўнга” (3238) атамаси ҳам қўлланади. Бу “ботир”, “баҳодир” деган маъноларни англатади. Элиг нуткидаги бошқа бир қатор эпитетлар ҳам ҳам Ўгдулмишга йўналтирилгани эътиборлидир:

Мунар мэнзэр эмди бу сөз бэлгүлүг,

Эшиттил муны сэн, эй эрсиг, күлүг (3128)

Муҳакқак (уш)бу сўзлар энди бунга монанддир,

Сен бу (сўзлар)ни эшитгин, эй мард, машхур:

Айни мана шундай сифат ва фазилатларнинг Ўзғурмишга нисбатан ҳам қўлланиши эътиборлидир (тетиг – 3158, ури – 3188, тўнга – 3225).

Қажимий қаҳрамонлик дostonларининг акс-садолари, назармизда, Ўгдулмиш билан Ўзғурмиш суҳбатларининг номланишига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Бу суҳбатга “Одғурмыш Ўгдулмиш бирлэ муназара қылмақыны айур” (“Ўзғурмиш Ўгдулмиш билан мунозара қилишини айтади”) деб сарлавҳа қўйилган.

Одатда икки муҳолиф томон бир-бирига юзланганида суҳбатдоши (ракиби)нинг айрим камчиликлари ва заиф жиҳатларига урғу беради. Дostonда бу ҳолат Ўгдулмиш тилидан Ўзғурмишнинг ҳозирги ҳолатига ачиниш, қариндошга қайғуриш кайфиятининг ихкори тарзида юзага чиққан.

Ўзгурмиш эса бу мулоҳазаларни рад этар экан, ўзининг тоғ орасида юришини, зоғидлик йўлини танлаганлигини тушунтиради, изоҳлайди. Мана шу шаклда эса у ўзи танлаган йўлни ҳимоя қилади.

Ўгдулмиш навбатдаги саволни беради (демакки, курашни давом эттиради). Энди у Ўзгурмишнинг онгу шуурига таъсир ўтказишни кўзлай бошлайди. Шунинг учун ҳам у кишилиқнинг биринчи белгиси бошқаларга наф етказишда, оила куришда, фарзандларни тарбиялашда дея қайд этади. Ўзгурмиш бунга нисбатан оила муаммасининг оғирилигини, фарзанд тарюияси ниҳ литда қийин иш эканлигини уқтиради.

Кэмә мунди сақын киси алғучы
Тәңиз отра кирди кэмә минүчи

Оғул қыз төрусә кэмәси сынур
Кэмә сынса сувда тириг ким қалур

Оғул қыз атасын суйурқағу-ул
Оғул қыз атасы йәми ағу-ул (3341–3343)

Хотин олувчи кема минди, деб ҳисобла,
Кема мингувчи (эса) денгиз ўртасига киради.

Ўғил-қиз туғилса, кемаси синади,
Кема синса, сувда ким тирик қолади.

Ўғил-қиз отасини ёрлақаша керак,
Ўғил-қиз отасининг хўраги оғудир.

Мана шу лавҳаларда бевосита ёв ва ёвнинг хислатлари, ғанимга қарши кураш ва бундаги журъат ва жасорат ҳақидаги мулоҳазалар ҳим эътиборли:

Йагы-ул эриг йатса одғурғучы
Мунын эрдәмин элкә билдурғүчи

Йағы болмагынча эр эрсиглики
Қачан бэлгурэр элдә аты көки

Өкүш болса эмди бу эрдәм кимин
Өкүш болды тәңсиз йағысы аның

Кимин эрдәми болса аслы ағы
Йәтиз эл кишиси ул эркә йағы

Кәд эркә болур көр йағы бәлгүлүг
Йавузқа йағы йоқ йавуз эр өлүг

Қайу эркә душман йумытса қалын
Ул эр эрдәми эрдә артуқ билин

Йағы бирлә тәгшиб эр аты бәдур
Йағысыз киши аты копмас йатур

Нәкүтәр эшитгил кур эрдәмлүг эр
Бу эрдәм билә эр тиләк арзу йэр

Нәкүэр болур көр миң эр душманы
Миң эр сөзләмәсә кунингә аны

Бәри-му болур көргил ытқа кайар
Удула эшитсә миң ытлар уни (3368–3377).

Мардни ётганида уйғотувчи [яъни оёққа турғизувчи] жангдир,
Нүқсон, фазилатларини элга билдирувчи.

Жанг бұлмагунча эрнинг мардлиги,

Элдаги оти, насл-насаби қачон билинади.

Кимнинг энди (бундай) хислатлари күп бұлса,

Унинг ёви бехисоб күп бўлади.

Кимнинг хислатлари бұлса, асли тоза (бұлса),

Бутун эл одамлари у кишига ёв бўлади.

Яхши кишининг муайян ёви бўлади, күр,

Ёвузга ёв йўқ, ёвуз киши ўликдир.

Қайси эрга (карши) күп душман жамланса,

У эрнинг хислатлари бошқаларникидан ортиқ деб билгин.

Ёв билан тўқнашиб эр оти кўтарилади,

Ёвсиз кишининг оти кўтарилмайди, ётади.

Ботир, шижоатли эр нима дейди, эшитгин,

Шижоат билан эр тилак, орзусига етади:

(Бир) мард киши минг кишига нечук душман бўлсин,

Минг киши кунига уни сўзламаса [яъни ҳасад қилмаса].

Бўри итга қайрилиб қарармиди, күргин,

Кетидан минг итнинг овозини эшитса (ҳам).

Албатта, икки донишманд ўртасидаги суҳбатда бир-бирларига нисбатан ниҳоятда эҳтиром билан муносабатда бўлиш етакчи ўринда туради. Улар бир бирларига “кўрки ой”, “бўгу” – доно, “кулуг” – “шуҳратли”, “номдор”, “кўнгли туз” – “кўнгли тўгри”, “эй кадаш” – “эй қариндош” сингари сифатлар билан муурожаат этишади. Айни пайтда уларнинг нутқида “эран” – “мард”, “эрсиг эрим” – “мард баҳодирим”, “эрсиг тўнга” – “мард баҳодир” сингари ундалмалар ҳам фаол қўлланган. Назаримизда, айни мана шундай ундалмалар ҳам бевосита халқ оғзаки ижодидаги қаҳрамонлик дostonларида фаол қўлланган ҳамда Юсуф Хос Ҳожиб улардан пухта баҳраманд бўлганлиги учун ҳам “Қутадғу билиг”нинг поэтик матнидан муносиб ўрин олган.

Одатда кураш ва турли шартларнинг бажарилишида учлик мотивининг қўлланиши ҳам тасодифий эмас. Бу ҳолат “Қутадғу билиг”да ҳам мавжуд. Бу мотивга алоҳида тўхташ зарурати бўлганлиги учун унга кейинги фасллардан биридан жой ажратамиз. Бу ерда эса Ўзгурмишў ва Ўгдулмиш орасидаги оғзаки мунозараларнинг уч марта рўй берганини қайд этиш билан кифояланамиз.

Ушбу мотив қўлланган ҳолларда фолклорда томонлардан бирининг ғалабаси асосий ўрин тутади. Твабийки, бу етакчи қаҳрамонлар еомига алоқадор бўлади. Юсуф Хос Ҳожиб асарида эса бундан бошқачароқ ечим кўзга ташланади. Адиб донишманд одамларнинг ўзаро учрашувидан фақат уларнинг ўзлари эмас, балки барча, бутун инсоният ҳам наф кўради, деган худлосага келади.

2.4. Туш мотиви

Туш мотиви ҳам фольклорда кенг қўлланади. Туркий халқлар оғзаки ижодида бу мотивнинг ниҳоятда хилма-хил кўринишларини қайд этиш мумкин. «Юсуф ва Аҳмад»да Гуласал ойимнинг кўрган туши Аҳмадбек ва Юсуфбекларнинг келажак тақдиридан башорат беради. Уларнинг Мирза Махмуд қўлига асир тушишлари туш орқали рамзий тарзда ифодаланади¹.

Юсуф ва Аҳмад. Дoston. Айтувчилар: Муҳаммадқул Жомрод ўғли Пўлкан ва Фозил Йулдош ўғли; ёзиб олувчи Ҳоди Зариф; нашрга тайёрловчи Б.Саримсоқов, масъул муҳаррир Т.Мирзаев. – Т.: 1987, 81-82-бетлар.

Тушнинг «Алпомиш» достонида Барчин ва Алпомишлар руҳи сифатида талқин қилиниши ҳам мавжуд. Туш мотивидаги асосий деталлардан бири таъбирдир. Чунки ҳар бир туш ўз образлар системаси ва қаҳрамонга муносабат нуктаи-назаридан турлича таъбирга эга бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам Барчин «тушни яхши йўйинглар» деб махсус таъкидлайди.

Туш билан боғлиқ мотивлар оғзаки ижоднинг деярли барча жанрларига у ёки бу тарзда ўз таъсирини кўрсатган, улардан тегишли ўрин олган. Яна «Юсуф ва Аҳмад»га мурожаат қилайлик. Гўзалшоҳ аёнларига қарата шундай дейди:

Халойиқлар, ухлаб ўзим туш кўрдим,
Мен тушимда кўп қабоҳат иш кўрдим.

Бу тушнинг дoston воқеаларининг кейинги ривожини учун ўрни ниҳоятда катта. Шу дostonнинг ўзида туш мотивининг такрор қўлланганини кузатишимиз мумкин. (Гулаласал ойим туши, Юсуфбек туши...) туш мотиви фақат ўзбек халқ оғзаки ижоди учунгина эмас, туркий халқлар, шунингдек, умумжаҳон фольклори учун ҳам типологик хусусиятларга эга.

Туш қаҳрамон тақдиридаги муайян жиддий ўзгаришлар билан алоқалантирилади. У, одатда, тўлалигича рамзларга таянади. Рамзлар доимий ёки муваққат бўлиши мумкин.

Ўрни келганда алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек фольклоридagi туш мотивининг бадиий-эстетик вазифаларини истеъдодли олим Жаббор Эшонкул деярли бор камрови билан жуда кенг планда таҳлил қилиб берган¹.

Маълумки, Маҳмуд Қошғарий ўз «Девони» таркибида кўпгина халқ дostonларидан парчалар ҳам киритган. Профессор Абдурауф Фитрат «Девон» материаллари асосида тиклаган дostonларидан бири «Овдан урушга» деб номланган. Бизнинг мавзумиз учун эътиборли бўлган айрим парчалар мана шу тўртликлар билан бошланади:

Икiлачим эрик бўлди,
Эрик бўлғу йери кўрди.
Булiт ўрўб кўк ўртўлди,
Туман тўрўб толi жағди.

Шўх, ўйноқи отим сурўат билан чопди, югуришда ўзди.

Эшонкул Жаббор. Фольклор: образ ва талқин. – Тошкент, Насаф, 1999; Эпик тафаккур гадрижи. – Тошкент. Фан, 2006; Ўзбек фольклоридa туш ва унинг бадиий талқини. – Тошкент, Фан, 2011.

Булут кўтарилиб, туман тушиб дўл ёқкани учун у шундай шўхланишни муносиб топди.

Кеча туруб йурир эрдим,
Қара, кизил бўри кўрдим.
Қатиг йани кура кўрдим
Қайа кўруб бақу ағди.

Кечаси туриб йулар эдим
Қора, кизил бўри кўрдим,
Берк қоттик ёйимни курдим,

Мени кўрган бўри катта бир тош кўриб тепасига чикди.

Филология фанлари докторлари Т. Мирзаев ва Б. Саримсоқовлар ушбу парчаларнинг туш кўриш мотивидан иборат эканлигини тахмин қилишган. Туш мотиви ва юқоридаги парчалар тахлили муносабати билан улар ёзишади:

«Туш мотиви асосан қадимги инсонларнинг туш ҳақидаги магик қарашлари билан боғлиқ ҳолда юзага келган бўлиб, кейинчалик бу қарашлар кишиларнинг эстетик талаблари натижасида эпос таркибидан мустақкам ўрин олган. Мана шунинг учун ҳам бу мотивнинг тарихий излари ўта қадимий бўлиб, эпосда у кучли эстетик функцияни бажаради. Хабар туш мотивида ҳамма вақт рамзий характерда берилади. Ҳақиқатан ҳам, юқоридаги тўртликларда тасвирланишича, булутларнинг пайдо бўлиб, кўк юзини қоплаб олиши тинч мамлакат устига душман лашкарининг бостириб келишини англатади. Ҳаво туманлашиб, жала ёғиши қабила бошига оғир кулфат тушушини, қаҳрамон отининг шўхлик килиши унинг майдонда чопишини англатади. Демак, 1-2-тўртликлар ов тасвири бўлмай, балки яқин ва ўрта Шарқ халқлари эпоси учун типологик ҳодиса бўлган туш кўриш мотивидан иборат».

Иккинчи тўртликда эса тушнинг рамзий маъноси янада кучаяди. Қаҳрамон тушида иккита бўрини кўриб қолади-ю, уларнинг бири қора, бири кизил рангда эди. Ота-боболаримизнинг қадимий тасаввурларига кўра қора ранг оғирчилик, ўлим каби маъноларни англатган. Қора бўри эса душманни англатади. Қизил рангнинг қон тўкилиши, уруш бўлиши ва ниҳоят, ғолиблик рамзи эканлигини назарда тутсак, кизил бўри душман билан бўлажак жанг ғалаба билан тугашига ишорадан бошқа нарса эмас.

Туш мотиви «Қутадғу билиг»да ҳам мавжуд.

Маълумки, асар ниҳоясига яқин. доно Ўзғурмиш қаттиқ касал бўлади. Умри охирлаётганини сезиб донишманд дўсти Ўгдулмишга киши (юмушчи) юборади. Унинг саломатлиги, кайфиятини суриштиради. Мана Ўзғурмиш жавоблари:

Ўзғурмиш жавоб берди, айтди: сабаб (шуки),

Ўлимни худо тушимда аён қилди.

Туш кўрдум, тушимда менга маълум бўлди,

Менга ўлишим тушунарли бўлди, эй баҳодир.

Ўгдулмишнинг қаттиқ қистови билан Ўзғурмиш ўз кўрган тушини айтиб беради:

Нарвон кўрдим, унинг погонаси элликта (эди)

Тиклаб қўйилган, баланд ҳамда кенг (эди)

Энди бир-бир поғона босиб унга кўтарилдим,

Бошигачайин бир неча поғона санадим.

(Нарвоннинг) бошида бир қассоб менга сув берди,

(Уни) олиб, тугатиб ичиб, ўзим қондим,

Шундан сўнг кўкка ҳаволаб учдим,

Юқорилаб, ўзим сингиб кўринмай кетдим.

Кейинги суҳбатлардан маълум бўладики, тушнинг таъбири ҳам хилма-хил. Юқоридаги тушнинг ўзини икки қариндош – Ўгдулмиш ва Ўзғурмиш тамомила бошқа-бошқа тарзда йўядилар.

Аслида туш таъбирлэш ҳам қадим-қадимларга бориб тақалади. Унинг туркий халқлар орасида ҳам жуда узоқ ўтмишдан келаётганлигини тахмин қилиш мумкин. Зеро, муайян анъаналар бўлганки, туш таъбири билан боғлиқ бўлган махсус китоблар яратилган. Мана шулардан бири – бизга маълум бўлган «Ирқ битиг»дир. «Ирқ битиг» - фол, таъбир китоби деган маъноларни билдиради. Туш таъбири билан боғлиқ китоблар кейинги даврларда анча кўп яратилган, аммо «Қутадғу билиг»дан олдин пайдо бўлган таъбир китобларининг ёзма ҳолда етиб келганлари орасида биринчиси «Ирқ битиг»дир. Бу китобни биз ўзбеклаштирилиб «Адабий мерос» саҳифаларида нашр этган эдик. Кейинчалик у «Қадимий ҳикматлар» китобига ҳам киритилган. Бундай китобларнинг бошқа намуналари ҳақида проф.Н.Раҳмонов атрофлича маълумотлар берган.

Мазкур «Ирқ битиг»ида ҳам сувнинг тугаши машаққат деб изоҳланади. Қолаверса, халқ ўртасида сув киши умри сифатида талқин этилади.

Юсуф Хос Ҳожиб тушларни одатдаги тушлар ва шайтондан буладиган дейилувчи тушларга ҳам ажратади. Аслида шу қарашнинг ўзидаёқ анъанавий тасаввурлар ётади. Қаранг:

Омонат ўйласам, банданинг жони,
Ҳамроҳ бўлгай мўминларнинг имони.
Гоҳи туш раҳмони, гоҳи шайтони,
Тушман фолнинг бўлмас асло ёмони,
Ихтиёр ўзингда энди, баччажон.

Тушга ёндашишда ҳам Юсуф Хос Ҳожиб анъана ўзанидан четга чиқмайди. Аввало, туш йўриғи «телим-турлуг» экани таъкидланар экан, адиб тушларни кечаси ва кундузи кўрилишига, ейилган овқат ва фаслга, кишининг жинси ва ёшига боғлиқ эканлигини таъкидлайди.

Йил фасли ёз бўлса, туш кўрувчи йигит бўлса,
Тушида сарик, ол ё заъфарон, арғувон (ранглар) кўрса,

Сафроси кучайган бўлади, эй доно.
Ўзини бўшатиши, тарангбин истеъмол қилиши керак.

Йил фасли куз бўлса, одам ўрта (яшар) бўлса,
(Тушида) қора кўрса, тоғ ё қудук, қавак кўрса,

Савдоси кучайган бўлади, эй қариндош.
Дори ичиши, мияси (димоғи) ни тозалашни керак, эй биродар.

Қиш (фасли) бўлса ҳамда туш кўрувчи қари (бўлса),
Оқар сув ё муз, қор, жала тушига кирса,

Унинг балғами кучайган бўлади, кўр,
Иссик(лик) нарса едириш, дори-дармон ичказиш керак.

(Тушинг) тағин бир (хил) и пойма- пой ва бетартиб бўлади.
Бу тушга таъбир бўлмайди, эй феъли афзун.

Кечаси (бир нималарни) ўйлаб ётса, уни туш(да) кўрса,
Унга ҳам унинг баробарига мос келадиган таъбир йўқ.

Тагин бир (хил) туш борки, уни кўrsa, (бу туш) шайтондан
бўлади,
Туш кўрувчи бу (туш)ни кўrsa, сувга ювинади.

Яна хунарини кўrsa, тушида кўради,
Унга ҳам таъбир йўк, эй феъли мағрур йигит.

Бунинг барчасини билиш, фаросатни етказиш керак,
Ажратиш, сайлаш керак, шундагина туш таъбир қилса
(бўлади).

Таъбирчи ҳақим нима дейди, эшитгин,
Ким туш кўrsa, (уни) сўрайдиган одам керак:

Туш кўрсанг, билиб-билмайин йўйма,
Тушни қандай йўйса, у шундай бўлади.

Тушда алам кўrsa, жавоби севинчдир.
Севинч кўrsa, йиғлаб қайғу топади.

Тушга таъбир бир хилгина эмас,
Буни яхши ўйлаш керак, эй феъли равшан.

Қора авом тушига таъбири бўлакдир,
Беклар туши бўлак бўлади, (унга) бошқача(роқ) қара.

Тушда севинч, ўйин, рақслар кўrsa,
Алам-қайғуларга шубҳа(ланиб юришга йўл) очилади.

Яна тушда йиғласа, алам кўrsa,
Роҳат билан шодланади, минг(лаб) севинч(лар) топади.

Яна (шундай) туш бўлади(ки), назар сол, таъбири
Ўзгалар учун бўлади, фойдаси сеники бўлмайди.

Энди бу туш одамига қараб таъбир қилинади,
Унга яхши (таъбир)ни (айтиладиган) бўлса, фаросат
яқинлаштиради.

Туш шундайки, назар сол, уни (бир одам) кўрса, беклик
топади,
Шу тушнинг ўзгинаси бошқа бир (киши)ни хаста қилиб
кўяди.

Бу(лар)нинг барчасини билиш керак, эй қариндош,
Шундан сўнг тушни йўйса (булади), эй биродар.

Булардан кўринадики, Юсуф Хос Ҳожиб тушга бир неча
йўналишда ёндаша олган. У тушни халқнинг қадимги тасаввур ва
этикодлари фонида ҳам, XI асрдаги тиббий-фалсафий қарашлар
асосида ҳам баҳолашга ҳаракат қилади. Адиб туш кўришнинг
хилларига баҳо берар экан, аслида материя (инсон жисми) ва у
туфайли келиб чиқадиган ҳолат ва туйғулар ифодаси устида
тўхтади. У тушларнинг дастлабки таснифчиси ҳамдир. Юсуф
Хос Ҳожиб тушларни:

- а) инсоннинг ёш хусусиятларига;
- б) таъна аъзоларининг тиббий ҳолатларига;
- в) киши мижозининг турига;
- г) йил фаслларига кўра тавсифлайди ва таснифлайди.

Равшан жон узилди, кунни тунади (яъни тунга бадал бўлди),
Худо номини ёд этиш билан нафас олиши тўхтади.
Покиза рух юкорига (аъло маконга) интилди,

Жон (руҳи)и учиб кетди, курук келбати қолди.
Бўлмагандек ва туғилмагандек жон (руҳ) йўқолиб кетди,

Энди кўнгли тўғри киши нима дейди, эшитгин,
Ҳақиқатан гафлат уйқусидан уйғонган киши:

Жасаднинг макони териладиган эшиқдир(яъни қабристондир),
Покиза руҳнинг макони арши аълодир.

Келбат курук қолди, жон учиб кетди,
Рух каерга борадиган бўлса, уни худо билади.

Ўрни арши аълода бўлса, эҳ, қандай муқаддас бахтдир,
(Агар) эгилса, тубан кетса, бир бало бўлади.

Бу парчадаги «жоннинг учиб бориши», бунинг устига унинг «адизлик (юксаклик, яъни азизлик) тилаши», унинг йўналиши пастдан юкорига (ердан осмонга) эканлигини кўрсатади. Охирги мисрадаги таъкид (пастга, куйига кетса ют бўлади) ҳам бу фикрни яна бир марта тасдиқлайди. Бунинг устига нарвон деталининг ўзи ҳам ҳаракат йўналишини аниқ кўрсатиб туради. Нарвонга Юсуф Хос Ҳожибнинг икки қаҳрамони икки хил муносабатда бўлади. Ўгдулмиш нарвонга кўтарилиш, бахт, эзгуликнинг ортиши деб қарайди:

Шату түштә Ёизз-ул ағары йаңы
Бирәр бағна сайу ағырлық өңи

Нэчә ағса анча ағырлық булур
Ажун малы кут қыв булур өз өңи. (5918)

Нарвон тушда кўтарилиши баробарида азизликдир,
Биттадан поғона санаб (кўтарилиш) ҳурмат белгисидир.

Қанча кўтарилса, (шунча) ҳурматга эришади,
Ўз улушича қаршисида дунё моли, бахт-саодат топади.

Ўгдулмиш назарида эса бунинг талқини бошқачарок:

Эдиз бағналиғ мэн шату көрдүкүм
Тириглиг турур эй қадаш йордүкүм.

Шатунуң башынга тэги йукладым
Йашымны түгәттим, тириглиг йэдим. (5927)

Менинг баланд поғонали нарвон кўрганлигим,
(Менинг) таъбир қилишимча, тирикликдир, эй қариндош.

Нарвоннинг бошигачайин юкориладим (бунинг сабаби),
Ёшимни тугатдим, тирикликни (яъни ризқни) едим.

Нарвоннинг икки оламини боғловчи восита сифатида тасаввур қилиниши жаҳон халқлари учун типологик умумийликка эга. Инглиз олими Жеймз Жорж Фрэйзер бу борада қатор параллелларни келтиради:

Греция ва Италияда шундай тасаввурлар борки, гўё Якоф (Ёкуб) ўт-ўлансиз тепаликларда тунаганидан тушида ер ва осмон оралиғидаги нарвондан тушиб-чиқаётган фаришталарни кўради.

Худо ва ўлганларнинг руҳи фойдаланиши мумкин бўлган бундай нарвонларнинг мавжудлигига ишонч ер юзининг бошқа қисмларида ҳам учрайди. Фрейзер Африка, Индонезия, Жанубий-Шарқий ва Марказий Осиё халқлари тасаввуридаги шундай ўхшашликларни ҳам қайд этади. (309. 270-273)

Ушдаги нарвон деталлари Шарқ халқларининг кўпида учрайди. У корейс мифологиясида ҳам қайд этилган. Шу ерда кизиқарли бир нуқта борки, у қуёш култи билан боғланиб кетади:

«Маълумки, қадимги маданиятларда юқориликка кўтарилиш осмонга чиқишни аниқлаган. Тепалик (тоғ, нарвон, ва бошқа)да бўлиш Узоқ Шарқ аъёнларида Қуёш билан қўшилишни ҳам аниқлаши мумкин».

Тоғ, дарахт тепасига нарвон ёки арқон билан чиқиш мотивларининг шомоний аъёнлар силсиласидаги ўрни ҳам катта бўлган. Булардан кўринадики, Ўзғурмишнинг ўз тушини Кунтуғди элиг билан учрашганидан кейин кўриши тасодифий эмас. Бу ерда асарнинг ҳозирги сюжети қурилишида ва талқинида реал эпик шахсга айланган образ, қадимда бевосита Қуёш (Кун) култининг ўзига алоқадор бўлган мифологик мавқега эга бўлганини яна бир марта кўрсатиб туради.

«Қутадғу билиг» сюжетидаги туш мотивини кузатиб шундай хулосаларга келиш мумкин.

«Қутадғу билиг»даги туш мотиви асар сюжетининг ривожига алоҳида ўрин тутаяди ва муҳим композицион вазифани бажараяди.

Бу вазифа, биринчидан, асардаги воқеаларнинг кейинги ривожига кўрсатган таъсири билан белгиланса, иккинчидан, асардаги икки етакчи қахрамон образларининг тегишли қирраларини очиб бериши билан характерланади.

Туркий ёзма адабиётнинг XI асрдаги энг йирик ёдгорлиги бўлган «Қутадғу билиг»даги туш мотиви миллий-адабий аъёнлар заминида юзага келган ва бу аъёнларнинг ўзи ҳам анча қадимги даврларга бориб тақалади.

Туш мотивининг «Девону луғот ит-турк» асаридаги бадиий парчаларда мавжудлиги ва бу мотив билан алоқадор образлар

комплексининг бевосита миллий-адабий аъаналар билан зич алоқадорлиги туркий адабиётнинг бу борадаги бой тажрибаларидан далолат. Демак, «Қутадғу билиг»да намоён бўладиган ушбу мотив, унинг асар сюжет ва композициясидаги ўрни ҳеч тасодифий бўлмасдан, аллақачон миллий-адабий тажрибалар жараёнидан ўтиб келган.

Юсуф Хос Ҳожиб маҳорати шундаки, туш мотиви билан боғлиқ образлар талқинида бутунлай фольклор аъаналарига таяниб туриб, халқона тасаввур ва эътиқодларга суянадиган образларга янгича маъно ва талқинлар бера билди.

Асардаги туш таъбири билан боғлиқ талқинларнинг туркий адабиётдаги янги ходиса, шунга кўра уларнинг ниҳоятда муҳим ва аҳамиятли эканлигини ҳам таъкидлаш лозим. Зеро, бу таъбирлар XI асргача бўлган тасаввур ва эътиқодлар асосида шаклланган бўлиб, муайян даражада уларни умумлаштиради, туркий халқларнинг ўша даврдаги дунёқарашларини акс эттиради. Улар бу борада кейинги даврдаги далил ва маълумотлар, айниқса, уларнинг миллий аъаналар билан алоқадорлик даражаларини белгилаш учун ўзига хос «ўлчов бирлиги» вазифасини адо этиши мумкин.

Асардаги туш мотиви бевосита маросим ва маиший ҳаётдан чиқиб келадиган, улар билан чамбарчас боғлиқ бўлган айрим тасаввур ва эътиқодлар комплексини муайянлаштиришда ҳам алоҳида ўрин тутати. Хусусан, сув ва нарвон деталлари шундай хусусиятга эга. Улар пайдо бўлиш манбасига кўра, қадимий анимистик тасаввурлар даври билан алоқадор. Сув ва нарвон қадим мифологик қарашлар силсиласига уланади. Сув нариги дунё, ҳаёт ва ўлим мазмунини ташиша, нарвон куёш култи билан боғланиб кетган. Нарвон «Қутадғу билиг» таркибидаги фақат Ўзғурмиш ҳаёти билангина эмас, уни асарнинг етакчи образи Кунтуғди билан ҳам боғлаш вазифасини адо этади. Бу боғланиш рамзийлик асосида юзага келади ҳамда кўп жиҳатдан шомонлик даври билан алоқадор.

Ўзғурмишнинг нарвон орқали (осмон)га кўтарилиши рамзий тарзда унинг Куёш (Кунтуғди) билан қўшилиб кетишини англатади ва асарда ниҳоятда кучли эмоционал-экспрессив маъно касб этади. Агар Кунтуғдининг АДОЛАТ ва Ўзғурмишнинг ҚАНОАТ тимсоли эканлигини хотирласак, бу маъноларни илғаш осон кечади ва унинг аҳамияти янада ортади.

«Кутадғу билиг»даги туш таъбирини билдирувчи ҳоллар халқ таъбирчилиги тарихининг қадимий, кўз илғамас даврларини аниқлашга ҳам хизмат қилади.

2.5. Учлантириш мотиви

Учлантириш мотивининг фольклор асарлари учун тўла ҳослигини таъкидлаш эҳтиёжи йўқ. Уч ака-ука, уч йўл, уч шарт... мотивларини эслашнинг ўзи кифоя.

Учлантириш мотиви «Кутадғу билиг»да асосий мотивлардан ҳисобланади. Айтиш мумкинки, асардаги охириги қаҳрамон – Ўзгурмишнинг «Кутадғу билиг»даги ўрни ва вазифаси бевосита шу мотив асосига қурилгандир.

Маълумки, Ўгдулмиш Ўзгурмишга элиг таклифини айтиш ва уни шаҳарга чорлаш учун уч марта уриниб кўради ва охириги марта борганидагина мақсадига эришади. Ўгдулмиш биринчи марта каттиқ қаршиликка учрайди. Таклиф рад этилади. Аммо ана шу таклиф ва унинг қабул қилинмаслиги зиддиятлари асосида Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг энг муҳим фалсафий-эстетик қарашларини баён этади. Бу қарашлар элиг Кунтуғдиннинг мактуби ва зоҳид Ўзгурмишнинг жавоби шаклида берилади.

Ўгдулмишнинг иккинчи марта сафари ҳам муваффақиятсиз тугайди. Аммо унинг Ўзгурмиш билан суҳбат-мунозаралари асосида муаллиф – Юсуф Хос Ҳожиб ниҳоятда муҳим композицион-бадий вазифаларни ҳал этади. Ўзгурмишнинг эл-юрт орасига аралашининг тартиб-низоми қандай бўлади? деган саволига жавоб баҳонасида жамиятдаги турли ижтимоий табақа ва гуруҳларга тавсиф бериб чиқади, ижтимоий ҳамда шахсий турмуш этикетларини санаб кўради. Ниҳоят, учинчи уриниш Ўгдулмишга муваффақият келтиради. Ўзгурмиш шаҳарга боришга, ўзининг доно маслаҳатлари билан Ўгдулмиш ва элига – Кунтуғдига ёрдам беришга рози бўлади. У шаҳарга келиб икки донишмандга инсонийликдан, чин одамгарчиликдан ҳаётий сабоқлар беради.

Кўриниб турибдики, учлантириш мотиви шаклан фольклордаги шу мотивдан фарқ қилмайди, унга тўла мувофиқ келади. Бу мувофиқлик замирида эҳтимол, уч рақамига бўлган сакрал-рамзий муносабат ҳам ётар¹. Зеро, асарда «3» сонига

Бу ҳақда батафсил маълумот учун қаранг: Жураев М. Эртақлардаги анъанавий уч йўл мотивининг генезиси. – ЎТА 1983. №3. 31-37-бет.

нисбатан алоҳида, муқаддас қарашнинг очик излари бошқа ўринларда ҳам кўзга ташланади. Шунга кўра, бировнинг яхшилигини бирга уч қилиб қайтариш лозим (1843). Ҳатто кишига наф бермайдиган хусусиятлар чегараси (1639-байт), кўпчиликини ўзига бўйсундиришнинг йўл-йўриғи (2034), яхши фазилатлар рўйхати (2369), кишининг ҳалокатига сабаб бўладиган кишилар миқдори (2663)... ҳам учта. Фақат жамиятдагина эмас, табиатда ҳам уч сони ҳоким:

Үчи йазқы йулдуз үчи йайқы бил

Үчи күзки йулдуз үчи қышқы бил (138).

Үчи от үчи сув үчи болды йәл

Үчи болды тупрак ажун болды эл (139).

Агар шу қарашлар мантиғидан келиб чиқилмайдиган бўлса, Кунтуғди ўтирган тахтнинг рамзий маънолари сал англагандай бўлади. Ахир, у ўтирган тахтнинг оёғи ҳам учта-да! Аммо ўша ўринда «3»га Юсуф Хос Ҳожиб шундай изоҳ беради:

Қамуғ үч адақлығ әмитмәс болур

Үчәгү турур түз камытмас болур (787).

Барча уч оёқли нарса сийжимас бўлади,

Ҳар учала (поялари) баробар, кимирламайдиган бўлади.

Хуллас, «3» рақамидан фольклор асосларини излаш ва далиллаш эҳтиёжи йўқ. Фақат Юсуф Хос Ҳожибнинг ана шу фольклор аъёналарига таяниб туриб, рамзий образлар моҳиятини очишда унумли фойдаланганини таъкидлаш керак. Назаримизда, тахтнинг уч оёқли бўлиши рамзи остида бир қатор халқона тасаввур ва эътиқодлар ётади.

1. Тахт ер юзасидаги тоғ билан тенглаштирилади. Тоғ эса дунё яхлитлигини тасаввур қилишнинг ўзига хос шакллари билан биридик. У олам дарахти (мировое дерево) рамзига тенглашади. (Тахтга эътиқод қилиш ҳақида қаранг: 99.) Фикримизни яна бир жиҳатдан асослашга ҳаракат қилайлик.

Маълумки, дунё дарахти оламнинг моделини ифодалайди. Бу моделни дунё халқлари турлича тасаввур этади. Жумладан, шомонликнинг ҳам ўз қарашлари мавжуд. Унга кўра олам уч ярусдан иборат. Булар: осмон, ер юзаси ва ер остидир. «Кутағу билиг»даги тахтнинг бундай қараш билан алоқалантирилишининг яна бир сабаби бор. Кўринадики, Кунтуғди (унинг айна пайтда Куёш эканлигини ҳам унутмайлик)

тахтда ўтирганида, унинг қўлида ханжар бор эди. Шомонликнинг ташқи атрибутларидан бири ҳам ханжар билан боғланади. Зеро, дастлаб «бичэг» деб юритилган ханжар, Кунтуғди тилидан боғдэ деб юритилади. Агар шомонларнинг пичоғи ҳам бўгдал деб юритилишини назарда тутсак, тахминларимизнинг фақат бир белгига таянмаётганлиги очик кўринади. Бунинг устига ана шу бўгдалнинг уч киррали эканлиги ҳам бежиз эмас.¹ «Шомонийларнинг тасаввурича, – деб ёзади Т.М.Михайлов, – бўгда осмондан тушган, шунинг учун сеҳрли, илохий хусусиятларга эга бўлган ўқдир»². Ўқ эса «ханжар, найза, қилич сингари қуроллар билан бир хил семантикага эга». Ёш шомонларга ҳокимият ва ҳурмат белгиси сифатида ханжар тортиқ қилиниши ҳам муҳим.

2. Кунтуғди асардаги подшо, унинг рамзий маъноси эса Адолатдир. Асардаги асосий қаҳрамонлар Кунтуғдидан ташқари учтадир. Булар Ойтўлди, Ўгдулмиш ва Ўзғурмишдир. Агар уларнинг мувофиқ равишда Давлат, Ақл ва Офият (Қаноат) эканлигини эътиборга олсак, курси-тахтнинг устидаги Адолат нима (ким)ларга таяниб турганлиги маълум бўлади.

Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Кунтуғди – элиг, яъни мамлакатнинг олий ҳукмдори. Ҳукмдор кимга таяниши мумкин: вазир ва сарой аъёнларига. Бу вазифани эса вазир Ойтўлди, унинг ўғли Ўгдулмиш ҳамда уларнинг қариндоши Ўзғурмишлар адо этади.

«Кутадғу билиг»да «3» рақамининг халқ рамзлари эстетикаси билан мувофиқлиги шубҳа уйғотмайди. Аммо бу мувофиқлик фақат уч рақамда деб ҳам ўйламаслик керак. Рамзларга нисбатан фольклор ва мифлардаги сакрал муносабат «Кутадғу билиг»да ўзига хос тарзда сақланиб қолган. Инсоний хислатларни иккига ажратиш, киши мижозининг тўрт тури, инсон тана аъзолари ва осмон жисмларини еттига ажратиш ва ҳоказолар шулар жумласидан.

Фольклор асарларидаги учлантириш мотиви, кўпинча йўл давомидаги уч тўсиқни енгиш, муайян жой билан боғлиқ ҳолда уч шартни бажариш сингари ҳолатлар билан боғлиқ. «Кутадғу билиг»да эса ана шу мотив туфайли Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг

Михайлов Т.М. Бурятский шаманизм: история, структура и социальные функции. Новосибирск, Наука, 1987, – с. 184.

¹Уша китоб, 37-бет.

ахлокий-гаълимий ҳамда фалсафий-эстетик қарашлари баёнига кенг майдон топади. Турли мавзуларни бир мантиқий ип шодасига чизиш ана шу мотив туфайлигина мумкин бўлади.

Булардан кўринадики, «Қутадғу билиг»даги фольклор мотивлари ҳар доим асар бадиий матосида ниҳоятда муҳим композицион ўрин тутади ва катта маъно ташиydi. Умуман, асарнинг шаклий сюжет қурилиши аynи тур-кий халқларнинг мифо-поэтик ижоди билан чамбарчас боғлиқ ҳолда юзага келган. Асардаги фольклор мотивларини эгаллаган мавқеига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин. Улардан бир қисми бевосита оғзаки ижод намуна-лари сақлаб келган аъналарга мувофик бўлса-да, «Қутадғу билиг»да аynи фольклордаги вазифаларни адо этмасдан («қахрамоннинг фавқулодда хусу-сиятлари, фарзандсизлик мотивлари), асардан табиий («онгсиз») ўзлашма сифатида намоён бўлади ва кучли композицион-семантик маъно ташимайди.

Иккинчи туркумга асарнинг бадиий қурилишида мустақил, алоҳида ва муҳим ўрин тутувчи фольклор мотивларини киритиш мумкин. Бу туркумга синов тонг-сахар, туш, учлантириш мотивлари мансуб. Ушбу мотивларнинг айримлари бевосита асардаги сюжет ривожини таъминлашга бўйсундирилган бўлса, айримлари бошқа композицион-семантик вазифалар ижросига йўналтирилган. Улар асардаги сабаб-оқибат муносабатларининг реаллашувига ҳам хизмат қилади.

III БОБ. БАДИЙ ВАРИАЦИЯ

Вариация (лотин тилида *variatio* — "ранг-баранглик, ўзгариш, фарқ қилиш" маъноларини беради) — санъатда композиция яратишдаги шаклни ҳосил қилувчи усуллардан биридир. Унинг моҳиятини шаклий ўзгартишлар, алоҳида унсурлар орасидаги муносабат ва алоқаларнинг ранг-баранглиги ташкил этади. Мусиқа назариясида у "мавзунинг шаклан ўзгариши" тарзида баҳоланади¹.

Ғадий адабиётда, хусусан, фольклорда бу усулнинг ниҳоятда кенг қўллангани кўзга ташланади. Айниқса, нисбатан қадимги фольклор асарларининг матнларида бу усулнинг анча кенг ва ранг-баранг шакллarga эғалигини кузатиш мумкин. А.В. Кудияров унинг мўғул тилидаги фольклор намуналарида кенг тарқалганини кўрсатиб берган². (3.) А.А.Конунув эса олтой эпик аънаналарида ҳам бу усулнинг анча фаол истеъмолда бўлганини қайд этади³ (4). Биз "Алпомиш", шунингдек, "Гўруғли" туркум дostonларида, хакасларнинг "Алтин Ариғ", қирғизларнинг "Манас" дostonларида ҳам бу усулнинг анча фаол эканлигини кузатдик.

Ана шу фонда Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" дostonида мазкур усулнинг истифода этилиши мутлақо тасодифий эмасдир

«Ғадий вариация айни фикрни турли ғадий-поэтик воситалар орқали изчил баён этишдир». Ушбу фикрни айтган А.В.Кудияров ғадий вариациянинг турк-мўғул эпоси учун тўла хослигини таъкидлайди. Аслида фольклор асарларида ғадий вариациянинг анча устувор тасвир принципларидан бири эканлигини кузатиш мумкин. Туркий, жумладан, ўзбек фольклори ҳам ушбу қонуниятларга тўла бўйсунди.

"Гўруғлининг туғилиши" дostonининг бошида Равшанбек қизилбошларнинг қўлига тушиб қолади, кўп хору зорликларни

Кудияров А.В. Художественно стилиевые закономерности эпоса монголоязычных народов // Фольклор: Образ и поэтическое слово в контексте. М., 1984. С. 10-17.

Конунув А.А. Стилевое варьирование в героических сказаниях Н. Улагашева на фоне алтайской эпической традиции. Автореферат канд. дисс. – М.: 2008 // <http://www.dissercat.com/content/stilevoe-varirovanie-v-geroicheskikh-skazaniyakh-n-ulagashева-na-fone-altayskoi-epicheskoi-tr>

Вақин: http://slovari.vandex.ru/книги/Словарь_изобразительного_искусства/_Вариация/

бошдан кечиради. Унинг оғир рухий ҳолати дostonда жуда таъсирчан гарзда ўз ифодасини топган:

Не савдолар тушди менинг бошима,
Ҳеч ким раҳм айламас кўзда ёшима,
Ҳасрат ўти урди ичу тошима,
Қизилбошга банди бўлдим, найлайн.

Кўпайишиб икки кўлим боғлади,
Лолулашиб бағру дилим доғлади,
Чалқайиб ўзларин баланд чоғлади,
Қизилбошга банди бўлдим, найлайн.

Қизилбоши экан ғалча, тил билмас,
Ғажир бойкуш экан, айтганни қилмас,
Талтайиб туркманни кўзларга илмас,
Қизилбошга банди бўлдим, найлайн.

Қизилбоши экан авбош, баччағар,
Бир занги сифатли, кўзлари чоғар,
Бари бирдай ақли калта, энағар,
Қизилбошга банди бўлдим, найлайн.

Қизилбоши экан олакўзликлар,
Кимлигини билмас оша сўзликлар,
Тишлари оқчиган, кораю зликлар,
Қизилбошга банди бўлдим, найлайн.

Яккалашса келар эди зўрлигим,
Водариғо, кўрсатмадим эрлигим,
Асир қолиб, келди қаттиқ хўрлигим,
Қизилбошга банди бўлдим, найлайн.

Душманимдан оларманми оримни,
Эшитмайди булар қилган зоримни,
Бек Равшан дер етирмишам коримни,
Қизилбошга банди бўлдим, найлайн.

Кўриниб турганидай, матндаги асосий фикр Равшаннинг қийин аҳвога тушиб қолгани, бу ҳолатда нима қилишини билмай қолган руҳий вазияти тасвирини беришдан иборат. Мана шу фикр халма-хил шакл ва воситалар орқали акс эттирилган.

Дастлаб содир бўлган воқеа ҳақидаги ахборот берилган. Асосий фикр банд охиридаги мисрада (“Қизилбошга банди бўлдим, найлайн”) акс этган.

Кейинги банд ҳам мана шу фикрни ривожлантиради. Бу ерда ҳам асосий фикр содир бўлган воқеа ҳақидаги маълумотдан иборат. Аммо бу ерода воқеанинг содир бўлиш ҳолати, вазияти кшрсатиб берилмоқда.

Учинчи банддаги асосий фикр ҳам содир бўлган воқеа ҳақидаги хабарни билдириш бўлса-да у рақибнинг табиатига ҳос бўлган айрим изоҳларнинг киритилиши билан бойитилган. Уларнинг ўр ва қайсар (“ғалча, тил билмас, ғажир бойқуш, айтгани қилмас”)лиги, кеккайиб юришлари ва бошқаларни назар- писанд қилмасликлари (“Талтайиб туркманни кўзларга илмас) кўрсатиб ўтилган.

Тўртинчи вқа бешинчи бандда ҳам яна ғанимларнинг бемаза хислатлари (авбош, баччағар, занги сифатли, кўзлари чағир, ақли қалта, олакўзли, оша сўзли, тиши оқчиган, қора юзлилиги)га алоҳида ургу тушади. Бу билан бандиликда қолган Равшанинг руҳий ҳолати ҳақидаги хабар янада маҳзунроқ тус олади.

Олтинчи байтдаги асосий фикр ҳам Равшаннинг қизилбошга банди бўлганлигини билдиришдан иборат. Фақат бу ерда қахрамоннинг имкон ва имконсизлик ўртасидаги ҳолатига эътибор тортилган.

Охирги банд ҳам шу фикрни такрорлайди. Унда олдингилардан фарқли равишда умид ва умидсизлик оҳанглари кўшилади. Демак, матннинг асосий ғояси турли шаклларда, хилма-хал усуллар ва воситалар орқали тасвирланади. Бир фикрнинг бундай жилваланиши, албатта китобхон (тингловчи)ни бефарқ қолдирмайди. Бадий вқариация айни ҳодисанинг ранг-баранг ракурсларда эътиборга ҳавола эта олиши билан тасвирга ўзгача рух ва жозиба бағишлайди.

Бу ҳолат «Кутадғу билиг» бадий тасвир принциплари орасида бадий вариациянинг салмоқли ўрин тутиши тасодифий эмаслигини кўрсатади. Айрим мисолларга мурожаат этайлик:

Бэгин кулда адра билумас өзүм,
Чығайыг байунда сэчүмэс көзүм.

Ўзим бекни кулдан ажрата билмайман,
Кўзим камбағални бойдан фарқлай олмайди.

Гап ўлгандан кейин кишиларнинг ҳаммаси баробар бўлиб қолиши устида кетмоқда. Аслида биринчи мисранинг ўзи бу фикр тасдиғи учун кифоя қилади. Аммо кейинги мисранинг мавжудлиги ушбу фикрни яна бир марта кучли равишда таъкидлайди.

Эътибор берилса, биринчи мисра мазмуни кейинги мисрада айрим яқин маъноли сўзлар орқали бериляпти. Улар: бэг: бай, кул, чығай, адыр: сэч сўзларидир. «Кўз» ҳам аслида метонимик кўчишга таянган ҳолда (бутуннинг бўлаги сифатида) «ўзум» ифодалаётган маънога тенглашади.

Бадий вариациянинг дастлабки поғонаси аслида синоним сўзлардан фойдаланиш билан бошланган дейиш хато бўлмас. Чунки дастлаб синонимлардан фойдаланиш орқали айни фикр ва тушунчани турли шаклларда ифодалаш имконияти юзага келган:

Мэниндин нэрэк эмди от, сэв, ириг,
Бу өдлэк аты таб сэңэ, эй тириг.

Мендан ўгит, панд, насиҳат нега керак,
Бу даврон ўгити сенга кифоя, эй тирик.

Бу ўринда от, сэв, ириг сўзларининг ҳаммаси бир синонимик қатор мансуб. Аммо бадий вариацияни синонимлардан, аниқроғи сўз синонимиясидан фарқлаш лозим. Синонимлар бир тушунчани ифодалаш учун хизмат қиладиган ўзаро яқин маъноли (маънодош) сўзлардир. Бадий вариациянинг мақсади эса муайян тугалланган фикрни янги ифодаларда кўрасатишга қаратилган. Шу маънода уни фикрлар синонимияси деб аташ мумкин бўлади.

Эътибор беринг:

Нэчэ ма кичик эрсэ душман сэңэ,
Аны сэн улуғ тут, эй эрсиг төңэ. (3353)

Сенинг душманинг қанчалик кичик бўлса (ҳам),
Уни сен улуғ деб бил, эй мард баходир.

Душманинг катта-кичиклиги бўлмаслиги аён ҳақиқат. Шунга кўра ҳам шоир кичик душман сени гафлатда қолдирмасин, уни доимо улуғ кучга, катта қудратга молик деб бил деб огоҳлантиради. Айни шу фикр кейинги байтда яна қайтарилади.

Аmmo бу кайтариқ олдинги фикрни янада ривожлантиради, унга аниқлик бағишлайди:

Чибун болды душман йағанка бэдүг,
Исирса йағанны сочытур көд өг. (3354)

Чивин филга катта душман бўлди,

Чақса филни жуда (хам) хуркитади (яъни қўркитади) бил.

Ана шундан кейин шоир ўз фикрини яқунлашга ҳаракат қилади, олдинги мулоҳазаларини умумлаштиради. Бунинг учун эса қуйидаги мисраларни келтиради:

Кичиг душманым тэб осанма узун,
Нэлүг қорқайын тэб күвәнмә сөзүн. (3356)

Йағын болды эрса осал болмағыл,

Йағықа йағы бол, түзүнга түзүн. (3357)

Душманым арзимас деб узок ғофил бўлма,

Нега қўрқайин деб сўз билан керилма.

Ёвинг бўладиган бўлса, ғофил бўлмагин,

Ёвга ёв бўл, яхшига яхши (бўл).

Юсуф Хос Ҳожибнинг қуйидаги мисраларини кузатайлик. Унда шоир ҳукм эгалари халққа эзгулик қилиши лозим деган фикрни турли шаклларда келтиради:

Кимүн давлати баш котүрсә өрү,

Қамуғ эдгү қылғу бундунқа төрү. (532)

Кимун әлги болса будунқа узун,

Силиг болсу қылқы қылынчы түзүн.

Йорық болса кимүн будунқа сыры,

Сүчиг тутсу тил, сөз не қусқы уры. (534).

Кимнинг давлати зиёда бўлса,

У халққа мутлақ эзгу сиёсат юритиши керак.

Кимнинг қўли халқ учун узун бўлса [яъни ким

халқни идора қилса]?

Унинг хулқи хуш ва феъл-рафтори тўғри бўлиши керак.

Кимнинг сир-асрори халққа аён бўлса,

Тил ва сўзи ширин, мулойим, хушмуомала бўлсин.

Биринчи байтнинг иккинчи мисрасидаги “халққа факат яхшилиқ қилсин” тарзидаги маъно кейинги байтнинг иккинчи мисрасида янада ўзига хос тарздаги тасвир билан берилмоқда. Бу ердаги эзгуликнинг кўриниши айрим хулқ-атвор тарзи (“Силиг болсу қылқы қылынчы түзүн”) мисолида ёритилган.

Ушбу байтларнинг биринчи мисралари хукм эгаларига қаратилган бўлиб, уларнинг ифода тарзи мутлақо бошқа-бошқадир. Кейинги мисралар эса эзгуликка ундашдан иборат. Биринчи байтда тўғридан-тўғри эл-халққа эзгулик қилишга, эзгу сиёсат юритишга чақириқ ифодаланса, иккинчи мисрада у хатти-харакатларнинг ёқимли бўлишига талаб шаклини олган. Бу ерда урғу кўпроқ феъл-атворга тушмоқда. Охирги байтда эса эзгулик тил – нутқ одоби билан алоқалантирилган.

Энди беклар ҳақида айтилган қуйидаги мисраларга эътибор берайлик:

Бу бэглэр өт – ул, өтқа барма йағуқ,

Қалы бардың эрсэ күйүрмэк анук (639).

Осал болма бэглэр күйэр өт турур,

Күйэр өтқа йакса ангар йүт турур.

Бақа көрсэ бэглэр күйэр өт сани,

Басынса үзэр баш, сөрэр өз қаны (641).

Бу беклар мисли бир оловдир, сен бу оловга яқин борма.

Агар борсанг, унинг қуйдириши аниқ.

Ғофил бўлма, беклар бамисоли ёниб турган бир ўтдир,

Ким куяр ўтга яқинлашса, унга бало ёпишади.

Бокиб кўрсанг, беклар ёниб турган ўт кабидир,

Агар уни боссанг, бошни узади, киши қонини сўради.

Ушбу мисолимизда ҳам ҳар уч байтнинг биринчи мисралари бекларни ўт (олов)га ўхшатишни мақсад қилиб қўйган. Аммо уларнинг бирортасида ҳам сўзлар айнан такрорланмайди. Фақат ўхшатиш қўшимчаларининг ўзиёқ ҳар уч байтда уч хил кўринишга эга. Биринчи мисрада бу вазифани «ул» боғланмаси адо этган.

Кейинги байтда эса уни «турур» кўмакчи феъли бажаради. Охирги байтда эса ўхшатиш маъноси «саны» сўзи орқали рўёбга чикқан. Ҳар учала байтнинг кейинги мисралари эса олдинги мисра мазмунини изоҳлаш, шарҳлаш учун хизмат қилади. Уларнинг шакл ва мазмунларидаги айирма жуда очиқ кўриниб турибди.

Бекни ўт, оловга ўхшатиш бошқа бир ўринда ҳам учрайди:

Қарақа билиг бэрди билги ачук,

Бушар өдтэ бэглэркэ барма йағуқ. (763)

Тақы йақшы аймыш билиглиг бөгү,

Бушар өдтэ бэглэр болур от ағу.

Қалы болса бэгләр бушуб өвкәлиг,
Йақын турма анда, э қылқы силиг.
Бушар болса бэгләр кэлиб өвкәси,
Йырақ турғыл анда тэгүргәй йасы.
Муңар мәнзәтү кәлди эмди бу сөз,
Көнүлкә алынғыл, көдззгил кәд өз:
Бушар өдтә бэгләркә барма йағук,
Қалы бардың эрсә ужузлуқ анук.
Күр арсланқа охшар бу бэгләр өзи,
Бушурса кәсәр баш, э билги йарук. (769)

Билимли равшан (киши) омийга (шундай) тағлим берди:
Дарғазаб бұлганда хеч қачон бекларга яқин борма.
Билимли доно (бу ҳақда) янада яхшироқ айтибди;
Дарғазаб бұлган пайтида беклар олов (ва) оғу бўлади.
Агар беклар дарғазаб бўлиб қаҳрга кирса,
У чоғда яқин турма, эй хулқи хуш (киши).
Беклар қаҳрга келиб, дарғазаб бўладиган бўлса,
У(лар)дан йироқ тургин, бўлмаса зиён етказадилар:
Мана бу сүз энди бунга ўхшатиш учун мос келди,
Уни дилингга жойлаб ол ва ўзингни сақлагин:
Дарғазаб бұлган пайтида бекларга яқин борма,
Агар боргудек бўлсанг, қадрсизлик (насибанг бўлиши) турган гап.
Беклар – бу юракли арслонга ўхшайди,
Уларни ғазабга келтирсанг, бош кесади, эй равшан фикрли.

Олдинги мисолимизга беклар тўғридан-тўғри оловга киёсланган эди. Ушбу ўхшатиш ушбу мисолда ҳам мавжуд. Аммо эйтибор берилса бу ерда ҳар қандай бек ва ҳар доим эмас, фақат аччиқланган пайтдагина бек оловга ўхшайди деган таъкид мавжуд.

Биринчи байтда дарғазаб беклар олдида эҳтиёткорлик лозимлиги «барма йағук» тарзида уқтирилса, учинчи (765) байтда у «Йақын турма анда» шаклини олган. Кейинги (766) байтда эса бу огоҳлантириш «Йырақ турғыл анда» тарзида шаклланади.

Дастлабки байтда тўғридан-тўғри «Бушар одтә бэгләркә барма йағук» дейилади. Кейинги байтда эса шунинг сабаби кўрсатилади («Бушар одтә бэгләр болур от, ағу»), 763-байтнинг иккинчи мисраси 768-байт бошида айнан, хеч ўзгаришсиз такрорланади. Аммо унинг кейинги мисраси ушбу чақирикни изоҳлайди, унга аниқлик киритади.

Унинг айрим намуналарини кузатайлик:

Эрәжләргә авныб осал болғучы

Өлүм тутса удлур йәтимәс күчи (1128).

Өкүш нәнкә тодмас кәзи суқ киши,

Ажал тутса өкнүр әтүмәс иши.

Йайығ кутқа авныб күвәнүр күр эр,

Йағыз йәр қатында йүрәкин йарар. (1130).

Ҳаловат-неъматларга маст бўлиб ғафлатга ботган киши,

Ўлим тутгач, кўзи очилади, лекин (ҳеч нарсага) кучи етмайди.

Талай нарсаларга тўймайдиган кўзи суқ киши,

Ажал тутгач ўкинади, лекин ҳеч тадбир қила олмайди.

Ўткинчи давлатга овуниб юрувчи кеккайган, мағрур киши,

Қора ер қатида юраги ёрилади [яъни дили азият чекади].

Гап инсон умрининг мазмун ва моҳияти, аниқроғи, уни беҳуда ўтказмаслик устида боряпти. Модомики, инсон тирик экан, у беҳуда ишлардан, роҳат-фароғатларга маҳлиёликдан тийилмоғи лозим. Акс ҳолда, умр сўнгида унинг қўлидан ҳеч бир иш келмай қолади. Дастлабки байтнинг умумий мазмуни шу.

Кейинги байт ҳам шу фикр тадрижга қаратилган. Фикр такрорланади. Аммо бу фикрнинг ифодаси мутлақо бошқача. Бу ерда очофатлик, кўзи суқлик билан тириклик кечираётган шахс қораланади. Унинг умри охирида ўқиниш, пушаймон қилишдан наф бўлмаслиги таъкидланади.

Учинчи байт ҳам мазкур фикрни акс эттиради. Фақат бу ерда у ўткинчи мол-дунёга ҳирсу ҳавасни кучайтириб, шундан хурсанд бўлиб юрган шахс тимсолини кўрсатишга қаратилган. Натижа эса яна бир хил: кўзи очиқ кимсаларга тупроқ остидаги азоб ва пушаймонликнинг нафи бўлмаслигини ўқтиришдан иборат. Демак, инсон ўз умрини инсонларга мос ва муносиб бўлган ҳаётгагина бағишлаши, унга монелик қиладиган ишлардан, хатти-ҳаракатлардан ўзини асрамоғи жоиздир.

Биз ҳозиргача айрим мисралар орасидаги бадийий вариацияларни кузатдик. Улар байтнинг ўзига тўлалигича тааллуқли бўлиши ҳам мумкин:

Өрүң сүт билә кирсә эдгү қылық,

Өлүм тутмағынча эвүрмәс йорық. (866)

Таду бирлә қатлыб төрүмиш қылынч,

Өлүм бузмағынча бузылмас эринч.
Қаринда торүмиш қылынч, огрәтиг,
Йағыз йэр қатында кәтәр, эй тәтиг. (868)

Яхши қилик оқ сут билан кирса,
Ўлим келиб тутмагунча ўз тарзини ўзгартирмайди.
Мижозга аралашиб яратилган қилик
Ўлим бузмагунча асло бузилмайди.
Қоринда вужуд бўлган қилик, одат,
Қора ер катида кетади, эй тетик.

Аслида ҳар учала байт ҳам айни фикрни такрорляпти. Улар туғма яхши одамдан доимо яхшилик, аксинча, туғма ёмон одамдан фақат ёмонлик келади деган фикр исботи учун келтирилган.

Байтлараро мантиқий такрорлар фақат сўз вариацияси орқалигина шундай катта кучга эга бўляпти. Улар айни фикрни даражама-даража юқорига олиб чиқяпти, ўқувчига шу тарзла кучлироқ таъсир қилиш имконига эга бўляпти.

Бадиий вариация фақат фикрнинг янги жилоларда кўриниши, фикр ва тафаккур рақсигина эмас, у айни пайтда муайян бир фикрнинг исботи, унинг далили вазифасини ҳам этиши мумкин.

Мана бир мисол:

Ташын кормәгил сән, эй элиг, кишиг,
Кишинин ичин көр, йашутлуғ ишиг. (5001)
Нэчә көрклүг эрсә қагун таш йүзи,
Йыды йа бадызы йа мәңзи түзи.
Ичиндә татығ болмаса ул қагун,
Аны гаштын атғу болур, эй сыгун. (5003)

Сен кишининг сиртини (яъни зоҳири)га боқмагин, эй элиг,
Кишининг иш(ларини яширган ичи (яъни ботин)га боқ.
Қовуннинг ташқи кўриниши қанчалик чиройли бўлса (ҳам),
Ҳиди ёки сурати ёки бутун шакл и (манзур бўлса) ҳам.
У қовуннинг ичида мазаси бўлмаса,
Уни четга итқитиш керак бўлади, эй буғу.

(яъни буғу каби зийрак).

Бу ерда гап инсоннинг маънавияти, унинг ички олами ҳақида бормоқда. Инсоннинг сурати (сирти) ва сийрати (ички олами) бир хил бўлиши керак. Аммо ҳаётда ҳар доим ҳам шундай бўлвермайди. Баъзан ташқи киёфа билан ички олам мутаносиб

бўлмаслиги мумкин. Шоир мана шу кузатишлари учун асос сифатида табиатда учраб турадиган ҳодисалардан бирини эсга олмоқда. Қовуннинг ташқи кўриниши ва ичи (мазаси) ҳар доим ҳам кўнгилдагидек бўлавермаслиги мумкин. Шоир аслида шунинг ўзи билан ҳам кифояланиши мумкин эди. Бирок, исботнинг янада тушунарли, аниқ ва тушунарли бўлиши учун қовунга хос бўлган бошқа хусусиятлар ҳам тўла қамрови билан берилиши мақсадга мувофиқ бўлган.

Инсон яратилишига кўра ниҳоятда мураккаб ва сирли хилқатдир. Ташқи кифоасига қараб туриб унинг шахсияти ҳақида, маънавий олами ҳақида мулоҳаза юритиш анча қийин. Шунинг учун ҳам инсон бу масалада адабмаслиги, чуқур кузатув ва мулоҳазаларга таяниши шарт.

Бу фикрлар асардаги энг йирик донишмандлардан бири – Ўзгурмишга оид. У ўз фикрларини мамлакат ҳукмдорига билдирмоқда. Адиб дидактик ғояларни, ўз панд ва насиҳатларини бир хил маромда ифодаласа ўқимишли бўлмаслигини, кишилар эътиборига тушмаслигини яхши билади. Шунинг учун ҳам уларни халқона тасаввур ва тафаккур андозаларига мослайди.

Юсуф хос Ҳожиб инсоннинг шакли-шамойили билан унинг ички олами ҳар доим мос бўлавермаслигини, улар ўртасида айирма ёки зиддиятлар кўпроқ учрашини таъкидлаш истагидадир. Дастлабки байтда бу умумий тарзда акс этган. Кишининг ташқи кўринишига, кифоасига, суратига қараб туриб унинг сийратига баҳо бериш ўринли бўлмайди. Шоир бунинг учун ниҳоятда мос ва муносиб киёс топади. Бунинг учун қовуннинг кўриниши эслатилади. Қовуннинг ташқи кўриниши қанчалик чиройли бўлмасин, барибир, ҳали бу нарса унинг ҳар томонлама муносиблигини англатмайди. Ҳатто унинг сўйилмай турган ҳолдаги хиди, кўриниши ҳам ҳеч нарсани ҳал қилмайди. Зеро, қовуннинг мазаси яхши бўлмаса, бу сифатлар ҳеч нимага арзимади. Бундай қовунни итқитиб юбориш керак бўлади.

Биз олдинги бобларда Юсуф Хос Ҳожибнинг халқ мақолларидан фойдаланишдаги ўзига хосликларидан бири ўз фикрини мақоллар ёрдамида хилма-хил тарзда ифодалай олиш ҳам эканлигини кўрсатган эдик. Бу ерда ўша фикрни яна ривожлантиришга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, Юсуф Хос Ҳожиб халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларини келтиришдан олдин маҳсус таъкидловчи мисраларни

келтиради. Ұша мисралар «Нәкү тәр...», «Мунар мәнзәр эмди...» сингари сўзлар билан бошланади. Бу ифодалар асарда икки юздан ортикроқ марта қўлланган бўлишига қарамай, бирор мисрада уларни айнан такрорлангани учрамайди.

Фақат «Нәкү тәр...» деб бошланадиган мисралардан айрим намуналар келтирайлик:

Нәкү тәр, эшитгил, бу эл, кэнт бэги. (213)

Нәкү тәр, эшитгил, билиглиг киши. (258)

Нәкү тәр, эшитгил, сақынук киши. (1049)

Нәкү тәр, эшитгил, бу байт айғучы. (2884)

Нәкү тәр, эшитгил, киши одруми. (3327)

Нәкү тәр, эшит, көнли алчақ киши. (4450)

Нәкү тәр, эшит, тынла билги батығ. (5589)

Асарда айна мана шу шаклдаги эслатмаларнинг умумий саноғи икки юздан ортикроқ. Шунга қарамай, уларнинг бирортаси ҳам айнан, сўзма-сўз ҳолда такрорланган эмас. Мисралардаги яқинликни хис этган китобхон, уларнинг якунида фикрий янгиликка ундайдиган бошқа-бошқа сўз ва ифодаларга дуч келаверади. Ҳазаро яқин поэтик манзаралар тасвирида кутилмаган сўз ва иборалар қўлланаверади.

Буғина эмас, асарда стандарт ҳолат («стандартное положение»)ларда ҳам ҳар доим янгим вариацияларни қўллашга мойиллик сезилади. Биргина табиат тасвирини эсга олайлик. Асарнинг «Кириш» қисмидаги «Баҳор мадҳияси» ҳисобга олинмаса, «Қутадғу билиг»даги табиат тасвири одатда қахрамон «Ўғдулмиш» ҳаракатлари билан бəғлиқ ҳоллардагина берилади. Шунда ҳам биз фақат тун ва тонг тасвирлари билан танишамиз.

Ишнинг биринчи бобида (49-50-бетлар) тонг-саҳар тасвирига оид бир парчани (4859-4864) келтирган эдик. Бу ерда Ўғдулмишнинг Ўзғурмиш хузурига дастлабки ташрифи арафасидаги тасвирни кузатайлик:

Илал тэб туруб чиқты Оғдулмиш-э,

Ул эдгү қылынч бирлэ игдилмиш-э. (3242)

Атын мунды эвкэ йүз урды туруб,

Кэлиб түшти кирди йақа кур йарүб.

Йашық йанды йэркэ йақурды башын,

Йарук дунья мэнзи қаради эшин.

Куды этти кэсмэ, йарук йүз туды,

Сэвүг зулфы толды йуқару куды.

Туруб йунды қылды бу йатғу намаз,
Тошәк қулды, йатгы, удыб барды аз.
Бәлинләб удунды, котүрди башын,
Қара заны қылмыш йүзини эшин.
Туруб йунды, қылды йана тан намаз,
Дуъа қылды тасбеу йәмә кодты аз.
Толса турқу қалқан корүрди ушун,
Йарук йүз күләр – тәг йаруды ажун.
Эдәрләды тәркин атыны тутуб,
Қадашы тана барды эвдин туруб. (3250)

Ҳа, албатта, деб Үгдулмиш туриб чикди,
У (шундай) эзгу хулқ билан тарбияланган (эди).
Отини минди, туриб уйга томон йўналди,
Келиб (уйига) тушди, кирди, ёқа, белбоғини ечди.
Қуёш қайтди, бошини ерга яқинлаштирди.
Ёруғ жаҳон юзи зулмат пардаси билан қорайди.
(Осмон) зулфини туширди, ёруғ юзини ёпди,
Севимли юзи юқори ва қуйини қоплади (яъни оламини қоронғилик
қоплади).

Туриб таҳорат олди, хуфтан намозини ўқиди,
Ўрин (қилишларини) сўради, ётди (бир) оз ухлаб кетди.
Чўчиб уйғонди, бошини кўтарди,
Қора хабаш юзини пардалабди (яъни зулмат кетиб тонг ёриша
бошлабди).

Туриб таҳорат олди, яна бомдод намозини ўқиди,
Тасбеҳ ўгириб дуо қилди, яна бир оз кутди.
Гирдак зарин калкон (яъни қуёш) қаддини кўтарди,
Кулувчи чиройли юз каби (бўлиб) олам ёришди.
Туриб отини тезлик билан эгарлади,
Уйидан чиқиб қариндоши томон кетди.

Ушбу парчани тузилишига кўра бир неча қисмларга ажратиш мумкин:

1. Қахрамоннинг ўзи уйи томон йўналиши (3242-3243-байтлар).
2. Туннинг чўкиш тасвири. (3244-3245).
3. Ухлашга уриниш ва уйқу. (3246).
4. Тонгнинг ота бошлашига ишора. (3247).
5. Қахрамоннинг руҳий ҳолати. (3248).

6. Тонг отиши. (3249).

7. Қахрамоннинг йўлга тушиши. (3250).

Ўгдулмишнинг иккинчи марта йўлга чиқиши ҳолатини кузатиб, улардаги тасвирнинг айти принципларга таянишини кўриш кийин эмас. Биз белгиланган композицион қисмлар бу ерда (3858-3867-байтлар) ҳам айнан такрорланади. Аммо бу такрорлар фақат принцип ва мантиққагина тегишли бўлиб, сўзларнинг ўзи деярли янгича ифода шаклларига эга бўлади.

Биринчи ҳолда туннинг чўқиши Қуёш (йашық) номини келтириш билан бошланса, иккинчи ҳолда у истиоравий тарзда «Румый кызы» дейилади. Биринчи тасвирда тун «Йаруқ дунйа мэнзи қарарди эшин» дейилса, кейингисида «Ажун қыртышы болды зани йўзи» шаклини олади.

Ёки тун биринчи ҳолда «севикли маҳбубанинг сочи рангини олган» бўлса, кейинги ҳолда у «қора қуш тусига киради».

Бундай ўхшашликларни яна келтириш мумкин. Ҳатто учинчи ташриф тавсифида ҳам бундай яқинликлар жуда очиқ кўринади. Бироқ уларнинг бирортасида ҳам айнан такрорланадиган кенг манзаралар учрамайди. Ўша манзараларнинг умумий кўриниши такрорланса-да, унинг деталлари, кичик бўлаклари мутлақ янги бўлади.

Юсуф Хос Ҳожиб китобхон зехнини синовдан ўтказаётгандек бўлади. Айти тасвирни ўқиб туриб унинг такрорланаётгани мутлақо сезмай қолинади. Бунга эса шоир бадий вариациялар орқалигина эришган.

Ўрни келганда алоҳида таъкидлаш жоизки, Юсуф Хос Ҳожиб қаламига мансуб мазкур тасвирлар кейинги давр адабиёти вакиллари учун ҳам яхши ўрнак ва намуна мактаби вазифасини адо этган. Биз буни Хужандий ижоди мисолида кўришимиз мумкин.

...Саҳар вақтинда ким султони ховар
Жамолидин жаҳон бўлди мунаввар.

Олиб найза иликга хусрави Чин,
Щабаш султонини қавди жаҳондин.

Шаҳи машрик алам оламга урди,
Сипоҳи занги қўрқуб юз ёшурди.

Чикарди эрса шоҳ ханжар белиндин,
Ҳабаш султони қочти Рум элиндин.

Сипоҳи турк булдиса сипоҳи,
Азимат тутти хиндулар сипоҳи.

Хуруси субҳдам фарёд ошурди,
Кеча зоғи юмурткасини ёшурди.

Мазкур байтларнинг барчасидаги асосий фикр тонг тасвирини беришга қаратилган. Хўжандий саҳар пайтдаги қуёшнинг илк намоён бўлиш ҳолатини истиоравий тасвирларга ўраган ҳолда бошлар экан, Қуёшни Шарқ султони (“султони Ховар”) деб атайди. Қуёшнинг саҳар пайтида ўз нурларининг сочишини адиб “Жамолидин жаҳон бўлди мунаввар” дея баҳолайди. Бу Қуёш ўз ўрнига келди, тонг отди, қуёш кўринди демакдир. Шоир бу тасвирдан қаноат ҳосил қилмайди. Тонг палласини янада янгира, янада яхшироқ тасаввур қилиш имконларини қидиради. Энди шоирнинг кўз олдига жанг майдони келади. Бу майдонда икки бир-бирига душман бўлган томонларнинг аскарлари рўпара келишади. Бу майдонда Чин ва Ҳабаш султонлари ўз кучларини кўрсатиш учун шай турибди. Мазкур тасвирлар замирида юқорида айтганимиздек истиоравий тасвир етакчилик қилади. Шунда “хусрави Чиннинг тонг, қуёш ҳамда “Ҳабаш султони”нинг тун, коронғилик тимсоллари эканлиги маълум бўлади. Бу ҳақиқатда ҳам ҳарбий кучлар тўқнашган жанг майдонини эслатади; Чин ҳокони қўлига найза олиб ҳабаш султонини қувишга тушади. Яъни зулмат, коронғилик кундуз, ёруғлик олдида тоб беролмасдан чекинади. Демак, бу ерда ҳам гап тонгнинг отиши, туннинг кетиши устида бораётир.

Кейинги байт ҳам мазкур мавзунини давом эттиради. Бу ерда янги синонимлар ўша фикр ифодасига бўйсундирилади. “Ховар” ўрнига “Машрик”, “султон” ўрнига “шаҳ” сўзлари истифода этилади. Тасвирлашдаги асосий услуб бу бандда ҳам сақланади. Тонг лавҳаси ҳарбий атамалар воситасида тасвирланишда давом этади: Шарқ шоҳи дунёга ўз байроғини ўрната бошлади. Бундай асаъсаю дабдабани кўркмайдиган ғаним борми, зангиларнинг сипоҳи – лашкарлари кўркқанларидан қоча бошлашади (“юз

яшурди”). Кўриниб турибдики, бу ерда ҳам асосий ҳукм шу: кечанинг ўрнини кундуз олмақда.

Жанг давом этади шох белдаги ханжарни қўлига олади, яъни куёшнинг нурлари заминга етиб кела бошлайди. Буни кўрган ҳабаш султони Рум мамлакати (қоронғилик салтанати)дан кўч-кўронини кўтаришга мажбур бўлади. Хулоса яна такрорланади: тун ўрнига кундуз келди.

Сипоҳи турк бўлдиса сипоҳи,
Азимат тутти ҳиндулар сипоҳи.

Тўнг отишнинг асосий аломатларидан бири хўрознинг қийқириғидир. Парчанинг сўнгги байтида поэтик вариация мана шу детал орқали амалга ошади. Сахарнинг хўрози товушини кучайтирган бир пайтда қоронғилик (“кеча зоғи”) маҳв бўлади (“юмуртқасин яширди”)¹.

Аслида Юсуф Хос Ҳожиб томонидан келтирилган ҳамда муайян бир фикрнинг якуни ёки тасдиғи вазиғасини адо этадиган тўртликлар ҳам кўпинча, олдиндан давом этиб келаётган муайян бир фикрнинг вариацияси сифатида кўзга ташланади. Масалан:

Билиглиг, уқушлуғ билиб билса иш,
Билиглиг, уқушлуғ қыльцр қылса иш. (3127)

Ишни билса, билимли, заковатли билади,
Иш қилса, билимли, заковатли қилади.

Билим, ўқув ва идрокни улуғлашга қаратилган ушбу фикрлар кейинги мисраларда, тўртлик шаклида яна такрорланади. Аммо бу мантикий такрор ҳолос. Уларнинг ифода тарзи мутлақо ўзига хосдир:

Билиг бирлэ йазлур қамуғ тэрс түгүн,
Билиг бил, уқуш уқ, тирилгил оғүн. (3129)
Билиг ишкэ тутғыл тақы бил күни,
Тақы огрэн тур осанма бу күн. (3130)

Ҳамма қаттик тугун билим туфайли ечилади,
Билим бил, заковат ўрган, оқилона яшагин.
Билимни ишга солгин, тағин ҳар кун ўрган,
Тағин ўргана Бер, бугун ғофил бўлма.

Ходжанди. Латафатнаме. Книга о красоте. Введение, транскрипция и перевод, глоссарий, грамматический указатель Э.И. Фазылова. Тошкент, Фан, 1979, с. 38-39.

Айрим тўртликларда маснавийдаги баъзи мисралар тўлиғича такрорланиши ҳам мумкин:

Маснавийда:

Нэ корклүг сэвинч-ул киши адрылыб,
Саламат қавушса тил эйү кэлиб. (3256)
Не эдгү болур-ул қадашдын йыраб,
Барыб тэгсэ тушса йағуклук улаб. (3257)

Қандай ажойиб севинчки, киши айрилиб
Истаб келиб, саломатлик билан (яна топишса),
Қандай эзгу (иш) бўладики, қариндошдан айрилиб,
Яқинлик боғлаб, бориб етишса (яъни қидириб топса), учрашса.

Инсон зоти борки, айрилик азоби уни эзади, яқинларидан узоқда бўлиш унинг рухиятига салбий таъсир ўтказади. Аммо бу айрилиқларнинг сўнгида у ўз яқинларининг хузурига кела олса, улар билан кўришиш бахтига муяссар бўлса, бу ҳақиқий қувонч бўлади. Шоир уни ярашиқли севинч (“Нэ корклүг сэвинч”) деб баҳолайди. Ҳар икки байтга хос умумийлик шундаки, уларда яқинларнинг ўзаро кўришишлари, саломат ва осойишта ҳаёт кечиришлари улуғланиб, тақдирнинг турли тақозоларига кўра айрилишнинг ҳар қандай кўриниши қораланади. Энг муҳими, унда бир-бирларидан узоқлашган яқин кишиларнинг кўнглида яқинлик қилишга интилиш ҳиссининг мавжудлиги олқишланади. Ҳар икки байтда ҳам шу мавзу устувор бўлишига қарамасдан, уларнинг биринчисида умумийлик (ҳар қандай одам – “киши”), иккинчисида эса хусусий бир ҳолат “қадашдын йыраб” кетган кишиларнинг кўнглиларида яқинлик қилиш истагининг бардавом бўлиши кўрсатилади.

Айни мавзу Юсуф Хос Ҳожибнинг навбатдаги тўртлиги учун ҳам хосдир:

Қамуғ ғайыб өвлэр корүшсэ өзүн.
Сақынч болды қысга, сэвинчи узун. (3260)
Нэ корклүг болур, кор, киши адрылыб,
Саламат қавушса эки өз өзүн. (3261)

Ҳамма ғойиб (яъни айрилган) кишилар ўзаро кўришишса,
Аллам қисқа, севинч узун бўлади.
Қандай ажойиб бўлади, кўр, киши айрилиб,
Икковлон ўзаро саломат топишса.

Маснавийда:

Киши сэвсэ ғайбы, кор, эрдэм болур,

Кими сэвмэсэ эрдэм огтэм болур. (521)

Киши севса, (севимлининг) нуқсони фазилат бўлиб кўринади,
(Агар) ким севилмаса, фазилатлари нуқсон кўринади.

Тўртликда:

Көңүл кимни сэвсэ мун эрдэм болур,

Қамуғ тэтрүси он кукузы толур.

Көңүл кимни сэвсэ қамуғы сэвуг,

Кс эр көзкэ урса кор нмэз болур. (524)

Кўнгил кимни сувиб қолса, унинг нуқсонлари ҳам
фазилат кўринади,

Барча терсликлари ўнг (кўриниб) раҳналарга (яъни
камчиликлари) тўлади.

Кўнгил кимни севиб қолса, унинг бутун борлиғи
севимли кўринади,

Кўриб гурган кўз олдида урса, кўрмагандай бўлади
(яъни унинг айблари кўринмайди).

Тўртлик тилга олинган мавзунинг олдин кўрсатилмаган қирраларини кўрсатиш билан бошланади. Маснавий байтларида олдин яқин бўлиб, кейин бир-бирларидан муайян сабаб ёки тақдирнинг тақазоси билан айрилиб кетган кишилар устида сўз юритилган. Тўртликнинг объекти эса ҳар қандай сабабга боғлиқ бўлмаган ҳолда анча вақт ва масофа айирмасига тушиб қолган кўпчилик кишилар (“Қамуғ ғайиб өзлэр”)дир. Маснавийда ўзаро айрилиб қолган кишиларнинг қайта кўришиши хурсандчилик ва севинчга сабаб бўлиши қайд этилади. Айни мана шу фикр тўртликда янада ихчам, чиройли ва таъсирчан ифодасини топган: “Сақынч болды қысға, сэвинчи узун”.

Иккинчи байт билан тўртликнинг иккинчи ярми орасида матний яқинлик жуда кучли равишда сезилади. Уларни ёнма-ён қўйсақ бундай яқинликни янада аниқроқ тасаввур этишимиз мумкин бўлади:

маснавийда	тўртликда
<i>Нэ көрклүг сэвинч ул киши адрылыб</i>	<i>Нэ көрклүг болур, көр, киши адрилиб.</i>
<i>Саламат қавушса тилайу кэлиб,</i>	<i>Саламат қавушса эки өз өзун</i>

Такрорнинг шеърий асар табиати билан сиғишмаслиги бор гап. Аммо Юсуф Хос Ҳожиб асаридаги бундай яқинликларнинг асар бадииятига халақит бераётгани ҳақида гапириш ўринли бўлмайди, аксинча, бундай матний ва фикрий яқинликлар адибнинг тасвирлаш маҳорати, туркий тилнинг ички имкониятларини намойиш этишга бўлган астойдил ҳаракатини кўрсатади, холос.

Умуман. ўрта асрлар адабиётини кузатиб уларда такрорланиб турадиган вазиятлар, ўхшаш тасвирларни кўплаб учратиш мумкин. шунга қарамасдан ушбу вазиятлар, тасвирларда нимадир янги бўлади. нимадир кашф этилади. Ана шу «нимадир» китобхон фикрини янгликка, ўхшаш нарсалар орасида такрорланмас, янги ҳодисаларни ажратиб олишга ундайди. Назаримизда, ушбу ҳодиса моҳияти Юсуф Хос Ҳожибнинг бир тўртлигида жуда яхши ифодаланган:

Эди ма батығ ҳандаса сақышы,
Анын тэзгинүр, көр, ҳақимлар башы.
Акын-тэг барыр бу йэти қат көкүг,
Адырты сачым-тэг бирэр сақышы. (2747)

Ҳандаса ҳисоби жуда ҳам чуқурдир,
Ҳақимларнинг боши шу билан айланади (банд бўлади).
Бу етти қават кўкни селдек босади,
Унинг ҳар бир амали жала томчиси каби фарқланади.

Эътибор берилса, охириги мисрада ўрта аср фалсафасининг, дунёқарашининг, адабий-эстетик дидининг ўзига хос калити берилган. Олам ҳодисалари «жала томчиси каби фарқланади». Энди икки жала томчиси орасидаги реал фарқларни тасаввур қилиб кўринг. Уларни аниқ тасвирлаш имкондан ташқари нарсадир. Айни пайтда ҳар икки томчининг тамомила бошқа-бошқа эканлиги ҳам ҳақиқат. Бу ерда мавзу ва ҳолатларнинг янгилиги эмас, аксинча айни мавзу ва ҳолатларнинг янги гича шаклларда тақдим қилиниши муҳимдир.

Қуйидаги мисолда Юсуф Хос Ҳожиб бахт-саодат ва давлатнинг азиз ва муқаддас эканлигини қайд этади.

Арығ-ул бу қут қыв арығлық тилэр
Сүзүг-ул бу давлат сүзүгни йулар (2071).

Бахт ва қут пок нарса, у покизаликни талаб қилади,
Давлат – мусаффо, ҳалол, у софлик, ҳалолликни талаб қилади.

Кейинги мисраларда эса мана шу кайд қатъий хулосаларга айланиб боради. Бунинг учун эса яна бадийий вариация ёрдамга келади. Энди мана шу муқаддасликка зид бўлган ҳодисалар кўрсатиб берилади:

Бэги ичгүчи болса муфсид отун

Қамуғ ичгүчи болды будны бүтүн (2072).

Беги ичағон, фасодчи, пасткаш бўлса,

Борлиқ халқининг барчаси ичағон бўлади.

Бирники мингга, мингники туманга деган гап бор халқ орасида. Оддий одамлардаги камчилик ва нуқсонларнинг ҳам зарари катта, борди-ю жамиятнинг энг масъул аъзоларида, жумладан, бошлиқларда шундай камчиликлар бўлса нима бўлади? Албатта, ёмон бўлади. Агар халққа бош бўладиган одам ичкиликка муккасидан кетган, фиску-фасодга берилган, пасткаш бўлса-чи? Унда халқнинг аҳволига вой. Бундай халқнинг пешонасида шўри бор, дейиш мумкин. Гап мана шу ҳақда кетяпти. Бундай кишилар муқаддас бахт-саодатга, давлат ва бойликка ҳам муносиб эмасдир.

Давлат ва бахт-саодат муқаддаслигидан кейин бу мисраларнинг келиши тасодикий эмас. Адибнинг назарида муқаддасликни сакловчи асосий қафолат – эл-юртнинг бошлиқларидир. Агар бошлиқнинг ўзи бунга номуносиб бўлса-чи?! Унда унга бўйсунадиган, ундан намуна оладиган халқнинг аҳволи ҳам шунга муносиб бўлади.

Кейинги байт мазкур фикрни бошқачароқ тарзда акс эттиради. Одатда, оддий халқнинг хато ва камчиликларини, номуносиб ишларини унинг бошлиғи тузатиб боради. Бекнинг ўзи номуносиб бўлса-чи?

Қара тэнсизин барча бэглэр этэр,

Бэги қылса тэнсиз аны ким йэтэр.

Қора авомнинг номаъкулчиликларини беглар тузатади,

Беги номаъкул иш қилса, унинг иложини ким қилади.

Бунинг учун кишиларда бошқача бир тажриба мавжуд. Одатда ҳар қандай кир, ифлосланган нарсаларни кишилар сув воситасида тозалаб, поклаб олишади. Тасаввур қилинг, мана шу сувнинг ўзи кирланган бўлса, унда нима қилиб бўлади?

Арығсызны йалнуқ сувун йуб арыр

Қалы артаса сув нэкүн йуб арыр

Киши иглэсэ от отачы бэрүр,
Отачы игингэ эмин ким кылур (2075).

Нопок нарсани халк сув билан ювиб поклайди,
Агар сув ифлосланса, у нима билан ювиб покланади?
Одам дардга гирифтор бұлса, табиб дори-дармон қилади,
Табибнинг дардига ким дори-дармон қилади?!

Агар бошлиқнинг ўзи номуносиб хатти-ҳаракатлар эгаси
бўлса-чи?! Уни ким бартараф этади?!

Муаллиф фикрни яна давом эттиради. Энди мутлақа янги
мисол келтирилади. Одатда, инсонлар яроксиз, кир нарсаларни
сув билан покиза қилишади., тозалашади. Агар сувнинг ўзи кир,
ифлос бўлса-чи?! Унда нима қилиш мумкин бўлади?!

Навбатдаги байтда эса фикрнинг янада кутилмаган бошқа бир
ифодасии тақдим этилади: Кимда ким касал бўлса, соғлигини
йўқотса, унинг давоси учун табибга мурожаат этилади. Табиб уни
даволайди. Агар табибнинг ўзи касал бўлса-чи?! Уни ким
даволайди, тузата олади?!

Бадиий вариациянинг кўринишлари ниҳоятда хилма-хил
бўлиши мумкин. Унингн икки байтдан бошлаб бир неча
саҳифаларни ҳам ташкил этиши кузатилади.

Қуйида бадиий вариациянинг учта байт доирасида амал
қилганини кўрамиз:

Бор ичмэс кэрэк бэг фасад қылмаса
Бу эkki қылықдын қачар қут баса (2057)

Сүчигкэ сүчинсэ ажун бэглэри
Ачығ болды эл күн будун иглэри
Ойунқа авынса ажун тутгучы

Элин бузды болды өзи қултғучы (2059)

Бек ичимлик ичмайдиган, фасод қилмайдиган бўлиши керак,
Бу икки қилмишдан қут тезда қочади.

(Агар) дунё беклари ичимлик (маишат)га берилса,
Эл ва халқнинг дардлари (қисмати) аччиқ бўлади.

Жаҳонгир киши айш-ишратга махлиё бўлса,

Элини бузади (хароб қилади),ўзи (эса) тиламчи бўлиб қолади.

Ҳар учала байтда ичкиликка ружу қўйган кишинг
тақдиридаги мушкулотлар манتيқий кетма-кетликда кўрсатиб
берилади. Дастлаб ичкилик ва фиску фасоддан тийилишга ундаш
мавжуд. Бунинг натижасига (қачар қут) эътиборни тортиш
асосий ўрин тутади. Кейинги байт эса айни мана шу ҳодисага

алоқадор бўлган фожианинг миқёсини кенгайтириб кўрсатишга қаратилган. Учинчи байтда ҳам шу фикрнинг янгича талқини тақдим этилган. Энди бу ерда фожианинг унга сабаб бўлган кишининг ўзини ҳам четлаб ўтмаслиги алоҳида кўрсатилган.

Мазхкур мисолодаги яна бир жиҳат ҳам эътиборга моликдир. Унда тилга олинаётган номуносиб ҳаракат эгасининг ифодаси ҳам янги-янги ифодалар орқали тақдим этилётгани кузатилади. Эътибор беринг, дастлабки байтда у “бэг” сифатида қайд этилади. Бу ерда шундай ҳаракат эгасининг ёлғизлиги, яқкалиги, демакки, лзлиги ҳам назарда тутилган. Кейинги байтда эса у “*ажун бэглэри*” кўринишина эга. Юкорида кўрсатиб ўтилган фожа миқёсини кенгайтириб кўрсатишда бу ифода алоҳида аҳамият касб этади. Охирги байтда эса “*ажун тутғучы*” вариантга устунлик берилади. Бошқа жиҳатларни гапирмаганда ҳам такрордан қочиш янги ифождани юзага кедтирганини, бунинг натижасида эса кўзда тутилаётган поэтик маънонининг ўзига хос янгича оҳор касб этганини пайқаш қийин эмас.

Умуман, фольклор асарлари учун хос бўлган бадиий вариация Юсуф Хос Ҳожибнинг тасвир принципларидаги асосий ўринлардан бирини эгаллайди ва асар бадииятининг юксак мавқе касб этишига ўзининг тегишли улушини қўшади.

Бадиий вариация оғзаки ижод анъаналари асосида ёзма адабиётга ўтган бўлиб, ўзининг асосий хусусиятларни индивидуал ижод соҳасида ҳам сақлаб қолган. Бу ерда у ижодкорнинг бадиий маҳоратини аниқловчи шаклий кўрсаткичлардан бирига айланиб қолади.

Зеро, айна предмет, воқеа-ҳодиса ёки вазиятни ҳар галл янгича ифодалар билан тасвирлаш, аммо шунда ҳам унинг олдинги силсиласига алоқадор хусусиятларини сақлаб қолиш осон иш эмас. Булар ижодкордан ҳар томонлама маҳоратли бўлишни талаб этади. Мана шундай кескин ва қатъий талабларга дош бера олган адибгина бадиий вариация имконларидан кенг ва тўла фойдалана олиши. Шу билан бирга ўзининг индивидуал маҳорат қирраларини ҳам атрофлича кўрсатишнинг уддасидан чиқиши мумкин бўлади. Юсуф Хос Ҳожиб худди шу тоифага мансубдир.

Юсуф Хос Ҳожиб оғзаки ижодга хос бўлган тасвир принципларидан (бу ўринда бадиий вариациядан) фойдаланиш билан ўзининг ахлоқий-таълимий қарашларини турли-туман

шаклларда тақдим қилиш имконларини топади. Улар адиб тақдим қилаётган бадий материалнинг осон ўзлаштирилишини ҳам белгилаб беради. Айти пайтда бир хил фикрнинг ранго-ранг шакллардаги бадий ифодаси мантиқий мулоҳазалар рақсини жонлантиради, ана шундай фикрий ўйинлар ўз сеҳрига ўқувчи (китобхон)ни ҳам тортади, уни мафтун қилади. Эҳтимол, «Қутадғу билиг»даги «сеҳрли» нукталардан бири ҳам ана шу бадий вариация билан алоқадордир.

Буларнинг барчасида қадимги фольклор анъаналарининг излари очиқ кўриниб турибди. Демак, мазкур усул “Қутадғу билиг” матнида тасодифий бўлмасдан, қадимги туркий эпик анъаналарнинг янгича бир тарихий шароитдаги намоён бўлиш шаклидир. Унга ижодий ёндашган Юсуф Хос Ҳожиб асар поэтикасининг такрорланмас поэтик жаранг касб этишини таъминлаган.

Умуман, бадий вариация ҳам Юсуф Хос Ҳожибнинг тасвир принципларидаги асосий ўринлардан бирини эгаллайди ва асар бадииятининг юксак жаранг касб этишига ўзининг тегишли улушини қўшади.

ХУЛОСАЛАР

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” дostonи туркий ёзма адабиётнинг ниҳоятда мухташам ва доврукли обидасидир. Унинг бундай юксак мартабаларга эришуви адибнинг туркий халқлар фольклори билан ниҳоятда чуқурва жиддий танишуви, ўз асарида улардан ижодий фойдалангани, тасвир доирасига халқ оғзаки ижодига хос бўлган шакл ва усулларни дадил жорий этишга ҳаракат қилгани натижасидир.

Асарда фольклорга хос бўлган тасвир принциплари ҳам кенг қўлланган. Албатта, улар фольклорда қандай бўдса, шундайлигича эмас, балки Юсуф Хос Ҳожибнинг поэтик мақсади ва ниятига мос ва мувофиқ ҳолда қайта ишланган ва ёзма адабиёт талабалари билан уйғун тарздагина қўлланган.

Биргина асардаги ҳайвонот образларининг поэтикасидаёқ адабининг бу борадиги маҳорати жуда ёрқин тарзда намоён бўлган. Адиб ҳайвонот образларидан ўз фалсафий-дидактик ғояларининг бадиий жиҳатдан пухта ва пишиқ, ишонарли ҳамда таъсирчан ифодалашда жуда катта санъаткорлик билан фойдаланган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг сўзга муносабатида, сўздан, хусусан, поэтик сўздан фойдаланишида ҳам фольклор аънаналарининг баракали таъсири сезилади. Сўз ва нутқ одоби масалаларида адибнинг бир томондан, фольклордаги мавжуд аъналарга, иккинчи томондан, ёзма адабиётнинг ўзига хосликлари, ниҳоят учинчи томондан файласуф, мутафаккир шоир сифатида ўз кузатишларига таянгани кўзга ташланади. Буларнинг барчаси яхлит ҳолда асардаги юксак бадииятнинг такрорланмас жаранг ва мутлақо янгича оҳорлар билан юзага келишида бош омил вазифасини адотэтган.

Бу ҳолат «Қутадғу билиг»даги эпитетларнинг қўлланишида ҳам кузатилади. Уларга таяниб туриш айтиш мумкинки, Юсуф Хос Ҳожиб ўзигача бўлган даврлардаги мавжуд оғзаки ва ёзма адабиёт аънаналарини пухта ўзлаштирган ҳолда ўз асарида туркий халқларнинг юксак поэтик иқтидорини кўрсатиб бера олган.

Шоирнинг юксак салоҳияти, сўзни ҳис этиш ва бошқаларга ҳам шундай бадиий тароватни етказиш иштиёқи фольклордаги

бадий вариацияларнинг ёзма адабиётдаги такрорланмас намуналарининг яратилишига олиб келган.

“Кутадғу билиг” сингари фалсафий-дидактик йўналишдаги дostonнинг ўқимишлилиги, юксак бадиияти, поэтик топилдикларнинг фавқулodда такрорланмас жарнги, инсон руҳиятига кўрсатадиган таъсири Юсуф Хос Ҳожибнинг халқона анъаналардан пухта ва самарали фойдалана олиш маҳоратиға уйғун ҳолда таъминланган.

XI-XII асрлардаги туркий халқлар ёзма адабиёти жаҳон маданияти тарихиға ўзининг ниҳоятда кучли ривожии билан кириб келди. У кўп жиҳатдан кейинги даврлар адабиётининг тараққиёт йўлларини ҳам белгилаб берди. Бу давр адабиётининг энг асосий тархий маданий ҳамда адабий эстетик аҳамияти ҳам мана шунда. Ушбу давр адабиётининг бу қадар юксак даражаға кўтарилишида эса ўтмишдаги миллий, айниқса, сўз санъати соҳасидаги анъаналар белгиловчи, ҳал қилувчи ўрин тутади.

XI асрда Ўрта Осиё ва шарқий Туркистонда юз берган кучли маданий ва илмий тараққиёт жаҳон халқлари тафаккури тарихида алоҳида ўрин тутади.

Араб халифалигидан ажралиб чиқиб амалда мустақил ижтимоий ва сиёсий ҳаётини қурган Ўрта Осиё халқлари илм-фан, маданият ривожини шундай юксакликка кўтардиларки, бу давр туркий халқлар тарихида буюк кўтарилиш даври бўлиб тарихға кирди.

Ана шу даврда Махмуд Замаҳшарий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абулқосим Фирдавсий, Махмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб каби буюк ижодкорлар ўзларининг ўлмас асарларини яратдилар.

Юсуф Хос Ҳожиб қаламиға мансуб «Кутадғу билиг» асари ўша даврда вужудға келган қомусий асарлар силсиласидан муҳим ўрин олган. «Кутадғу билиг» бадииятида араб-форс адабиётининг, ҳинд-тибет ҳудудида амал қилган ижтимоий мафқуранинг таъсири ҳам мавжуд. Аммо унинг ўзагини соф туркий анъаналар, қадим миллий маданиятға бевосита дахлдор бўлган қадриятлар ташкил этади.

Қадимги туркий адабиёт («Кутадғу билиг» тимсолида) нинг кейинги давр туркий адабиётининг тараққиёт ва равнақидаги ўрни ва аҳамияти ҳаддан ташқари бекиёсдир. Унинг мазмун мундарижаси, образлилиги, услуби ўрта асрлардаги дидактик

достончиликка жуда кучли таъсир кўрсатди. XI аср адабиёти, хусусан, «Кутадғу билиг» ҳақида гапирганда, уни бемалол туркий ёзма адабиёт биносидаги тамал тошларидан деб айтиш мумкин ва лозим.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари ниҳоятда содда сюжет тузилишига эга. Аммо ана шу содда сюжет тузилиши ҳам тўла тўқис туркий фольклор заминига таянади ва ундан ўсиб чиққан. Асардаги фольклор мотивлари тўлиғича ушбу фикрни тасдиқлайди. Умуман, асарда туркий фольклордаги (хусусан, эпослардаги) мотивларга кучли ҳамоҳанглик жуда кучли ва эркин тарзда намоён бўлган. Алоҳида таъкидлаш жоизки, ана шу намоён бўлиш шаклларининг ўзи ҳам ниҳоятда хилма-хилдир.

Айрим мотивлар «Кутадғу билиг» таркибида оғзаки ижодга хос бўлган анъаналарнинг оддий («онгсиз») инерция сифатида юзага келган бўлса (ғайритабиий хислатлар, фарзандсизлик), баъзи бир мотивлар асардаги асосий композицион элементлардан бири сифатида намоён бўлади. Бунга синов, тонг саҳар, туш, учлантириш мотивларини киритиш мумкин. Булар асарда алоҳида, муҳим ўрин тутади ҳамда воқеа-ҳодисаларнинг боши, ривожланишига (тонг саҳар, туш, учлантириш мотивлари) ёки қаҳрамон характеридаги муайян жиҳатлари (синов, туш мотивлари) очишга хизмат қилади.

«Кутадғу билиг»даги қаҳрамонни синаш мотивини кузатиб, унинг фольклор жанрларидаги айни мотивнинг аналоги сифатида юзага келганини қайд этиш мумкин. Фақат фольклордаги ҳам жисмоний, ҳам маънавий хусусиятларни синаш асосида юзага келган бу мотив «Кутадғу билиг» асарида фақат ва фақат ахлоқий-маънавий хусусиятлар синовига бўйсундирилган. Зеро, бу асарнинг бевосита мазмун моҳияти билан ҳам, унинг мақсад ва вазифалари билан ҳам чамбарчас боғлиқ ҳолда юзага чиқади.

а. Тонг саҳар мотиви ҳам «Кутадғу билиг» композицияси учун хосдир. Бу мотив ўзбек фольклорининг кўплаб жанрларига мансуб. У туркий халқларнинг деярли барчасида учрайди. Бу икки ҳолат ушбу мотивнинг нисбатан қадимий шаклланиш даврига ишора қилади. Шакл ва функция жиҳатидан баҳор (ёз) ҳам тонг мотивининг айнидир. Уларнинг зидди сифатида окшом (кечаси, тун), куз (қиш) мотивлари юзага келган. Ушбу мотив бевосита инсон тақдири билан алоқалантирилади. Юсуф Хос

Ҳожиб ўз ижодида бу мотивнинг кўплаб кўринишларини табиқ эта олган. Улар воситасида эса ўзининг потик ниятларини янада гўзалроқ ва таъсирчанроқ тарзда ифодалашга эришган. Зеро, “санъатнинг асл кудрати – ҳар бир авлод онгида янгилашиб, ҳар бир кўнгилда рост мазмун касб эта олишида, ҳаётни, коса давронни бадий тимсолларда, кодларда муҳрланганида намоён бўлади. Бу ўринда ҳеч бир сунъийлик йўқ. Аксинча, ботиний мазмундан холи асар – санъатта бегона”¹.

Туркий фольклорда кенг тарқалган ва «Қутадғу билиг» компазициясида асосий ўрин тутадиган мотивлардан бири тушдир. Туш қаҳрамон тақдиридаги ниҳоятда жиддий ўзгаришлар билан боғлиқ.

«Қутадғу билиг»даги туш мотиви асар сюжетининг ривожиди алоҳида ўрин тутайди ва муҳим компазицион вазифани бажаради. Бу вазифа биринчидан, асардаги воқеаларнинг кейинги ривожига кўрсатган таъсири билан белгиланса, иккинчидан, асардаги икки етакчи қаҳрамон (Ўзғурмиш ва Ўгдулмиш) образларининг тегишли қирраларини очиб бериши билан характерланади.

Туркий ёзма адабиётнинг XI асрдаги энг йирик ёдгорлиги бўлган «Қутадғу билиг»даги туш мотиви миллий-адабий аънаналар заминида юзага келган ва бу аънаналарнинг ўзи ҳам анча қадимги даврларга бориб тақалади.

Туш мотивининг «Девону луғотит турк» асаридаги бадий парчаларида мавжудлиги ва бу мотив билан алоқадор образлар комплексининг бевосита миллий-адабий аънаналар билан зич алоқадорлиги туркий адабиётнинг бу борадаги бой тажрибаларидан далолатдир. Демак, «Қутадғу билиг»да намоён бўладиган ушбу мотив, унинг асар сюжети ва компазициясидаги ўрни ҳеч тасодифий бўлмасдан, алақачон миллий-адабий тажрибалар жараёнида ўтиб келган.

Юсуф Хос Ҳожиб маҳорати шундаки, туш мотиви билан боғлиқ образлар талқинида фольклор аънаналарга таяниб туркий, халқона тасаввур ва этиқодларга асосланган образларга янгича маъно ва талқинлар бера билди.

Асардаги туш таъбири билан боғлиқ талқинларнинг туркий ёзма адабиётдаги янги ҳодиса эканлигини, шунга кўра уларнинг фақат адабий жиҳатдангина эмас, балки тарихий-этнографик,

---

Турдимов Ш. Эпос ва этнос. – Тошкент, Ўзбекистон. 2012, 5-бет.

миллий психологик нуқтаи назардан ҳам ниҳоятда муҳим ва катта аҳамиятга молик эканлигини ҳам таъкидлаш лозим. Зеро, бу таъбирлэр XI асргача бўлган тасаввур ва эътиқодлар асосида шаклланган бўлиб, муайян даражада уларни умумлаштиради, туркий халқларнинг ўша даврдаги дунёқарашларини акс эттиради. Улар бу борада кейинги даврлардаги факт ва маълумотлар, айниқса, уларнинг миллий анъаналар билан алоқадорлик даражаларини белгилаш учун ўзига хос «ўлчов бирлиги» вазифасини адо этиши мумкин.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асарида намоён бўладиган сўз ва сўзга, хусусан, бадий сўзга муносабатда ҳам фольклор анъаналарининг изчил давоми ва тараққиёти кўзга ташланади.

Умуман, «Кутадғу билиг»нинг туркий халқлар фольклори билан узвий алоқадорлиги, боғликлиги туркий ёзма адабиётнинг мазкур шоҳ асарининг ўзи мансуб бўлган халқ ҳаёти билан нақадар чамбарчас боғлиқ эканлигига ёрқин далилдир.

Зеро, «Кутадғу билиг»нинг асрлар сарҳадларидан бемалол, мардонавор тарзда ўтиб келиши мана шундай ҳаётбахш омиллар натижасидир. Юсуф Хос Ҳожиб ижодининг бевосита миллий-маънавий заминга таяниганлиги эса унинг маҳорат даражасини ҳам, асарининг абадиятини ҳам таъминлаган олий кафолат бўлганлиги аниқдир. Шунинг учун ҳам бундай юксак ижод намуналари ҳар доим халқ ардоғида бўлаверади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. Тошкент, Ўзбекистон, 2009.
2. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент, Шарк, 1998.
3. Каримов И. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. – Тошкент, Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент, Маънавият, 2008.
5. Абдурахмонов Ф. «Кутадғу билиг» асари ҳақида. Научные труды ТашГУ и Ферганского Госпединститута. вып. 377. Гуманитарные и естественные науки. Ташкент-Фергана, 1970. с. 186-190.
6. Абдурахманов Г.А. К переводу «Кутадгу билиг» на русский язык. – (СТ, 1970 № 4, с.120-126.
7. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил, Тошкент, Ўқитувчи, 1982, 167-бет.
8. Аджиев А.М. Кумыкская народная поэзия. (Вопросы типологии и связей в историческом освещении). Махачкала. Дагестанская книжное изд-во, 1983, 118 с.
9. Аджиев А.М. Специфика, связи и типологии кумыцкого песенного фольклора в историческом освещении. Дисс.док. филол. н., Ташкент, 1988, – 450 с.
10. Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (XVI –XIX аср I ярми). – Т.: Фан, 2009.
11. Акрамов Ф. Тотемистик мифлар. – ЎТА. 1978, № 3, 39-42-бетлар
12. Акрамов Ф. Мифологиянинг айрим эпик жанрлар билан ўзаро муносабати. – Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент., «Фан», 1981, 149-157-бетлар.
13. Алиев А. «Кутадғу билиг» ва «Девону луғот ит-турк»нинг Наманган шеваларига муносабати. – ЎТА.1970, № 5, 35-37-бетлар.
14. Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 14-том. Матни изохлар билан нашрга тайёрловчи С.Ғаниева, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1998.
15. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, изд-во «Наука», Сибирское отделение, 1980, с.96-115.
16. Алпомиш. Ўзбек халқ қахрамонлик эпоси. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи Т.Мирзаев. – Тошкент, «Фан» нашриёти, 1999, 832 бет.
17. Алтын-арығ. Хакасский героический эпос, Запись и подготовка текста, статья, пер. и комментарии В.Е. Майногашевой, – М. Наука, 1988.

18. Андрианова – Перец В.П. Древнерусская литература и фольклор. Л. Наука, 1974, – 171 с.
19. Асланов В.И. О метафорических переносах в средневековой тюркоязычной поэзии. СТ, 1970 № 6, с. 48-54.
20. Асланов В.И. О лексических параллелях в «Кутадгу билиг» и азербайджанском языке. СТ., 1970 № 4, с. 43-47.
21. Асқаров С.А. Абдулла Қодирий ижодида фольклорнинг баъзи масалалари. ЎТА, 1973, № 1, 19-22-бетлар.
22. Ауэзов М. Мысли разных лет, Алма-Ата, 1962. – 220 с.
23. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Т.: 2007.
24. Базанов В. От фольклора к народной книге. – Л.: Наука, 1973. – 229 с.
25. Базен Л. Человек и понятие истории у тюрков Центральной Азии в УП в – в кн.: Зарубежная тюркология, вып. 1. Древние тюркские языки и литературы. – М.: Наука, 1986. с 345-360.
26. Банзаров Д. Собрание сочинений. М.: изд-во АН, 1955, 374 с.
27. Баролина И. Поэма «Кутадгу билиг». В кн.: Наука быть счастливым... с 101-115.
28. Бартольд В.В. Богра-хан, упомянутый в «Кутадгу билиг». Соч., т У, М., Наука, 1968, с 420.
29. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Соч., т. П., ч 1 М.: Наука, 1963. с. 40-47.
30. Басилов В.Н. К вопросу о генезисе образа Коркут-ата. М.: Наука, 1964. 9 с.
31. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа, 1962.
32. Баскаков Н.А. Роль уйгуро-карлукского литературного языка-Карахандиского государства в развитии литературных языков средневековья. Сов. Тюрк., 1970, № 4 с 13-19.
33. Бахт излаган йигит. Нашрга тайёрловчи С. Умаров. – Тошкент, 1981.
34. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М.: Художественная л-ра, 1965, 527 с.
35. Бектемир ботир. Нашрга гайёрловчилар М. Афзалов, К. Имомов. Ўзбек халқ эртақлари. Тўплам Тлшкент, «Ёш гвардия» 1981 100-111-бетлар.
36. Березин И.Н. Турецкая хрестоматия, Казань 1857, т.1. с 193.
37. Бернштам А. Социально-экономический строй орхоненейских тюрков VII-VIII вв. – М.-Л.: 1946. 193 с.
38. Беленицкий А.М., Маршак Б.И. Черты мировоззрения согдийцев в VII-VIII вв. в искусстве Пенджикента. В кн.: История и культура народов Средней Азии древность и средние века. М.: Наука, 1976, с 75-89.

39. Бертельс Е. Э. К вопросу о традиции в героическом эпосе тюркских народов. Сов. Восток. IV, М.-Л.: 1947, с 73-79.
40. Бертельс Е.Э. Изречение Ибрахим ибн Адхама в «Кутадгу билиг». Суфизм и суфийская литература., М.: Наука, 1965.
41. Бертельс Е.Э. Подготовка к изданию намаганской рукописи «Кутадгу билиг». – Литературная газета. 1945 10 марта.
42. Бертельс Е.Э. Роман об Александре. М.: Наука, 1948.
43. Бертельс Е.Э. «Хабат ал-хакайик» Ахмад Югнаки. Труды САГУ новач серия, вып.3 кн. 1., Самарканд, 1945, с 162.
44. Биткеев Н.Ц., Овалов Э.Б. Калмыцкий георический эпос «Джангар». См. «Джангар...» с. 384-409.
45. Биткеев Н.Ц., Овалов Э.Б. Обзор сюжетов песен «Джангар не вошедших в издание». См Джангар... с. 410-430.
46. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, 1. М.-Л.: изд-во АН СССР, 1950, IXXXV 380 с.
47. Благова Г.Ф. «Кутадгу билиг», «Бабур-наме»и методика историко-лингвистического сопоставления. Сов. Тюрк., 1970, № 4, с 32-39-.
48. Бойчечак. Болалар фольклори, мехнат кўшиклари. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи О. Сафаров ва К. Очилов, Тлшкент, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984, 336-бет.
49. Бомбачи А. Тюркские литературы. Введение в историю и стиль. В. Кн.: Зарубежная тюркология..., с. 191-293.
50. Боргояков М.И. Гуннско-тюркский сюжет о прорадителе олене (быке). Сов. Тюр., 1976, №3, с. 312-331.
51. Бородина В.А. Восприятие поэзии Востока. – М.—СПб, Диля, 2001.
52. Бутанаев В.Я. Мир хонгорского (хакасского) фольклора. – Абакан, 2008.
53. Бутанаев В.Я. Традиционный шаманизм Хонгорая. – Абакан, 2006.
54. Валиди А.З. Восточные рукописи в Ферганской области. ЗВОРАО, 1974, т XXII, Спб, 1965 312-331.
55. Валитова А.А. К вопросу о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг». Сов. Восток. М.: 1958, № 5, с. 88-102
56. Валитова А.А. Типология восточной поэмы (проблемы развития жанра в процессе взаимосвязей тюркоязычных литератур).- Сов. Тюрк., 1973, № 4, с 31-32.
57. Валитова А.А. К вопросу о классовой природе Карахханидского государства. Труды Киргизского филиала АН СССР., вып.1., Фрунзе. 1942., с. 127-136.

58. Валитова А.А. К вопросу о мировоззрении Юсуфа Баласагунского политические поучения среднеазиатского мыслителя XI века. КСИНА, вып., 71., М.: 1964, с. 99-125.
59. Валитова А.А. К изданию критического текста и перевода «Кутадгу билиг». КСИНА., т. ХУП, М.: 1961, с. 77-88.
60. Валитова А.А. О некоторых поэтических особенностях «Кутадгу билиг». М. Восточная литература, 1960. с. 12.
61. Валитова А.А. О некоторых терминах «Кутадгу билиг». КСИНВ, вып. 1963. М, 1962., с. 111-123.
62. Валитова А.А. Отражение легенды об Александре Македонском в «Кутадгу билиг». КСИНА. Вып. 15., М. 1964., с. 40-25.
63. Валитова А.А. Этнонимы в тюркоязычной памятнике XI века, «Кутадгу билиг» М., Наука., 1964, 12 с.
64. Валитова А.А. Юсуф Баласагунский и его «Кутадгу билиг». КСИАВ АН СССР, 1952, №4., с. 56-63.
65. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.: Фан, 1974.
66. Введение в литературоведение. Под общ. ред. Л.М.Крупчанова. – М.: 2009. – 416 с.
67. Веселовский А.Н. Историческая поэтика, – М.: Художественная литература. 1940, 648 с.
68. Габриэли Ф. Основание тенденции развития в литературах ислама. В кн.: Арабская средневековая культура и литература. Сб. статей зарубежных ученых, – М.: Наука, 1978.
69. Габен А. Культура письма и печатания у древних тюрков. Зарубежная тюркология... С 159-190.
70. Габен А. Древнетюркская литература..-в кН. Зарубежная тюркология.. с. 294-344.
71. Габышева Л.Л. Цвето – и зоосимволика В Якутском эпосе олонхо.-Советская тюркология., 1984, №3.
72. Гафуров Б.Г. Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток, – М., Наука., 1980.
73. Горький А.М. Адабиёт хақида. Тошкент, Ўздавнашр, 1960, 380-бет.
74. Госман Х. Шигър тўзелеше. Кэзан, Татарстан китаб нашриёти, 1975. 192-бет.
75. Гребнев Н. Истоки и устья. Переводы из узбекской поэзии. Ташкент.: изд-во им. Гуляма, 1983, с 181-237.
76. Грюнебаум Г. Литература в контексте исламской цивилизации. В.кн.: Арабская средневековая культура.
77. Гузев В.Г., Дулина Н.А., Тугушева Л.Ю. Тюркологическая конференция 900 летю «Кутадгу билиг» Юсуф Баласагуна. Сов.тюрк., 1970., №4 с 136-140.

78. Гуликаҳках. Нашрга тайёрловчилар З.Хусайнова. Ўзбек халқ эртаклари, тўплаам, Тошкент, «Ёш гвардия», 1981, 27-31-бетлар.
79. Гумилев Л.Н. Древние тюрки, – М.: Наука., 1967 504 с.
80. Гуревич А.Я. Категория средневековой культуры. – М.: Искусство., 1984, 284 с.
81. Гўрўгли дostonлари. Далли, айтувчи Эрганш Жуманбулул ўгли, нашрга тайёрловчи М. Алавия, Тошкент «Фан» 1962, 214-бет.
82. Гўрўгли дostonлари. Равшан, айтувчи Эрганш Жуманбулбул ўгли, ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф., Тошкент, «Фан», 1965, 206-бет.
83. Далгат У.Б. Литература и фольклор. Теоритические аспекты, – М.: Наука, 1981, 303 с.
84. «Девону луғот ит-турк». Индекс-луғат., Ғ.Абдурахмонов ва С.Муталибовлар иштироки ва таҳрири остида, Тошкент, : «Фан», 1965, 206-бет.
85. Джангар. Калмыцкий героический эпос. Составление тома, подготовка текстов, исследование, комментарии и словарь Н.И. Биткеева и Овалова Э.Б. – М.: ГРВЛ, 1990, 475 с.
86. Дмитриева Л.В. Хуастанифт: введение, текст, перевод. В кн. Тюркологические исследования, -- М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963., с 214-232.
87. Дьяконова Ю.Н. Якутская сказка (русско-якутские взаимосвязи) – Л.: Наука., 1990, 134 с.
88. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 с.
89. Елисеев Д.Д. Новелла Корейского средневековья (эволюция жанра), – М.: Наука, 1977, 213 с.
90. Емельянов Л. И. Методологические вопросы фольклористики, – Л.: Наука, 1973, 206 с.
91. Емельянов Н. В. Якутские пословицы и поговорки. Якутск. 1962, 96 с.
92. Емельянов Н. В. Сюжеты Якутских олонхо. – М.: Наука, 1980. 250 с.
93. Ёрматов И. Стилизация характеридаги фольклорзмлар. – ЎТА, 1984, № 3, 31-35-б.
94. Ёрматов И. Ҳозирги ўзбек лирикасидаги синтезлашган фольклоризмлар хусусида. – ЎТА, 1985, №2, 35-39-бетлар.
95. Ёрматов И. Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари. – ЎТА, 1982, № 2, 54-59-бетлар.
96. Жуковская Н.А. Ламаизм и ранние формы религии. – М.: 1977.
97. Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. – Тошкент, Ўзбекистон, 1990.
98. Жалолов Ғ. Ҳамза поэзияси ва халқ оғзаки ижоди. – Т.: Фан, 1975, 56-бет.

99. Жалолов Ғ. Ўзбек фольклорида жанрлараро муносабат. – Т.: Фан, 1979. 190-бет.
100. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974, 727 с.
101. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ОГИЗ, 1947. с. 140-142.
102. Жорхун Мастон. Айтувчи Қодир Раҳимов, ёзиб олиб нашрга тайёрловчилар М.Муродов ва А. Эргашев. – Нурали, дostonлар, Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 45-117-бетлар.
103. Жўраев М. Эртақлардаги анъанавий уч йўл мотивининг генезиси. – ЎТА 1983, №3, 31-37-бет.
104. Жўраев М., Нарзиқулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. Т.: 2006.
105. Жўраев О. «Қутадғу билиг» дostonи. Совет мактаби, 1974 № 6, 34-37-бетлар.
106. «Зар кокилли йнгит», нашрга тайёрловчилар М. Афзалов, К Имомов. Ўзбек халқ эртақлари, тўплам. Т.: «Ёш гвардия», 1981, 137-142-бетлар.
107. Зайончковский А.К. К изданию средневековых памятников тюркской письменности (XI-XVI вв.). – Вопросы языкознания, 1967, № 6 с. 80-89.
108. Зевархон. – Тохир ва Зухра. Дostonлар. Айтувчи Раҳматулла Юсуф ўгли, нашрга тайёрловчи М. Саидов. – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 77-124-бетлар.
109. Иванов В.В. Заметки о типологическом и сравнительно-историческом исследовании римской и индоевропейской мифологии, Труды по знаковым системам. IV, Ученые записки Тартуского гос. ун-та, вып, 236, –Тарту, 1969, 534 с.
110. Иванов С.Н. О «Благодатное знании» Юсуфа Баласагунского. В. Кн.: Юсуф Баласагунский. Благодатное знание., Издание подготовлено С.Н. Ивановым, – М. Наука, 1983, с 518-538.
111. Илларионов В.В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо. – Новосибирск, 2006.
112. Ильминский А.И. Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка с приложениями. – Ученые записки Казанского ун-та, за 1861, – Казань, 1962, с. 24-31.
113. Имомов К. Ўзбек халқ эртақлари. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. –Т.: Фан 1981, 62-96-бетлар.
114. Исҳоқов Ё. Поэтик анъана ва индивидуал услуб. – ЎТА. 1978, №1, 33-39-бетлар.
115. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983.
116. Исҳоқов М., Содиков Қ., Омонов К. Мангу битиглар. – Тошкент, 2009. – 116 бет.

117. Ыбыраев Ш. Эпос элеме. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы, 1993.

118. Караев О. О терминах и названиях в поэме «Кутадғу билиг». – СТ. 1981. № 3.

119. Каримов Қ. «Кутадғу билиг»нинг тузилиши ва вазни. – Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб, – Т.: Фан. 1961, 152-164-б.

120. Каримов Қ. «Кутадғу билиг»нинг топилиши ва ўрганилиши. Тарихидан. Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб, – Т.: Фан. 1961. 109-116-бетлар.

121. Каримов Қ. Буржларнинг туркча номи ҳақида. – ЎТА. 1962. 1-сон, 71-72-б.

122. Каримов Қ. «Утадғу билиг» тилида келишик аффикслари ва уларнинг қўлланишидаги фонетик қонуниятлар. ЎТА, 1962, 2-сон, 62-67-б

123. Каримов Қ. «Кутадғу билиг» тилида замон ва макон келишиклари (жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш) нинг англатган маънолари ва функцияси. – ЎТА. 1962, № 4, 38-40 -б.

124. Каримов Қ. «Кутадғу билиг» асарида –ки, -ким боғловчисининг ишлатилиши ҳақида баъзи мулоҳазалар. – ЎТА. 1963, 5-сон, 36-41-б.

125. Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб ва «Шоҳнома». – Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1965, 8-сон, 62-бет.

126. Каримов Қ. «Кутадғу билиг» асарида учрайдиган шахс номлари. – ЎТА. 1962, 2-сон 42-47-б.

127. Каримов Қ. Тўққиз аср йўл босган китоб. – Гулистон, 1969, № 6, 24-б.

128. Каримов Қ. Болосоғунли Юсуф ҳаётининг баъзи саналари. – ЎТА. 1970, 4-сон 66-67-б

129. Каримов Қ. «Кутадғу билиг»ни транскрипция ва тавсиф қилиш принциплари. – ЎТА. 1970. 5-сон 28-34-б.

130. Каримов Қ. Ғалат ўқилган бир рубойи хусусида. – ЎТА. 1973, № 3, 75-77-б.

131. Каримов Қ. Восита келишиги. «Кутадғу билиг» материаллари асосида. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Т.: Фан 1977, 47-54-б.

132. Каримов Қ. Илк бадий дoston. – Т.: Фан, 1976.

133. Каримов Қ. Қарилардан қари битиг. – ЎТА. 1989, № 6, 3-6-б.

134. Каримов Қ. Илк туркий маърифатнома. – Маърифат газетаси. 1991 19-декабрь.

135. Каримов Қ. Некоторые вопросы композиции, метра и жанра «Кутадғу билиг». – СТ. 1973 № 2. с. 100-104.

136. Катанов Н.Ф. Хакасский фольклор. Из книги «Образцы народной литературы тюркских племен», т. XX. – СПб 1870, Абакан,

хакасское книж. изд-во, 1963, составление и общая редакция П.А. Троякова, 164 с.

137. Келиной қушиқлари. Халқ қушиқлари, ёзиб олувчи ва тўплаб нашрга тайёрловчи О.Собиров. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, -240 б.

138. Кенжа ботир, нашрга тайёрловчи М. Афзалов, К. Имомов. Ўзбек халқ эртаклари, тўплам, – Т.: «Ёш гвардия», 1981, 55-64-бетлар.

139. Кляшторный С.Г. Эпоха «Кутадгу билиг». – СТ. 1970, № 4, с 82-86.

140. Ковалевская В.Б. Конь и всадник. – М.: Наука, 1977.

141. Кононов А.А. Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме «Кутадгу билиг». – СТ, 1970, № 4, с. 3-12.

142. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание», в кн.: Юсуф Баласагунский. Благодатное знание., издание подготовил С.Н. Иванов., – М.: Наука., 1983, с 495-517.

143. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологических сборник, 1975, – М.: Наука, 1978, с 156-179.

144. Корогли Х. Алп Эр Тонга и Афрасияб по Юсуфу Баласагуни, Махмуд Кашгари и другим авторам. СТ., 1970, №4, с 108-115.

145. Корогли Х. Узбекская литература. – М., Высшая школа, 1976, 224 с.

146. Корогли Х. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана, – М.: Наука, 1983, 336 с.

147. Корогли Х. Песни Коркута. – СТ, 1971, № 2 , с 108-118.

148. Кошғарий Махмуд. Туркий сўзлар девони. Девону лугат ит-турк, уч томлик, 1-том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов, – Т.: ЎзФан, 1960, 499-бет.

149. Кошғарий Махмуд. Девону лугат ит-турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Тошкент: Фан. т. II 1961.

150. Кошғарий Махмуд. Девону лугат ит-турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Тошкент: Фан. т. III. 1963.

151. Кравцов Н.И. Русская проза второй половины XIX века и народное творчество, – М.: Наука, 1972.

152. Криничная Н.А. Русская народная историческая проза. Вопросы генезиса и структуры., – М.: Наука, 1989.

153. Кузьмина Е.Е. Распространение коневодства и культа коня у ироноязычных племен Средней Азии и других народов старого света. – В кн.: Средняя Азия в древности и средневековая история и культура. – М.: Наука, 1977, с 28-52.

154. Кулса –гул, йигласа – дур. Эртаклар. Айтувчи Абдуғафур Шукуров, нашрга тайёрловчилар З. Хусаинов ва Б. Саримсоков. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 302-б.

155. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас», Фрунзе, «Блым», 1983 с. 302.

156. Кудияров А.В. Художественно стиливые закономерности эпоса монголоязычных народов // Фольклор: Образ и поэтическое слово в контексте. М., 1984. С. 10-17.
157. Линин А.М. Поэзия Турфанских и алтайских тюрок. – Баку, 1927, 57 с.
158. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе, – М.: Наука. 1984, 264 с.
159. Лифшиц М. Мифология древняя и современная, – М.: Ис-во, 1980, 582 с.
160. Львова Э.Л. Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова Н.Н. Традиционное мировоззрение тюрков южной Сибири. Человек. Общества. – Новосибирск, Наука, 1989.
161. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука, изд. 3-е, 1979. 360 с.
162. Лихачев Д.С. Возникновение русской литературы, – М.-Л.: 1952, 241 с.
163. Маадай Кара. Алтайский героический эпос. Запись текста, пер. на русский язык и приложения С.С.Суразакова. Подготовка тома и вступительная статья И.В.Пухова. – М.: Наука, 1973, 474 с.
164. Майногашева В.Е. Хакассский героический эпос. «Алтын Ариг». В кн.: Алтын-Арыг. Хакассский героический эпос. – М.: Наука, 1988, с. 490-534.
165. Малика айёр, дostonлар. Айтувчи Фозил Йўлдош ўгли, ёзиб олувчи Мухаммадиси Эрназар ўгли, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф. Тўлдириб қайта нашрга тайёрловчи З.Хусаинова. Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 336 бет.
166. Маллаев Н.М. X-XI асрлар адабиёти. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти илмий асарлари. XXXV т., IV китоб, Тошкент.: 1962, 84-109- бетлар.
167. Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти, Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.
168. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи,– Тошкент, «Ўқитувчи», 1976 – 664 б.
169. Малла савдогар. Айтувчи Жўра Эшмирза ўгли, ёзиб олувчи Мансур Афзалов, нашрга тайёрловчилар Т.Мирзаев ва З.Хусаинова. Нурали, дostonлар. Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 295-377-бетлар.
170. Малов С.Е. Из третьей рукописи «Кутадғу билиг». – Изв.АН СССР, отд. гум. наук. 1929, № 9, с. 734-754.
171. Малов С.Е. Мир Али Шир Навоий в истории турецких литератур и языков Средней и Центральной Азии. – Известия АН СССР, Олия, 1947, вып. 6 № 6, с. 475-480.
172. Малов С.Е. Образцы древнетюркской письменности с предисловием и словарем. – Ташкент, 1926, – 84 с.

173. Малов С.Е. Кутадгу билиг. Факсимиле, - СВ, V, 1948, с. 327-328.
174. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Тексты и переводы. – М.: Наука, 1967, – 219 с.
175. Мальцев Г.И. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики (Исследования по эстетике устно-поэтического канона). – Л.: Наука, 1989, с. 168.
176. Мамажонов С. Ўзбек халқ оғзаки ижодининг ёзма адабиётга таъсири. Взаимодействия литературы и фольклора. Душанбе, «Дониш», 1974.
177. Малов С.Е. Памятники древнеуйгурской письменности. Тексты и переводы. – М.: Наука, 1967, 219 с.
178. Манас, I китеп, Сатымбек Оразбек улукун варианты боюнче. Экинча басылышы, Фрунзе, «Кыргызстан», 1984, – 295 б.
179. Манас, II китеп, Сатымбек Оразбек улукун варианты боюнче. Экинча басылышы, Фрунзе, «Кыргызстан», 1984, – 452 б.
180. Манас. Қирғиз халқ достони. (Насрий баён муаллифи К.Жусунов, таржимон Т.Адашбоев.) – Т.: Чўлпон, 1995.
181. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации, – М.: Изд-во Московского ун-та, 1976, 319 с.
182. Махпиров В.У. Антропонимы в «Дивани лугат ит-тюрк» и «Кутадгу билиг». – СТ, 1979, № 4, с.22-28.
183. Махмудов К. Юсуф Хос Ҳожибнинг баъзи бир иқтисодий фикрларига доир. – Научные работы и сообщения, кн. II. – Т.: 1961, с. 134-147.
184. Мелетинский Е.М. О древнейшем типе героя в эпосе тюрко-монгольских народов Сибири. В кн.: Проблемы сравнительной филологии. сб. ст к 70-летию В.М.Жирмунского. – М. – Л.: Наука, 1964, с.426-443.
185. Мелиоранский П.М. О «Кутадгу билиг» Чингиз-хана. ЗВОРАО, 1900. т. XIII
186. Мелиоранский П.М. Крымский А. Турецкие наречия и литературы Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и Ефрона. – Спб., 1912, с.159-169.
187. Мирзаев Т. Ёзма адабиётнинг ўзбек халқ достончилиги ижодига таъсири. Взаимодействия литературы и фольклора...
188. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. – Т.: Фан, 2008.
189. Мирзаев Т. Саримсоқов Б. Достон, унинг турлари ва тарихий таракқиети. – Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, Фан, 1981, 9-62-бетлар.

190. Мирзаева С. Ўзбек реалистик адабиётида фольклор аънаналари. – Т.: Истиклол, 2005.
191. Мирхайдаров Х. Поэтик образ генезисига доир. – ЎТА, 1975, № 4, 50-53-бетлар.
192. Мирхайдаров Х, Абдикулов Т. Адабиёт ва фольклор ЎТА, 1975, № 6, 50-53-бетлар.
193. Михайлов Т.М. Бурятский шаманизм: история, структура и социальные функции, Новосибирск, Наука, 1987, – 387 с.
194. Мкртчян Л. Глагол времен армянского классического поэзии к XVIII веков, – М.: Худ. л-ра, 1977, – 111 с.
195. Монголо-ойротский героический эпос. Перевод и вступительная статья Б.Я.Владимирцова. Пг., 1923.
196. Муталибов С.М. Морфология и лексика тарихидан қисқача очерк. XI аср ёзма ёдгорликлари асосида. – Тошкент. Фан, 1959. – 240 бет.
197. Мўминов Ғ. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ижодида фольклор традицияси. Взаимодействие литературы и фольклора...
198. Насилов Д.М. В.В.Радлов и изучение древнеуйгурских памятников. В кн.Тюркологический сборник 1971, Памяти акад. В.В.Радлова, – М.: Наука, 1972, – 101 с.
199. Насилов Д.М. Изучение памятников древнеуйгурского языка в отечественном востоковедении. – Тюркологический сборник 1970. – М.: Наука, 1970. с. 93-110.
200. Невелева С.Л. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса. Эпитет и сравнение. – М.: Наука, 1979, 139 с.
201. Неклюдов С.Ю. Гумурцерен Ж. Монгольские сказания о Гесере. Новые записи. – М.: Наука, 1982, – 373 с.
202. Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья, Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1990, – 143 с.
203. Нейматов Х. Ўзгурмишининг ўлими. ЎТА, 1973, 1-сон, 64-76 бетлар.
204. Никитина М.И. Древняя корейская поэзия в связи с ритуалом и мифом. – М.: Наука, 1982, 328 с.
205. Нуралининг ютилиши. Айтувчи Бўри бахши Ахмедов, ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Б.Саримсоқов. – Нурали достони. Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1989. 217-294 бетлар.
206. Нурали ва Қари Ахмад. Айтувчи Боймурод Боймат ўгли, ёзиб олувчи Қ.Мухамедов, нашрга тайёрловчилар З.Хусаинова ва Т.Мирзаев. – Нурали достонлари..., 194-216 бетлар.

207. Нуралининг ёшлиги. Айтувчи Б.Олимов ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Т.Мирзаев. – Нурали дostonлари, – Тошкент, Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 5-44-бетлар.
208. Олтин ёруқ. Ғ.Абдурахмонов, А.Рустамов. Қадимги туркий тил. – Тошкент. «Ўқитувчи», 1982.
209. Олтун ёруғ. 1-китоб, Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага таъдир муаллифи Н.Раҳмонов, – Т.: Фан, 2009.
210. Оппенхейм А.Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. – М.: Наука, 1980, – 407 с.
211. Ок олма қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. Тўпловчи М.Алавия., Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, – 231 б.
212. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры. – Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990, с. 68-81.
213. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка, Т. Ш. выпуск десятый, Л.: 1927, переиздание 1959, выпуск 10-13.
214. Петров В.Т. Взаимодействие традиций в младописьменных литературах. Национальный фольклор и русская классика. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1987, – 238 с.
215. Попова Т.В. Византийская народная литература. История жанровых форм эпоса и романа. – М.: Наука, 1985, – 272 с.
216. Потапов П.П. Волк в старинных народных поверьях и предметах узбеков.-КСИЭ АН, т. XXX., 1958.
217. Пропп Б.Я. Морфология сказки. Издание 2-е, – М.: Наука, 1969, 168 с.
218. Путилов Б.М. О некоторых проблемах фольклоризма ... литературы. – Вопросы ... литературы. – М.-Л.: 1956, т. 4.
219. Пухов И.В. Алтайский народный героический эпос. В кн.: Маадай – Кара... с. 8-60.
220. Раззаков Х., Т.Мирзаев, Собиров О., Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1980, –360 б.
221. Радлов В.В. Кутадгу билиг. Факсимила уйгурской рукописи императорской и королевской придворной библиотеки в Вене. Спб., 1990, – 220 с.
222. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. – М.: Наука, 1989, –749 с.
223. Радлов В.В. Турфанские тексты в лингвистическом отношении. ЗВОРАО, 1911-12, т XX1., с 15-17.
224. Расулов Х. Х1 аср дидактик дostonида халқ мотивлари. – Адабий мерос, Тошкент, 1973, № 3, 43-57-бетлар.
225. Расулов Х. Ўзбек классик шеъриятида халқчиллик. – Тошкент, «Фан», 1982. –136 б.
226. Раҳмонов Н. Ирқ битиги ва скифлар маданияти. Адабий мерос, 1985, №3, 34, 76-80-бетлар.

227. Раҳмонов Н. Култегин ёдномасининг поэтикаси. Ўлмас обидалар Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар. – Тошкент, Фан, 1989, 166-193-бетлар.
228. Раҳмонов Н, Рухиятдаги нур муроди. – Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2002. – 128 б.
229. Рубцов Н.Н. Символ в искусстве и жизни. Философские размышления. – М.: Наука, 1991. – 176 с.
230. Рустамов А. О некоторых параллелях в «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни и средневековой азербайджанской поэзии. – СТ, 1970, № 4, с. 116-119.
231. Рустамов Э. Народные элементы в узбекской поэзии первой половины XV века. – Звезда востока, 1957, № 4,
232. Рустамов Э. Узбекская поэзия первой половине XV века. – М.: Наука, 1963.
233. Саид Ботир. Нашрга тайёрловчи С.Умаров. Ўзбек халқ эртақлари, тўплам, Тошкент, «Ёш гвардия», 1981, 212-215-бетлар.
234. Сайран Э. Афрасиаб (Алп Ер Тонга). – Туркистан, 2004.
235. Сакали М.А. Туркменский сказочный эпос, Ашхабад, 1956. – 167 с.
236. Самойлович А. Дополнение к предложенным Радловым и Томсеном к переводом одного стиха «Кутадгу билиг». ДАН-В, 1926, № 2, с. 23-25.
237. Самойлович А. Из поправок к изданию и переводу «Кутадгу билиг» ДРАН-В, 1924, Октябрь-декабрь, с. 148-151.
238. Самойлович А. К истории среднеазиатско-турецкого языка. – сб. Мир Али Шир., Л.: 1928., с. 1-23.
239. Самойлович А. О среднеазиатской надписи на глиняном кувшине из Сарайчика. – ЗВОРАО, т. XX1, 1912, с.38-47.
240. Саримсаков Б. О типологии фольклоризмов.: Фольклор, литература и история Востока Материалы III тюркологической конференции. – Ташкент. Фан, 1984, с 270-272.
241. Саримсаков Б. Фольклоризмлар типологияси масаласига доир. – ЎТА, 1980, № 4, 37-45-бетлар.
242. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори – Т.: 1986. – 216 б.
243. Семенов А.А. Осёл, лев, верблюд и волк. – Этнографические очерки Зеравшанских гор Каратегина и Дарваза., – М., 1903.
244. Словарь литературоведческих терминов (редакторы – составители Л.И. Тимофеев и С. Е. Тураев). – М.: Просвещение, 1974.
245. Собиров О. Ойбек ижодида фольклор мотиви ва образлари. – Взаимодействие литературы и фольклора. . .
246. Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. – Т.: Фан, 1975.
247. Собиров О. Яшин ва халқ ижоди. – Тошкент, Фан, 1971.

248. Содиқов З. “Кутадғу билиг” таржималарининг киёсий-типологик тахлили. – Т.: Фан, 2007. – 171 б.
249. Содиқов Қ. Туркий магнанавислик тарихидан. - А.Қаюмов, М.Исҳоқов, А.Отаҳўжаев, Қ.Содиқов. Қадимги ёзма ёдгорликлар.- Тошкент, Ёзувчи, 2000. – 230 бет.
250. Содиқов Қ. Эски уйғур ёзуви, Тошкент, Ғафур Ғулوم номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1989.
251. Содиқов Қ. «Кутадғу билиг»нинг тил хусусиятлари. Ўлмас обидалар Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар. – Тошкент, Фан, 1989, 229-306-бетлар.
252. Содиқов Қ. “Кутадғу билиг” текстларида фонетик паралелизмлар. Адабий манбашунослик, Тошкент, 1987, 69-70.
253. Содиқов Қ., Омонов К. Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан.
254. Стеблева И. В. Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия. - Тюркологический сборник. К 60-летию Н. А.Кононова. – М.: Наука, 1966. с. 246-254.
255. Стеблева И. В. Еще раз об орхоно-енисейских текстах как произведении поэзии. - Народы Азии и Африки, 1969, № 2.
256. Стеблева И. В. К вопросу о происхождении жанра туюг.- Тюркологический сборник 1970. – М.: Наука, 1970, с. 135-137.
257. Стеблева И. В. О проникновении арабо-персидских метров в тюркоязычную поэзии. - В кн.: Проблемы литературы и эстетики в странах Востока. – М.: Наука, 1964.
258. Стеблева И. В. Поэзия орхоно-енисейских тюрок. – Народы Азии и Африки, 1963, № 1. с.148-163.
259. Стеблева И. В. Поэзия тюрок V - VIII вв. – М.: Наука, 1965. – 148 с.
260. Стеблева И. В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. – 215 с.
261. Стеблева И. В. Поэтика “Кутадғу билиг”.– СТ, 1970, № 4, с. 94-100.
262. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М.: Наука. 1963. – 100 с.
263. Стеблева И. В. Рифма в тюркоязычной поэзии XI века. – Советская тюркология, 1970, № 1, с. 93-99.
264. Стеблева И.В. Формирование образной системы лирики в классической тюркоязычной поэзии. – Тюркология – 88. – Фрунзе, «Бълым», 1988, с.31-32.
265. Султанов Б. Х. Арабско – персидские заимствования в. “Кутадғу билиг” Юсуфа Баласағуни. – СТ, 1981, № 4.
266. Султанов Т. И. Кочевые племена Приаралья в XV – XVII вв. – М.: Наука, 1982. – 163 с.

267. Суманбар. Тохир ва Зухра, Суманбар, Зевархон, Варқа билан Гулшоҳ, Вомиқ ва Узро, дostonлари, айтувчи Раҳматулла Юсуф ўғли, нашрга тайёрловчи М. Соидов. – Тошкент, 1974, 49- 76- бетлар.

268. Суразаков С. Героические сказние о богатыре Алтай – Буучае, – Горно Алтайск, 1961, – 180 с.

269. Суразаков С. Героический эпос алтайцев. – Ученые записки Горно – Алтайского НИИ ИЯЛ, II. – Горно-Атайск, 1958.

270. Татар халык ижаты. Кыска жырлар (дүрттоллыклар). Томны төзүче, кереш мекалә язучы, искәрмәләр хәзерләүче Илбарис Надилов, Казан, Татаристон китап нәшрияты, 1976, 392 б.

271. Татар халык мекаләре, өч томда, 2- том, жыючысы, том төзүчесе Н. Исанбат, Казан, Татаристон китәп нәшрияты, 1963, – 960 бет.

272. Тенишев Э.Р. «Кутадғу билиг» и “Алтин ярук”– СТ, 1970, № 4, с. 24- 31.

273. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1976.

274. Тохир ва Зухра. Дostonлар. Айтувчи Раҳматулла Юсуф ўғли, нашрга тайёрловчи М. Саидов, Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1974, 308 бет.

275. Тугушева Л. Ю. Поэтические памятники древних уйгуров. – Тюркологический сборник 1974, – 308 б.

276. Турдимов Ш. Поэтические символы в узбекских народных лирических песнях, АКД, Тошкент, 1987, 20 с.

277. Турдимов Ш. Ранго – ранг дунё. Ёшлик, 1987, № 8, 60- 61- бетлар.

278. Турдимов Ш. «Ўрдагимиз қос ўлди...» – ЎАС, 1985, 19 июль.

279. Турецко – русский словарь – М., “Русский язык”, 1977. – 966 с.

280. Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг”нинг поэтикаси масалалари. М. Исҳоқов, Н. Раҳмонов, Қ. Содиков. Б.Тўхлиев. Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). –Тошкент, “Фан”, 1989. 307- 441- бетлар.

281. Тўхлиев Б. Билим – эзулик йўли. – Тошкент, Фан, 1990, – 56 б.

282. Тўхлиев Б. Мен ёввойи сўзларни тутдим. «Камалак» адабий – танқидий йиллик тўплам. – Тошкент, “Ёш гвардия”, 1989, 57-73- бетлар.

283. Тўхлиев Б. Одобнинг боши – тил. – Мактабда ўзбек, рус тиллари ва адабиёти, 1991, № 1, 16-18-бетлар.

284. Тўхлиев Б. Оз сўз – олтин. – Мактабда ўзбек, рус тиллари ва адабиёти, 1991, № 2, 12-15-бетлар.

285. Тўхлиев Б. Фольклорные основы «Кутадғу билиг» Юсуф Хас Хаджиба – Тюркология -88. Тезисы докладов и Сообщений У Всесоюзной тюркологической конференции 7-9- сентября 1988. – Фрунзе, 1988.

286. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг “Кутадғу билиг” асари. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1991, – 64 б.

287. Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг “Кутадғу билиг” асари. – Yusuf Hos Hojib. Qutadg‘u bilig. To‘rtliklar. Nashrga tayёрловчилар Б.Тўхлиев, Қ.Сидиков, С.Иботов. – Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Милл ʻй кутубхонаси нашриёти, 2010, – 128 б.

288. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг (“Соадатга бошловчи билим”). Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўз боши муаллифи Б. Тўхлиев, – Тошкент, Юлдузча, 1990, – 192 б.

289. Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг”да ташбиҳ. – ЎТА, 3- сон, 48- 54- бетлар.

290. Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг”да тўртглиklar ва қасида жанрлари. – Адабий мерос, 1981, 19- сон, 33- 43- бетлар.

291. Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг”да таъдид. – Адабий мерос, 1981, 4- сон, 67- 73- бетлар.

292. Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг” ва туркий адабиётдаги айрим жанрлар генезисига доир. – Адабий мерос, 1982, 21, сон, 65- 69- бетлар.

293. Тўхлиев Б. Истиора ва унинг “Кутадғу билиг”даги роли. – Адабий мерос, 1982, 22- сон, 78- 81- бетлар.

294. Тўхлиев Б. Карткий обзор изданий о дрейшем письменном памятнике Кутадғу билиг. – Библиотеки Узбекистана, 1980.

295. Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг”да табиат тасвири. – Адабий мерос, 1983, 27- сон, 49- 52 бетлар.

296. Тўхлиев Б. Қадимги туркий адабиётнинг бир намунаси ва унинг таржимаси. – Адабий мерос, 1983, 28- сон, 70- 79- бетлар.

297. Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг” таржимасидан. – Адабий мерос, 1985, 33- сон, 24-35- бетлар.

298. Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг” да нидо. – Адабий мерос, 1985, 35- сон, 22-39 – бетлар.

299. Тўхлиев Б. Ўзбек халқ эртаklarини илмий тавсиф этиш. – Адабий манбашунослик, 1987, 42- бет.

300. Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг” ва фольклор. – ЎТА, 1988, 4- сон, 51-54- бетлар.

301. Унгицкая М.А. Проблемы фольклоризма в тюркских литературах. – СТ, 1970, № 5, с.88-97.

302. Урманчиев Ф. Сказание «Йир тюшлюк» у тюркояхычных народов.– СТ, 1987, № 1, с. 55-63.

303. Урманчиев Ф. Золотая волчья голова на знамени (к вопросу о происхождении образа волка в древнетюркском эпосе). – СТ, 1987, № 3, с. 68-73.

304. Фазилов Э. И. Лексика "Кутадгу билиг" в Древнетюркском словаре. – СТ, 1970, № 4, с. 48-56.

305. Фалев П.А. Введение в изучение тюркских литератур и наречий. – Т.: 1922. – 40 с.

306. Фарход ва Ширин. Айтувчи Фозил Йўлдош ўгли, ёзиб олувчи Б.Каримов. Нашрга тайёрловчи М.Афзалов. – Баҳром ва Гуландом...

307. Фитрат. Кутадгу билиг. – Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. Илмий асарлар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2000, 11-17-бетлар.

308. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Абдурауф Фитрат танланган асарлар. IV жилд. Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2006, 11-17-бетлар.

309. Фрезер Дж.Дж. Фольклор в Ветхом завете: Пер. с англ. – 2-е изд., испр., М.: Политиздат, 1990. – 542 с.

310. Хакимов А.А. Изобразительно-орнаментальнке образы и мотивы прикладного искусства. – Художественная культура Средней Азии IX-XIII вв – Т.: изд-во ли-ры и искусства им.Г.Гуляма, 1983, с. 90-111.

311. Хасанов С. Символика чисел в поэме Навои «Сабъийи сайёр». – Адабий мерос, 1985, № 2, с. 66-81.

312. Хасанов С. Роман о Бахраме. – Ташкент, изд – во ли-ры и искусства им. Г. Гуляма, 1988.

313. Хоразм дostonлари. Ошиқнома. 2-китоб. Нашрга тайёрловчилар: С.Рўзимбоев, Г.О.Эшчонова, С.С.Рўзимбоев. – Урганч, «Хоразм», 2006.

314. Хоразм қўшиқлари. Тўпловчи ва таҳрир қилиб нашрга тайёрловчи Ж. Қобулниёзов, Тошкент, Фан, 1965, – 413 б.

315. Хыдыров М. Н. Отношение туркменского языка к «Кутадгу билиг». – Сов. Тюрк. 1970, № 4.

316. Чистов К.В. Фольклор. Текст. Традиция: Сб.ст. – М.: ОГИ, 2005.

317. Шахзода Солмон. Нашрга тайёрловчилар М.Афзалов, К.Имомов. – Ўзбек халқ эртақлари. – Т.: "Ёш гвардия, 1988, 100-112-бетлар

318. Шидфар Б. Я. Образная система арабской классической Литература (VI - VII вв.).-М.: Наука, 1974.

319. Щербак А. М. Аллитерация и рифма в тюркском стихосложении - Народы Азии и Африки, 1961, № 2.

320. Щербак М. А. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. – М. - Л., 1961.:

321. Щербак А. М. О фонетических особенностях «Кутадгу билиг» и древне уйгурском консонантизме. - Советская тюркология, 1970, № 4, с. 20-23.

322. Шорский фольклор. Записи. перевод, вступительная статья и примечания Н.П.Диренковой. - М.-Л.:изд-во АН, 1940, XII. - 448 с.

323. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии, М.: 1936.

324. Эгамов Х.О О взаимовлиянии сказок тюркоязычных народов. - Адабий мерос, 1990, № 4 (54), с. 44-49.

325. Эгамов Х.О Туркий халқлар эртақларининг жанр хусусиятлари ва классификацияси. - Адабий мерос, 1985, № 3 (34), 80-86-бетлар.

326. Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиссий таҳлили. - Т.: Фан, 1971.

327. Эркинов С. Маҳмудов Қ. Шарипов А. Тўйчибоев У. Илқадий дoston. - ЎТА, 1978, № 5, 66-69 - бетлар.

328. Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. - Қарши, Насаф, 1999.

329. Юдахин К. К. Боуз или бу уз? - Эпиграфика Востока, I. - Сб. ст. под ред. проф. В. А. Крачковской. - М. Л., 1947. с. 46-48.

330. Юсуф ва Аҳмад. Дoston. Айтувчилар: Муҳаммадқул Жомрод ўғли Пўлкан ва Фозил Йўлдош ўғли; ёзиб олувчи Ҳоди Зариф; нашрга тайёрловчи Б.Саримсоқов, масъул муҳаррир Т.Мирзаев. - Т.: 1987.

331. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг (Саодатга йулловчи билим), транскрипция ва хозирги узбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. - Т.: Фан, 1971.

332. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг. Нашрга тайёрловчи ва таржимон К. Каримов. - Тошкент: Гафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1971.

333. Ястремский С.В. Образцы народной литературы якутов. - Труды Комиссии по изучению Якутии, - Л.: 1929, м т. УП.

334. Ўзбек адабиёти тарихи. Энг қадимги даврлардан XV асрнинг II ярмигача. - Т.: Фан, 1977.

335. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, Биринчи жилд, - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

336. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, иккинчи жилд, - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

337. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, учинчи жилд, - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

338. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, тўртинчи жилд, - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

339. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, бешинчи жилд, - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

340. Ўзбек халқ мақоллари, икки томлик, 1 – том, А- О. (Масъул мухаррирлар Т.Мирзаев, Б.Саримсоков), Тошкент, Фан, 1987, 368 б.
341. Ўзбек халқ мақоллари, икки томлик, 2- том П-Х (Масъул мухаррирлар Т.Мирзаев, Б.Саримсоков) – Тошкент, Фан, 1987, 372 б.
342. Ўзбек халқ мақоллари, Тузувчилар: Б. Сармисоков, А. Мусакулов. М. Мадрахимова, – Т.: Фан, 1981.
343. Қазақтин мақалдары мен метелдеры, Алматы, 1959.
344. Қалдыбаев Т. Қазақ халық дастандары: типология және ұлттық ерекшеліктер. – Алматы, 2009.
345. Қазақтың ерлік эпостары.- Жинап, құрастырып, алғы сөздері мен түсініктерін жазған Қ. Саттаров. – Алматы, 2006.
346. Қаюмов А. Қадимият обидалари. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1972.
347. Қаюмов А. “Қутадғу билиг” Гулистон, 1967, № 1, 9- 11- бетлар.
348. Қодиров П. Тил ва эл. -- Т.: 2005.
349. Қодиров П, Халқ тили ва реалистик проза. – ЎТА , 1972, № 2, 3 – бетлар 1972, № 9-9- бетлар.
350. Қураамбоев К. Адабий жараён. Ижод масъулияти. Адабий алоқалар. – Т.: Чўлпон, 2009. – 456 б.
351. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи ва таржимон Қ. Каримов. – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашрети, 1971.
352. Хайдарова Т. Туш табирининг қадимги асослари ҳақида, Адабий мерос. № 4(381, 55- 60- бетлар.
353. Хайитметов А. Ҳаётбахш чашма, Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашрети. 1974 йил.
354. Ҳакимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди, Тошкент, : Фан, 1979, 195 – бетлар.
355. Ҳакимов М. Ёзувчи ва халқ тили. – Тошкент, Фан, 1971 йил.
356. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида (Новой сабоклари). – Тошкент, “Юлдузча”, 1989.
357. Ходи Зариф. “Кунтугмиш” достони ҳақида. Эргаш шоир ва унинг достончиликдаги ўрни. Тадқиқотлар. 2-китоб., Тошкент. Фан 1971
358. Ходи Зариф. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. Пўлкан шоир., Тошкент. Фан .1976. 65-82-бетлар.
359. Ҳаққулов И. Навоийга қайтиш. – Т.: Фан, 2007.
360. Хайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан - Тошкент; Фан, 1970.
361. Хайитметов А. Ҳаётбахш чашма. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1974
362. Хусайнова З. Ўзбек топишмоклари. Тошкент. Фан . 1966

363. Ходизода Р., Шукуров М., Абдужабборов Т. А. Фарҳанги истилохотии адабиётшуноси. - Душанбе: Ирфон, 1966.
364. Abdul Kadir Inan. Turklerde su Kultu ile ilgili gelenekler.60 dogum yili munosebati yle Fuad Koprulu armagani, Istanbul, 1958, s.249
365. Abdul Kadir Inan. Tarihte ve bugun Samanirm. Materyaller ve Arastirmalar, Ankara, Turk Tarin Kurumu basimevi, 1954, 23 230 b
366. Arat R. R. Kutadgu Billg. I.Metin. Istanbul. 'Turk Dil Kurumu yayini. 1947.
367. Arat R. R. Kutadgu Bilig. II. Tercuma. Turk Tarih Kurumu yayini. 1959.
368. Arat R. R. Kutadgu Billg. III. Indeks.1979.
369. Arat R. R. Kutadgu Bilig.- Islam ansiklopidisi. 6 cilt . Istambnl. Maarif Basimevi. 1955.
370. Arat R. R. Kutadgu Bilig. Tupki basim, I. Viena nushasi. Istambul. 1942.
371. Arat R. R. Kutadgu Bilig. Tupki basim, II. Fergana nushasi, Istanbul6 1943.
372. Arat R. R. Kutadgu Bilig. Tupki basim, III. Misir Nusbasi, Istanbul, 1943.
373. Avezov M. Folklor yazilari Hazirlayan Ali Abbas Çinar. – Ankara, 1997(
374. Bombaci A. Kutadgu Bilig hakkında bazi mulahazalar. – Fuad Koprulu armagani, Istanbul, Osman Yalcin matbaasi. 1953.
375. Gagatay S Kutadgu Bilig de Odogurmisin kisiligi. – Turk dili arastirmalari yilligi, gellefen, 1967, Turk dili Kurumu yayinlari, sayi: 266, Ankara Universitesi basimevi, 1968, b. 39-49.
376. Brokkelmann K. Jysyf Khass Hadjib aus Balasagun. – Enzyklopaedie des islam, Band, IV, Leden-Lejpszig, 1934.
377. Dilacar A. Kutadgu Bilig incelemesi, – Ankara, Turk Dil Kurumu yayinlari, 1972. – 208 s.
378. Go'ro'li. O'zbek xalq dostonlari. Aytuvchi Rahmatulla shoir Yusuf o'g'li. Nashrga tayyorlovchilar: T.Mirzayev, Z. Husainova. – T.: Sharq, 2006. – 448 b.
379. Mirzayev S. XX asr o'zbek adabiyoti. – T.: Yangi asr avlodi, 2005. – 420 b.
380. Mahmed Kaplan. Dede Kerkut Kitabinda hayvanlar. 60 dagum yil munasabetiyla Fuad Koprulu armagani. Istanbul, 1958.
381. Mutat Uzar. Turk mutolajisi, Istanbul, Husnutabiat matbaasi, 1967. 244b.
382. Quronov D. adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Xalq merosi nashriyoti, 2004. – 224 b.
383. Qutadg'u bilig. To'rtliklar. Nashrga tayyorlovchilar B.Tuxliev, Q.Sidikov, S.Ibotov. – T.: 2010.

384. Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf-Chaas-Hadschib aus Balasagun. Theil I. – St. - Peterburg, 1891, Theil II. 1910.

385. To'xliyev B. Kutadgu Bilig'da Sinav Mativi. Bir Turk dunyasi incelemeleri dergisi 3. Istanbul. 1995. c.141-150

386. Valitova A. A. On some poetical tranis of "Qutadgu Bilig". – Oriental literature rublishind house Moskow, 1960.

387. Yusyf has Hacib. Qutadg'u Bilig. Нашрага тайёрловчи Ғ.Абдурахмонов, –Т.: 2011.

388. Vambery A. Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. – Innsbruk, 1870.

389. Vohidov R.J., Eshonqulov H.P. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi, – T.: 2006.

390. Mutad Urrar miteljisi, Istarabul, Hustsbiat matbaasi, 1967. – 244 b.

391. Radloff V. Das Kudatku Bilik des Yusuf- Chase- Hadschib aus Balasagun. Theil 1. St-Petersburg, 1891, – 295 c.

392. Radloff V. Das Kudatku Bilik des jusuf Chass- Hadschib aus Balasagun, Theil L 11. St Peterbaburg, 1910.

393. Talat Tekin. Orhon yazitlari. – Ankara, Turk Tarih Kurumu basimievi, 1988. – 222 b.

394. Valitova A.A. On bome poctical ranite of "Qutadgu Bilig". Oriental Literature rublishind house. Moscov , 1960, 14 b(

395. Vamberi A. Uigurischr Sprachmonumente und das Kutatrin Billik, Innaburk , 1870

396. [http:// slovari.yandex.ru / книги/ Словарь изобразительного искусства / Вариация/](http://slovari.yandex.ru/книги/Словарь_изобразительного_искусства/_Вариация/)

397. Конунов А.А. Стилевое варьирование в героических сказаниях Н. Улагашева на фоне алтайской эпической традиции. Автореферат канд. дисс. – М.: 2008 // [http://www.dissercat.com /content/stilevoe-varirovanie-v-geroicheskikh-skazaniyakh-n-ulagashева-na-fone-altaiskoi-epicheskoi-tr](http://www.dissercat.com/content/stilevoe-varirovanie-v-geroicheskikh-skazaniyakh-n-ulagashева-na-fone-altaiskoi-epicheskoi-tr)

Боқижон Тўхлиев.

Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фольклори.

ISBN 978-9943-4144-0-2

УДК: 811.512.154 (076)

КБК 81.2Ўзб-8

Боқижон Тўхлиев

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ВА ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ФОЛЬКЛОРИ

Муҳаррир

Бехбуд Ботиров

Техник муҳаррир

Умид Раҳимов

Дизайнер

Баҳодир Тўхлиев

Саҳифаловчи

Бекзод Раҳматов

Нашриёт лицензияси: А1 №234, 11.02.2013.

Босишга рухсат этилди: 15.05.2014

Бичими: 60x84 ¹/₁₆ Times гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб нашриёти т.: 6,66. Шартли б.т.: 10.

Адади 500 нусха. Буюртма № 13.

«BAYOZ» нашриётида нашрга тайёрланди

bayoz2010@yandex.ru

«BAYOZ» МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.

100100, Тошкент. Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103-уй.